

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

5.

Aj, romale...

„A szélességet az ég derekán keresztül
„méltán nevezhetjük tehát Napútnak”

(Fazekas Mihály)

B2-páholy

Bizonyos szavakat előbb ismertem meg, mint hogy azokat a jelentésükhöz tudtam volna csatlakoztatni. Két ilyen szó – és inkább a párhuzamosság, mint a kedélyborzolás kedvéért – a cigány és a zsidó. Előbbivel kora gyermekkoromban ismerkedtem meg, apám Abonyban a Mérgesen született, ez a község szélén meghúzódó cigánytelepet jelentette. Noha egyik ősöm sem volt cigány, kubikos-dinasztiák követték a kis házban egymást (majdnem putrit írtam, merthogy nagyságban nem nagyon különbözött az őt körülvevő házacskáktól a nagyszüleimé sem) egészen apámig, aki ingázó kubikos volt, mígnem velünk, Pali bátyámmal és velem, valószínűleg végleg megszakadt ennek a szegénységnek, ágrólszakadtságnak a hagyományozódása.

Családomban nem volt cigány, legfeljebb apám büszkélkedett el néha azzal, hogy az ő családjuk a tótok közül került az Alföldre, amire ugyanaz a fejbólintás járt ki a falusiaktól, mintha azt mondta volna, hogy ő is cigány. Mi gyerekek, nem tudván akkor még, ki cigány, ki tót, ki magyar és ki román, együtt játszottunk, felváltva faltuk ugyanazt a zsíros kenyeret, egy harapás neked, egy harapás nekem, adott, akinek volt, kapott, aki kért. A ritkán beszerzett (annál többet lopott) csokoládéval is így voltunk. Egy harapás neked, egy harapás nekem, csak az volt ebben az egyetlen szabály, hogy körülbelül egyformán kellett harapni, mert aki ezt megszegte, az később baszhatta. Így mondtuk ezt már akkor is, hat-hét évesen, ha nem értettük is még pontosan, mit jelent, miért mondanám most ezt másként?

A csokoládéről mindmáig Csoki jut eszembe, az én kis cigány barátom, akit, akkor még nem is sejtettem, hogy a bőre színe miatt becéztek-gúnyoltak Csokinak. Valóban afrikai-fekete legény volt, fekete szemmel (bogárszemmel, szokták mondani), fekete hajjal és vakító fehér fogakkal. Vele szerettem focizni, meg úszkálni a téglagyári tóban, meg papsajtot majszolni a fűben a nagyapám házatól nem messze terpeszkedő gyepen, vadgalambra és verebekre vadászni csúzlival, kárászokat fogni a tóban, békákat cigarettáztatni a parton, ha éppen unatkoztunk.

És éppen unatkoztunk, papsajtot majszolva a gyepen, amikor motorberregésre lettünk figyelmesek. A Mantyú apja volt az, a dagadt rendőr, épp befordult a sarkon a Csepeljén, és felénk tartott. Parittya volt a kezem ügyében, kavics is volt hozzá, amint elhaladt mellettünk, a kisgyerekek flegmaságával, csak úgy, ha már úgyis erre jár, utánalóttam. És épp a koponyájának azt a részét találtam el, ahol a nyakkal találkozik, ki is serkent a vére, és egy pillanatra még a motor is kiszaladt alóla. Mi pedig szaladtunk, tudtuk, a rendőr mégsem vadgalamb vagy ártatlan veréb, ha az utolér bennünket, akkor nekünk annyi! Csoki volt a gyorsabb, a rendőr engem hamar utolért, szőrméntén teszem hozzá, elég dagadt kisgyerek voltam, Dagi is volt a ragadványnevem. De a rendőr, legnagyobb meglepetésemre, nem állt meg mellettem, hanem berregett tovább Csoki után, valami olyasmit kiabálva: *megállj, te rohadt kis cigány, most kitaposom a beledet.* A meglepetés, a korai igazságérzet vagy Csoki féltése, de magamat megadva megálltam, és utánakiabáltam a rendőrnek: *Bácsi kérem, nem a Csoki, hanem én lőttem fejbe.* A rendőr, aki még hallhatta a vallomásomat, visszaordított: *Fogd be a pofád és takarodj haza, te kis béka, majd anyádnak elmesélem, miféle barátaid vannak!* Talán ez a kis időhúzás, talán a figyelme pillanatnyi elterelődése, de az is lehet, Csoki elképesztő fürgesége megtette a hatását: a rendőr elveszítette a szeme elől üldözöttjét. Visszafordult, lassan, berregve elhaladt mellettem, megállt, szigorúan végigmért, de nem mondott semmit, ment tovább. Akkor nem értettem, miért Csokit

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

XXX. évfolyam 5. szám

A Cédrus Művészeti Alapítvány kiadványa. Megjelenik évente tízszer.
Főszerkesztő: **Szondi György**. Szerkesztik: **Bába Szilvia** (művelődés), **Babics Imre** (vers),
Balázs Géza (nyelvnyelv), **Bognár Antal** (évkönyv), **Elek Szilvia** (zene), **Hlavacska András** (műírálat),
Kovács Ildikó (szöveggondozás), **Prágai Tamás** (örökös szerkesztő) **Sebeők János** (környezet),
Szondi Bence (tördelés), **Toót-Holló Tamás** (próza), **Wenner Tibor** (művészet).
Napút-kör: **Báthori Csaba**, **Bereményi Géza**, **Csáji László Koppány**, **Doncsev Toso**,
Gráfik Imre, **Jankovics Marcell**, **Dr. Koncz Gábor**, **Radnóti Zsuzsa**,
Rakovszky Zsuzsa, **Szakolczay Lajos**, **Szörényi László** (tiszteletbeli konzulensek).
Alapította: **Masszi Péter**. Lapterv: **Gosztola Gábor**.
Szerkesztőség: 1136 Budapest, Pannónia u. 6.
Telefón: (1) 247-6657 • (30) 5111-3762 • E-mail: szongyi@gmail.com • Honlap: www.naputonline.hu
A Cédrus Művészeti Alapítvány adószáma: 18110661-2-41

Nyomdai kivitelezés: Érdi Rózsa Nyomda. Terjeszti a Hírker Zrt. és az NH Zrt. ISSN: 1419-4082

B2-páholy

Zalán Tibor tárcája borítóbelsők

Előter

Száraz Miklós György: Ki a cigány? 3

Csepregi Botond – Landauer Attila:

Egységes cigányság nem létezik

(Beszélgetés Nagy Pállal) 10

Évgyűrűk

Kathy-Horváth Lajos: „Születésemtől fogva

a zene vett körül” 30

Önszóciikk

Rostás-Farkas György: A cigányságom volt

az éltető forrásom. 34

Sárközi László: Curriculum vitae 36

Lakatos Menyhért:

Tenyérből mondtál jövődöt /

Andapalma phendan muri luma

(Ifj. Rostás Farkas György fordítása) 40

Fénykör

Bakonyi Péter 42; Bencsik Gábor 47;

Benkő Ildikó (Kökény-Kovács Ildikó rajzai) 48;

Doncsev Toso 49; Hász Erzsébet 49;

Kocsis Csaba 52; Nemere István 54;

Sárándi József 57; Száraz Miklós György 60

Bálint Péter: „Vót nekije élő-haló vize” 61

Tárlat

Roma művészek alkotásai színes melléklet

Illés Barbara *BoBa*: Dobozba zárva 81

Hangírás

„Romának lenni nem betegség”

(Kunhegyesi Ferenc) 93

„Nekem szerencsém volt...”

(Vadász Gábor) 99

„Mondja azt, hogy kubai vagy mexikói!”

(Jónás Judit – Rojkó Annamária interjúi) . 103

Kardos Ferenc: T’aves baxtalo! /

Légy szerencsés! 108

B. Kovács István: Gömöri magyar cigányok 114

Ruva Farkas Pál: Mert feljött a Nap;

Nyitott ablakok 121

Németh Attila: Requiem Apámért. 126

Jónás Tamás: Haverom, Jézus;	
Nagy szerelmes vers; Pogánytavasz	129
Oláh Tamás: A virtuóz; Ujjaid játékán	132

Téka

Tóttós Gábor: A béna rajkó is	
kedves az anyjának.	133

Szótár

Balázs Géza: Magyarországi cigánykutatások	143
--	-----

Hangszóló

Pálóczy Krisztina – Szuhay Péter:	
Húzd rá, cigány!	149

Káli-Horváth Kálmán: Abortusz-vízió.	161
--	-----

Hetedhét

Zdrava Kamenova – Kalin Angelov:	
Cigánykerekek (Iván Andrea fordítása) . .	165

Berek / Szótár

Kicsi Sándor András: Buráca, bureti, xuxur .	173
--	-----

Ablak

Bereznay András: A cigányság	
történetének atlasza	176
Junghaus Tímea: A művész saját hangja	
(BOBA. Arculat – Karcolat)	181
Szűk Balázs: Egy cella képei.	183
Fialovszky Magdolna: A roma sajtóról	
– csak vázlatban	188

„Égalj”

Békés Bence: Rácz Gyöngyi	
Közösségi Központ	191
Modern cigány könyvtár (Váradi Áron	
és Molnár István Gábor beszélget)	194

Emlékezet

Tamási Orosz János: „...kevés széthullott	
Keresztmaradék...”	197
Rostás-Farkas György: Choli Daróczi Józsefre	
emlékezve	204
Móritz Máttyás: Kercák	206

Évnap

Naptánc (Sebeők János hatvanéves)	208
---	-----

Miért / Emlékezet

Zsávolya Zoltán: Prágai Tamás	
kritikusi öröksége I.	210

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

XX. évfolyam 5. szám

Aj, romale...

A roma identitásukat vállaló festő-
művészek vallomásai és nézetei
olyan belső művészi világkép fel-
tárását eredményezték, amely
alkotásaik tárgyilagosabb, köze-
lebbi és pontosabb megisme-
résre ad lehetőséget, így annak
értelmezhetősége, elhelyezése
is valószínűbb a magyar művé-
szetben. (Illés Barbara Boba)

Nyolc oldalas képzőművészeti
mellékletünk 17 alkotójának mű-
veit a tanulmányíró választotta ki.

Szentandrassy István három
és Kunhegyesi Ferenc két grafi-
kája Tamási Orosz János emlé-
kezését illusztrálja.

E számunk szerzői. 220

Illusztrációk

Kocsis Csaba fotói
. 29, 125, 160, 196

Melléklet

Káva Téka - Napút-füzetek 125.

A politkán innen és túl
(Szabad György és Suhai Pál
levelezése [2003–2008])

Száraz Miklós György

Ki a cigány?

Mi él a fejünkben a cigányról?

A cigány sötét bőrű, fekete hajú. Szegény, koszos és lop. Szentelen, tolakodó, hangos. Kizsebel a buszon vagy a villamoson. A cigány csúnya és elesett. A cigány torzonborz betőrő. Ellopja a libát, tyúkot, a szárító-kötélről a lepedőt. Bűnöző vagy csavargó, de leginkább a kettő együtt. Azt hiszem, akár Magyarországon, akár Litvániában, Franciaországban vagy az Amerikai Egyesült Államokban élünk, sokunk fejében valami ilyesmi villan át először. Nagypáink, nagyanyáink is így gondolták. De ha árnyaljuk a képet, kiegészítjük mai tapasztalatainkkal, az sem lesz sokkal biztatóbb. A cigány régiséget gyűjt és becsap. A cigány autókat tör fel, lakásmaffiát szervez, tehetetlen öregeket foszt ki, juttat az utcára. A cigány kopasz, kigyúrt, és BMW-ben vagy lakóautóban fészít. A cigány tolvaj, koldus vagy bűnöző. Így vagy úgy, de célja, hogy átverjen minket, nem cigányokat.

Némelyikünknek eszébe juthat a muzsikus cigány, a világhírű magyar dzsesszenészek egész sora, talán az andalúz flamenco kitűnőségei is, de azért, azt hiszem, ez a ritkább. Ha a cigányra gondolunk, első az ijedtség, a bosszúság, a harag. Elsőre nem a cigány tanítónő jut eszünkbe. Nem is a cigány sportoló. Nem a csöndes cigány képe idéződik fel bennünk, aki, teszem azt, magányosan, regénybe temetkezve utazik a metrón. Az ilyet észre sem vesszük. Nem tűnik fel. Ha azt mondják, cigány, nem jut eszünk-

be, mondjuk, hogy a cigány szép. (*The gypsy is beautiful?*) Talán eszünkbe jut, hogy egzotikus, de biztosan eszünkbe jut, hogy a cigány nem mi vagyunk. A cigány mindig ők. Nem mi.

Pedig a cigány is mi vagyunk.

Ha tetszik, ha nem. Csak egy kicsit messzebből kell néznünk.

Most nem arra gondolok, hogy mindannyian emberek vagyunk, hanem arra, hogy a magyar cigány magyar. A francia francia, a spanyol spanyol, az amerikai amerikai. Páskándi Géza, kitűnő magyar író, aki Romániában született, azt mondta: előbb magyar vagyok, azután ember. Ő ezt választotta, és nem is választhatott mást, hiszen Ady Endre földjén, az első világháború után Erdéllyel együtt igazságtalanul Romániához csatolt magyar földön született. Kisebbségben. És a kisebbségben élőknek mindig két választása van: vagy őrzi nyelvét, szokásait, különbségének tudatát, vagy beolvad. A harmadik lehetőség, hogy elhagyja a földet, ahová született. A magyar ember lemondhat a magyarságáról Romániában vagy Szlovákiában, Ukrajnában vagy Szerbiában is. El is hagyhatja ezeket az országokat, hazatelepedhet otthonról itthonra, a maradék Magyarországra. És ha itt sem érezné otthon magát, elhagyhatja anyaországát is. A magyar cigány, elhagyva földet, hazát és nyelvet, szintén lemondhat a magyarságáról. De nem biztos, hogy ha akar is, lemondhat a cigányságáról. Bárhová vesse is a sorsa, nem tud szabadulni tőle.

Magyarnak lenni sors, mondjuk.
Cigánynak lenni vajon balsors?

*

Cigány. Értelmetlen udvariassággal mondhatjuk romának is. (Bár én inkább Nagy Pállal, a kitűnő magyar történésszel értek egyet, aki szerint nem sok értelme van az efféle udvariaskodásnak, ha a szó mögötti tartalom, a bennünk élő kép nem változik.) Cigány. Roma. Sokszor szociális helyzetre utal a szó. Etikai, morális ítéletet kifejező tartalma is lehet. Cigányélet. Cigányul élni. Olyanok vagytok, akár a cigányok.

Vulcanius Bonaventura Brugen-sis a géták irodalmáról és nyelvéről írt, 1597-ben megjelent könyvében núbiaiak leszármazottainak véli őket, bár nyelvük eszébe juttatja azokat a kódorgókat is, *„akik nagyapáink, sőt apáink emlékezete szerint bejárva minden falvat és várost, a templomok kapui előtt csapatostul szoktak volt üldögeálni, s korábban sose hallott trükkökkel és csalafintaságokkal törték borsot a nép orra alá. A núbiaiakhoz igencsak hasonlítottak, abban mégis különböztek tőlük, hogy míg a núbiaiak tenyérjósítás és jövendölés örvén szokták rászedni az embereket, ezek valamifajta ájtatosság tettetésével, továbbá különféle, az általuk szimulált rémséges betegségeket állítólag gyógyítani képes istenségek szent helyeire tett zarándokutak ürügyével fejtek pénzt a száanalomra készített pórnéptől.”* Philippus Camerarius 1599-ben azt állítja, hogy elterjedt vélemény szerint az akkori cigányság többnyire *„nem is túl távoli népekből összeverbuwálódott tolvajbandákból, dologtalan és csaló emberek söpredékéből”* áll. Johannes Limnaeus 1645-ben megjelent könyvében azt írja, hogy *„számos jel alapján úgy*

találtam, hogy legtöbben azok közül, akiket én láttam, németek”.

A cigányság a legtöbb ember számára mégis faji, etnikai jelentéssel bírt régen is és ma is.

A 20. század második felében, az 1970-es években megkísérelték számtalan módon megközelíteni a kérdést, mégpedig ismét úgy, hogy gyakran a szó faji értelmét, jelentését kérdőjelezték meg.

A cigányság – állították és állítják ma is sokan – nem faji, nem etnikai, hanem sorsközösségi tudat. Tulajdonképpen érzelem.

A cigányság – állították megint mások – faji kisebbség. Ugyanezt később etnikai csoportnak mondták. Csak-hogy ennek elengedhetetlen ismérve a közös nyelv és kultúra. Igen ám, de az 1970-es években a magyarországi cigányság nagyobb hányada, mintegy kétharmada, sőt háromnegyede már csak magyarul beszélt. A saját közös nyelv hiányában pedig, mondták a tudósok, nem beszélhetünk etnikai csoportról. És nemcsak a nyelv hiányzik, érveltek tovább a teória hívei, hiányzik a „Mi”-tudat is, melynek „kialakulásához, fennmaradásához nélkülözhetetlen a nyelv, a szokások, hagyományok, szemléleti sajátosságok együttmozgása”.

„Ma már – írja Mészáros György 1979-ben – a faluvégi putrikból kiverekedett cigányszármazású családok, akik munkájuk révén egészséges, korszerű lakásokban, nem-cigány környezetben élnek, felkapják a fejüket a cigány szóra.” Ugyancsak ő állapítja meg tanulmányában, hogy a magyarországi cigányság nem tekinthető etnikai egységnek, mert nem jellemzi őket a „mi-ők” antitézis, *„hiányzik az etnikai öntudat, a csoportegység kritériuma, a közös eredetről való tudás”.* A magyarországi cigányság

egészére azért sem alkalmazhatók az etnikai és nemzetiségi fogalmak, mert a cigány kulturális hagyaték *„nem rendelkezik olyan tartalommal, amely képes lenne önmagából alapot adni a nyelvnek mint a fogalomalkotás alapvető eszközének az orientációra, a megfelelés és közvetítés irányába”*. Az erőltetett nyelvújítás pedig *„közösségi igény nélkül beszűkül, elhal, időtlen frazeológiába süllyed”*. A dolgozat szerzője azt is megállapítja, hogy *„a minőségi fejlődéshez szükséges emberség-modell, a fundamentális alapérték, nem a cigány, hanem a magyar nyelvvel épül be a cigány egységbe”*.

Akkor hát ki a cigány? Mi az, ami a nagyon is differenciált cigányság, de legalább a magyarországi cigányság egészére igaz?

A történelmi eredet.

Így született meg akkoriban a „történelmi közösség” elnevezés. A közös eredet látszott a legmegfelelőbbnek arra, hogy a különböző nyelvű, különböző hagyományú, különböző foglalkozást űző, különböző anyagi helyzetben élő, letelepedett vagy éppen vándorló cigány csoportokat egy madzagra fűzze.

A cigány ember, aki nem tagadja, hogy magyar vagy roma vagy szintó (másként szintí), esetleg tagadja, hogy cigány volna. És nem az indiai eredet zavarja, hanem a szegénység, a műveletlenség, a rendetlenség, a bűn és piszok. Ami a cigány szóhoz kötődik.

Nem vagyok cigány, hiszen munkám van, autóm, lovaim, üzletem. Jómódban élek. Nem vagyok cigány, nem vagyok roma: muzsikusként vagyok. Mészáros György azt írja, hogy az úgynevezett lumpen cigány réteg magatartása sokszor nemcsak a többségi társadalom normáit, hanem magáét a cigányságét is sérti. Sérti azt a „min-

den időben a célszerűséghez igazodó sajátos etikai értékrendet”, mely a cigányságban kialakult.

*

Cigány nemzet.

Létezik ez egyáltalán? Létezik olyan, hogy egységes cigány nemzet? Egyre inkább igen. Valaha, nem is olyan régen a válasz nagyon bizonytalan lett volna. A kérdés emlékeztet egy kicsit a hajdani vitára: létezik-e zsidó nemzet? A zsidóság vajon faj vagy vallás? Csakhogy zsidó vallás tagadhatatlanul mindig is létezett. Akkor is, amikor, már és még – röpké kétezer esztendőn át – nem létezett zsidó államiság. Cigány államiság sincs. Cigánia, Romland, Romanesztán. Szent cigány föld. Mert ugyan sokáig nem volt zsidó ország, de valaha létezett Izrael és Juda. Voltak zsidó királyok is, Dávid, Salamon, Roboám. Ősapák és pátriárkák sora, Mózes és Ábrahám. Létezett a zsidó papság. Hosszan folytathatnánk a sort. Nagyon is létezett a zsidó múlt, létezett a zsidó írásbeliség. A zsidó irodalom és tudomány. Krónikák, énekek, himnuszok, mesék és legendák, a szent szövegeket magyarázó kommentárok. Volt nagy, erős emlékezet és hihetetlen kohéziójú öntudat. Ezzel együtt, erről le nem választhatóan, létezett a vallás.

Akkor hát mégis egészen más ügy ez a kettő, mégsem összehasonlítható. Nem, valójában nem, de valamiben mégis. Zsidók és cigányok esetében egyformán megmutatkozik az örökítés ereje, a minden körülmények között működő kohézió.

De mi legyen az egységes cigány identitás alapja?

A közös szenvedés? A szenvedéstörténet, a martirológia?

Nagyon sokan állítják, hogy nem beszélhetünk egységes cigány iden-

titásról, hanem a befogadó országok történelme által kialakított, nagyon is különböző, de azért sok mindenben hasonló, egymásról sokszor mit sem tudó, máskor kapcsolatot ápoló, vagyis hol egymással érintkező, hol pedig elszigetelten fejlődő helyi szubkultúrákról beszélhetünk.

Cigányokról írt könyvében Sir Angus Fraser bőséggel citál a nagy-britanniai törvényekből és rendeletekből, melyek kínkeservesen igyekeztek (és igyekeznek) meghatározni, definiálni a cigányság mibenlétét. Idézi például az autópályák használatának rendjéről 1959-ben alkotott jogszabályt (Highways Act), mely megtiltja, hogy házalók, vándorkereskedők és cigányok sátrat verjenek, pultot vagy bódét állítsanak fel az autópályák burkolatán, gypes szegélyén vagy leállósávján. A cigány kifejezés – mint a rendelet értelmezői később magyarázták – ez esetben nem utal semmiféle etnikumra, hanem összefoglalja a korábbi rendeletekben szereplő „cigányok és egyéb utazók” kitételt. Az 1968-as Caravan Sites Act, vagyis a szekérrel és lakókocsival történő parkolást, táborozást rendezni kívánó törvény is ilyen általános értelmű kifejezésként határozza meg a cigány, a gypsy szó értelmét. Eszerint etnikumától és származásától függetlenül cigánynak minősül minden olyan ember, aki nomád életmódot folytat: a vándorcirkuszosokat leszámítva. Az angol fellebbviteli bíróság egy 1988-as határozata egészen világosan ki is mondja: sokan vándorolnak országszerte furgonban, lakókocsiban, különféle buszokban, utánfutón vagy motorbiciklin, ezek mindannyian vándorló, nomád életmódot folytatnak, joggal nevezhetjük hát őket a szó tágabb értelmében cigánynak, habár „csoportként nem

rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, melyek etnikai csoportként való meghatározásukhoz” elengedhetetlenek volnának.

Fraser is felteszi a kérdést, hogy akkor vajon mi is volna a cigány identitás meghatározó eleme. Az életmódot, a vándorlást kell annak tartanunk? Kérdése szónoki, nyomban meg is adja rá a választ. Nem. Hiszen a definiálatlanul, ám a közvélekedés szerint vitathatatlanul cigánynak tartott népesség nagyobb része él világszerte letelepedetten.

*

A cigány nem államalkotó nép. Megtűrt népcsoport, mely sokáig – netán máig? – Európa és a Föld egyetlen országában sem tartozott a nemzettestbe. Élősködőként tekintünk – tekintünk ma is – a cigányokra. Ki kéne zavarni őket az országból. Be kellene őket olvasztani, de mert nem lehet, hát tovább kell őket űzni; boldogítsanak mást. Vészesebb időkben a kiirtás gondolata, kísérlete is felmerült.

Egy ideje egyértelmű, hogy meg kellene tanulni együtt élni velük.

Nekünk velük?! Nekik velünk!

Igaz, csakhogy az már ezer év alatt bebizonyosodott, hogy egyik sem megy. Cigány és nem cigány népesség csak akkor él egymás mellett viszonylag rendezetten – már-már azt írtam, felhőtlenül –, ha senki nem erőltet semmit, ha a tanulás, összehozás ösztönös, ha lényegében mindenki élhet tovább a maga törvényei, szokásai, hagyományai szerint. Igen, a cigány is.

Ehhez az együttéléshez nem feltétlenül kell a történelmet ismerni. Hiszen ha a betelepülő cigányság megtalálta a helyét, szerepét, speciális feladatát (munkáját) egy államban, va-

lamilyen többségi etnikumban, akkor sosem azon múltott a békesség, hogy a fáraó népének, egyiptomiaknak, indiaiaknak, perzsáknak vagy a kazárok utódainak, netán bohémeknek, azaz cseheknek, vagy éppen (mint egykor Mexikóban) húngaróknak, vagyis magyaroknak hitték, nevezték őket. De azért a valóság, a história ismerete nem árthat.

Cigány história?

Nyilván létezik olyan ember, aki felkapja erre a fejét. No hiszen, mondja, cigány történelem?! Szép lehet! Mint az őseimké. Névtelen hordák sodródása hol erre, hol amarra.

Nem is látszik oktalannak a tamaskodás. Hogy is van ez? Van olyan, hogy cigány történelem? Hiszen még államalkotó nemzetek fiai is hányszor hamisítanak, kreálnak maguknak történelmet. A valódit letagadják, olykor kisebbségi komplexusokkal küzdenek miatta.

Van olyan egyáltalán, hogy cigány történelem?

Ne aggódjunk: van.

Úgy is mondhatnám, tetszik vagy sem: van.

És mint olyan sokszor – talán mindig? –, a valós történelem szebb, de legalábbis izgalmasabb, mint a kreált.

Számos kutató úgy véli, hogy indiai hazája elhagyására a terjeszkedő iszlám vallás kényszerítette a cigányságot. Mások szerint más okai lehetnek az elvándorlásnak.

Vajon mit gondoltak erről ők maguk?

Érdekes, hogy a cigányoknál az eredet, a származás nem kötődik helyhez, nem kötődik territóriumhoz. Sokak szerint nem is ismerik a territorialitást, a területiség elvét, ami szerint valamely államiság területén

lakó emberek közössége annak az államnak a törvénykezése, joghatósága alá van rendelve. Michael Sinclair Stewart angol kultúrantropológus – aki valamikor a nyolcvanas években másfél évet töltött egy Heves megyei település (fantázianeve: Harangos) oláh cigányai között – azt állítja, soha nem beszélnek a romák Indiáról, de nem emlegetik Egyiptomot sem. Nem foglalkoztatja őket, hogy honnan jöttek őseik. Identitásuk nem földrajzi tájhoz, hanem emberi kapcsolataikhoz kötődik. Patrick Williams szerint is hidegen hagyja őket India, az indiai eredet kérdése.

Cigány iratok, oklevelek, források nincsenek. Pontosabban nagyon sokáig nincsenek. Sosem ők maguk beszélnek, mindig mások mutatják be őket. Évszázadokon át mi írjuk le az ő viselt dolgaikat. És ha „mi” foglalkozunk velük, akkor valami baj van. Elkövettek valamit. Ők. Ellenünk. Ha mi – olaszok, spanyolok, oroszok vagy magyarok – nagyon odafigyelünk rájuk, bevesszük őket krónikáinkba, akkor valamit elkövettek. Így hát a források – kevés kivételtől eltekintve – a legjobb esetben is közönyösek, általában inkább előítéletesek. Igaz, előítéletesek a bolondokkal, betegekkel, csavargókkal, boszorkánynak és varázslónak mondott egyéb csodabogarakkal is.

Akkor hát nem tőlük tudjuk meg, valójában honnan is jöttek. Már csak azért sem, mert a *mulo*, a halottakkal kapcsolatos félelmek, a hallgatás kötelessége lehetetlenné tette (teszi) a történelmi emlékezet működését. A cigány ember egyszerre tiszteli és rettegi halottait. Fél, hogy megbánthatja őket, fél, hogy visszatérhetnek kísértetni. A *mule*, a halott ember sokféle kötelezettséget, önkorlátozást, terhet követel hozzátartozóitól és kö-

zösségétől. Judith Okely *The Traveler-Gypsies* című könyvében azt állítja, hogy a halott cigány olyanná válik, mint egy *dzsordzsio*, vagyis gádzsó, azaz nem cigány. A halál az egyetlen igazi asszimiláció. *„Amikor a cigányok kifejezik a mulótól való félelmüket, valójában szimbolikus eszközökkel a dzsordzsióktól való félelmüket erősítik meg újra és újra.”* Leonardo Piasere leírja, hogy a mulo megköveteli a halott használati tárgyainak (egy részüknek) vele temetését, illetve elégetését, használhatatlanná tételét. Ez a követelés olykor még a lakóházakra, autókra, munkaeszközökre is kiterjedhet. Tilos a hulla szó kimondása, ahogy sokáig a halott nevének említése is. *„A romák ritkán és olykor rosszul emlékeznek, mindenesetre nem ragaszkodnak a családfák felállításához: számukra ez nem büszkeség forrása, sőt még hosszú idő eltelte után is állandó veszélyt jelent a mulókkal való tiszteletlen bánásmód lehetősége miatt.”* A cigányokat nem érdekli a múlt. A mával kell törődni, esetleg a holnappal. A múlt nem érdekes. A hallgatás törvénye persze nem azonnali felejtés, hiszen a halott emléke nagyon is él. Piasere szerint a hallgatás intenzitása egyenesen arányos az emlékezés intenzitásával. A hallgatás állandó emlékezés, amely jelen van a mindennapokban. A halottak végleges halála akkor következik be, amikor azok a személyek is meghalnak, akik emlékeztek rájuk, ismerték őket. A mulo, a hangosan emlékezés tilalma megakadályozza a cigányokat abban, hogy a múlt tanulmányozásában elmerüljenek, így hát történelmi emlékezetük általában igen rövid. Vannak olyan kutatók, akik azt mondják, hogy az írásbeliség hiánya és a mulo együttes eredményeképpen a romák emlékezete három,

legfeljebb négy emberöltőnyi időre terjed ki.

*

Patrick Williams több munkájában is azt fejtegeti, hogy a cigányok személyes kapcsolataiban az identitásnak nagyon erős a szerepe.

Cigány identitás. Világos, hogy léteznek. De vajon mi határozza meg a cigány ember önazonosság-tudatát? Ugyanazok a dolgok, körülmények, mint minden emberét? Mondjuk, az anyanyelv? A szülőhely? A haza? A vallás? Nehéz ügy. Talán a rokonság? A bőrszín? A társadalmi státusz? A munka? Mikor mi. Senkinél sem egyszerű ez, a cigányoknál sem az.

Nézzük Patrick Williams egyik lányát. Vegyünk tehát egy franciaországi, történetesen párizsi cigány embert. Kérdezzük meg, minek tartja magát. Kalderásnak? (A nyugat-európai és a hazai fiatalabb kutatók is gyakran a kelderás alakot használják.) Romának? Cigánynak? Párizsinak? Kiderül, hogy emberünk azonosságtudatában más kalderásokkal szemben a párizsi volta a legfontosabb. Ha egy szintő cigánnyal találkozik, a párizsiság jelentősége elenyészik, meghatározóvá oláh cigány volta lesz. Ő nem szintő, mint a másik, hanem oláh cigány. Ha egy lovárral hozza össze a sors (aki maga is az oláh cigányok közé tartozik), emberünk kalderássá lesz. A nem cigány – a gádzsó – mindebből persze semmit sem érzékel. Ő csak egyforma cigányokat lát.

Bonyolult ügy az identitás. Az erdélyi Ürmös község pünkösdistá kalderás csoportjának papja így beszél erről a kérdező kultúrantropológusnak: *„Tudja, sokféle cigány van. Vannak cigányok, akik beszélnek jól cigányul, csak zavarnak belé irtóztatós sok román szót. Vannak más*

cigányok, akik valamikor jártak a medvékkel, muzsikáltak s táncoltak a medvék..." Az idős cigány pap – aki különben számontartja az őseredet, tud Indiáról is – olyan cigányokat is ismer, akik faluról falura járnak, „*valamit olvasztanak, és azzal a kálányokat fényesre csinálják*”. Aztán léteznek még „*román cigányok, akik egyáltalán nem tudnak cigányul*”, léteznek magyar cigányok, akik Marosvásárhely környékén laknak. Nyilván az úgynevezett gábor-cigányokra gondol. Mivel zárja az öreg pap? „*És vigyünk mi, az eredeti cigányok. A mi származásunk sátoros cigányból van, tudja? Ez a kalderás nyelv, ez az eredeti sátoros nyelv.*”

Mit tudunk meg a fentebbi szövegből? Először is azt, hogy a kérdezték egyértelműen nem gádzsók. Cigány-tudatuk van. De megkülönböztetik magukat a környező román cigányoktól is, akik nem többnyelvűek, hiszen románul tudnak csak, sem cigányul, sem magyarul nem beszélnek, és akikkel szemben ürmösieink eredeti, igazi cigányoknak vallják magukat, hiszen saját, kal-

derás nyelvük van. (Emellett románul és magyarul is beszélnek.) Ráadásul pünkösdisták.

Az identitás, az azonosságtudat sok elemből áll össze, s az egyes elemek bizonyos környezetben láthatatlanul, már-már súlytalanul épülnek be a személyiségbe, míg ugyanazok az elemek más környezetben rikítóvá, hangsúlyossá válhatnak. A franciaországi cigányok többsége rom. Aki nem, annak többsége kalderás, de léteznek persze kisebb csoportok is, mint mondjuk a szintók. Tegyük fel a kérdést ama franciaországi, elképzelt embernek: – Cigány vagy? – Mérget vehetünk a tagadó válaszra. Dehogy. Ő nem cigány. Félreértés ne essék: nem tagadja a romaságát. Ő nem cigány. Ő rom. Kalderás vagy szintó. Esetleg üstfoltozó, autószerelő vagy pünkösdistá. Nem cigány. Tudja, hogy a gádzsónak mégis cigány, de az meg nem érdekli. Neked cigány vagyok, gondolja magában, de nem baj. Engem sem érdekel, hogy te talján vagy-e, gallego vagy muzulmán. Nekem gádzsó vagy. Nem cigány. Idegen. Gádzsó dilo, bolond idegen.

Csepregi Botond – Landauer Attila

Egységes cigányság nem létezik

Beszélgetés Nagy Pállal,
a magyarországi cigányság történetéről

A cigányok közép-európai megjelenését nem lehet egyetlen honfoglalásszerű mozzanatként leírni, egyúttal a cigányokkal kapcsolatban el kell felejtetni, hogy a történelem során egységes, együtt mozgó entitást alkottak volna – állítja a vele készült beszélgetésben a történész. Nagy Pál az ideológiai konstrukció kategóriájába sorolta azt az elképzelést, hogy a cigányok összességének történelme évszázados üldöztetéssorozat lenne, és azt az általánosan elfogadott nézetet sem támasztják alá történeti tények, hogy a cigányok több hullámban érkeztek Magyarországra.

– *Mikortól számíthatjuk a cigányok Kárpát-medencei jelenlétét?*

– Mielőtt konkrétan megmondanánk, hogy mikor jelentek meg a cigányok a Kárpát-medencében, fel kell vetnünk, hogy egyáltalán miként gondolkodunk erről. Alapvető probléma, hogy Magyarországon az a nézet él, mely szerint a cigány nép a történelem folyamán teljesen egységes entitás volt, s ennek tagjaival az idők során mindig és mindenhol ugyanaz történt. Közben azok az emberek, akiket a történelemből cigányként ismerünk, szegmentáris csoportokat alkottak – ezt ma már a komoly kutatók mindegyike elismeri –, s ezek a csoportok térben és időben nem azonos ritmusban mozogtak, földrajzilag egyidejűleg több helyszínen tartózkodtak, és emellett eltérő hatások is érték őket. Ami pedig ebből következik – és ezt már a saját kutatási eredményeimmel is alá tudom támasztani –, az, hogy a cigányok megjelenését nem lehet egyetlen nagy csoport egyetlen időpontban történt bevándorlásaként, vagyis egy kvázi honfoglalásként elképzelni. Valójában kis csoportok egymástól független, időben elnyúló, de sok szempontból hasonló okú mozgásáról van szó. Ha ennek a kezdetét akarjuk megjelölni, akkor azt mondhatjuk, hogy a cigányok a 14. század végén jelentek meg először Magyarországon, néhány évtizeddel később, mint a Balkánon.

– *Arról nagyon keveset lehet tudni, hogy honnan és miért vándoroltak a cigányok, mielőtt Európában megjelentek volna. Érdemes visszamenni egészen Indiáig a cigányok eredetét kutatva?*

– Magyarországon ebből a szempontból megint csak problematikus a helyzet. Annak ellenére is, hogy a nyolcvanas években nagyon nagy változás állt be a nemzetközi cigánykutatásban. A körülbelül egy időben fellépő Judith Okely, Aparna Rao, Rüdiger Vossen és Donald Kenrick munkáiban megjelent az a felvetés, hogy a hagyományos, lineáris indiai leszármaztatási elméleteket át kell gondolni. Más-más oldalról világítottak rá erre a kérdésre, a következtetései

sok mindenben hasonlóak voltak, és sok mindenben különböztek is. A magyarországi kutatók többsége, főként pedig a roma etnikai reprezentációban cigány történelemről író szerzők nem veszik figyelembe azokat a megfontolásokat, amelyek mellett szólnak, hogy a ma ismert cigány csoportok nem mindegyikének kereshetjük az őseit Indiában, illetve az Indiából származók egykori nyelvi egysége nem jelentett feltétlenül társadalmi egységet is. Jómagam egyetérték Okelynak azzal a felvetésével, hogy a cigányok egy része a kora újkorban társadalmi lesüllyedés révén, strukturális helyzetük megváltozásával nem cigányból lett cigánnyá.

– *Szintén rendszeresen elhangzó állítás a cigányok Kárpát-medencei megjelenésével kapcsolatban az, hogy a törökök szorították őket észak felé. Ez helytálló?*

– Részben helytálló, az azonban bizonyos, hogy nem tekinthetjük kizárólagos magyaráztatnak a cigányok balkáni, illetve közép-európai megjelenésére. Akkor, amikor a 14. század elején megbolydultak a délkelet-európai geopolitikai viszonyok, és a törökök megvetették a lábukat a szorosabb értelemben vett Európában, nem arról volt szó, hogy a cigányságot üldözte volna bárki is. Az erőviszonyok átrendeződése ösztönözte arra a cigányokat, hogy a tevékenységükhöz másfelé keressenek piacokat – és a létalapjuk volt a mobil életmód, illetve a tanult mesterségeiknek az alapját ez a vándorlás jelentette. Ami pedig Magyarországot illeti, kifejezetten léteznek olyan adatok, amelyekből azt lehet kimutatni, hogy a cigányok nemhogy a török elől menekültek, hanem velük együtt és egyidejűleg jelentek meg bizonyos városokban. Tudunk a dzseámeteknek nevezett, cigányokból álló félkatonai szervezetekről, amelyek a török hadseregbe tartoztak – Káldy-Nagy Gyula és Szakály Ferenc is írt ezekről. Harcoló alakulatnak számítottak, csak nem reguláris egységek voltak. Azt azonban nem tudjuk, hogy egy nagyobb hadi vállalkozás során hány cigány kísérté más minőségben a török hadakat. Az biztos, hogy a cigányok szerepet vállaltak bizonyos tevékenységekben, a hajóépítéstől kezdve a lópatkolásig bezárólag.

– *Említette, hogy nem feltételezhetünk honfoglalásszerű momentumot a cigányok magyarországi megjelenésével kapcsolatban, de az elkülöníthető, hogy hány nagyobb hullámban zajlott le ez a folyamat?*

– Magyarországon némely szerzők azt hiszik, hogy azzal teszik a cigányokat egyenrangúvá más népcsoportokkal, ha kreálnak nekik egy olyan történelmet, mint amilyen a többségi társadalomé. Meg kellene érteni ugyanis, hogy a cigányok – akikről azt akarjuk hinni, hogy egységes, szervezett nép voltak a történelem folyamán – nem szerveződtek sohasem egységes néppé. Az egységesség igénye az utóbbi négy évtizedben merült fel, különösen az 1971-es cigány világkongresszust követően, és ehhez igazítva gyártottak a cigányoknak egységes történelmet, amiben lennie kell őshazának, vándorlásnak, honfoglalásnak, meg óriási világtörténelmi jelentőségnek. A cigány csoportok hazai megjelenéséről Magyarországon kialakult hagyományos kép, miszerint a cigányok három hullámban érkeztek hozzánk, nemhogy tévedés, hanem egész egyszerűen nem igaz. Magyarországon nézetem szerint számolni kell azzal is, hogy a cigány népesség egy része nem bevándorlással került ide, hanem Angliához hasonlóan a társadalmi struktúra átrendeződésével helyben keletkezett, amit a 17. századtól egyre gyakoribb vegyes házasságok is befolyásoltak.

– Mit tudhatunk a Kárpát-medencében megjelenő cigányok életformájáról?

– A cigányok életének a szerzésnek nevezett tevékenység volt a meghatározója, nem pedig az iparos és paraszti társadalomra jellemző termelőtevékenység. Ezt Claude Levi-Strauss úgy nevezte, hogy bricoleur, vagyis szerző-mozgó életmód. Az ezt folytató emberek pedig úgy élnek, hogy megkeresik a tevékenységükhöz a piacot. Fogalmunk sincs arról, hogy a cigányok hányan voltak európai megjelenésükkor – bármilyen számot mondani spekuláció –, de képzeljük már el, hogy akár csak néhány ezer ember is egyszerre, egy tömegben mozog, és úgy keresi a megélhetését. Teljesen észszerűtlen egy ilyen gondolatmenet! Valójában az alapvető mozgásukat a lassú piackövetés jellemezte, és ezt befolyásolták történelmi változások, háborúk, területi átrendeződések, éhínség, járvány vagy éppen hatalmi üldözés.

– Mondhatjuk azt, hogy a cigányok mozgása nem vagy nem mindig válik el más népcsoportok mozgásától, vándorlásától?

– A Balkán és Közép-Európa között a 14. századtól a 20. századig folyamatos volt a népességáramlás, aminek a jellemző iránya délről mutatott északra. Ebben a folyamatban a cigányok sokszor nem egyedül mozogtak, hanem például a 17. században az akkor általános mozgás részeként vándoroltak. Vagy még jobb példa a 19. század, amikor az akkori cigány migráció egy világméretű népességátrendeződés része volt. Ha a tendenciáját nézzük ezeknek a mozgásoknak, azt kell látnunk, hogy mindig szélesebb léptékű jelenségekbe illelnek, mert a kiváltó okok mindig általánosabb természetűek.

– Ha a hagyományos nézet, miszerint három bevándorlási hullámban érkeztek hozzánk a cigányok, téves, akkor mit lehet mondani a különböző cigány csoportok időben eltérő megjelenéséről?

– Először is, a hagyományos modellt azért gondolnám fontosnak röviden bemutatni, mert még mindig tartja magát az a tévedés, hogy a 15–16. század az úgynevezett kárpáti cigányok megjelenésének időszaka, míg a 19. században az oláh-cigányok érkeztek, a 20. század elején pedig a beások telepedtek le Magyarországon. Alapjaiban hibás ez a kronológia, mert eleve nem igaz, hogy ezek a csoportok időben egymástól ennyire külön mozogtak volna. A három nagy, ma is ismert csoport elődei egyaránt a 14–16. században érkeztek a Balkánra és a Kárpát-medencébe, és más-más történelmi utat bejárva, más-más helyi hatásokra a 17. század végére alakult ki jellegzetes csoportkarakterük. A 17. század végétől kimutatható mindhárom említett cigány népcsoport elődeinek a jelenléte a történeti Magyarországon, a 18. században pedig már mindhárom csoport tipikus közösségei megtalálhatóak Erdélyben és Magyarországon is. Ez megint fontossá teszi annak hangsúlyozását, hogy nemcsak a cigányok összességéről, hanem egy-egy csoportjukról sem lehet azt feltételeznünk, hogy egységes entitást alkottak, és együtt, homogén társadalmi szervezetben mozogtak volna. Ezek a csoportok a 17. és a 20. század közepe között különféle léptékben, különféle időpontokban érkeztek Magyarországra. És akkor még ott van a cigányok eddig nem említett negyedik nagy csoportja, a zingari germani, azaz a németcigányok. A 18. században olyan helyzet alakult ki, hogy a most azonos csoportokba és alcsoportokba sorolt cigányok közösségei földrajzilag eltérő helyeken éltek. Erdélyben például ismerjük a löf-felzigeunereket, vagyis a kanalasokat, de van egy másik, bräschnek nevezett,

feltehetően a beások egy részével azonos cigány csoport, amely faeszközöket készített és aranyat mosott, míg a Dél-Dunántúlon a 18. század derekán letelepült és vándorló teknővájókat találunk, akiket a befogadók az üstfoltozó, a mai értelemben vett oláh-cigányok elődeinek tekinthető cigányokkal együtt zingari valachinak, vagyis oláh-cigánynak neveztek. Az utóbbi térségben máig élnek olyan beások, akik oláhnak nevezik magukat. Még az első világháború is nagy mozgást indított el, akkor jelentek meg pl. a Dombóvár környékén élő colári cigányok, de a Tiszafüred térségében élő ticsánok egyes csoportjai még később, a második világháború idején jöttek erre a vidékre. A valóság jóval sokszínűbb a szakirodalomból ismertnél, és a dolgok mechanikus általánosítását messze kétségbe vonja.

– *Ahogy említette, az, ami ma elfogadott a cigányok magyarországi történetével kapcsolatban, tele van téveszmékkel, félreértelmezéssel. Lennének további, nemcsak a történeti tisztánlátást, hanem az együttélés alapjait is negatívan befolyásoló mítoszok, amelyek lerombolására, tényekkel alátámasztott kiigazítására lenne szükség. Ezek sorában az egyik meghatározó vélekedés, hogy a cigányok magyarországi jelenlétének egyik korai bizonyítéka egy Czigány nevű nemesi család létezése. Erről mit lehet tudni történeti forrásokból?*

– A névtanban rég kimondott tétel, hogy a családnév nem döntő bizonyíték a származásra, vagy éppen arra, hogy a viselője adott időben milyen etnikumhoz tartozott. Annak idején, amikor ezzel foglalkoztam, amellet foglaltam állást – többek között Fehértói Katalin nyelvészeti munkáira is támaszkodva –, hogy a korai időkben előforduló család- és helynevekkel kapcsolatban nagyon sok téveszme él, ezeket igyekeztem is kimutatni. A szóban forgó család- és helyneveknek nincs köze a cigány népnévhez és nincs bizonyító erejük a cigányok magyarországi megjelenésének korai időpontjára. Ami pedig a helyneveket illeti, egyszerűen tévedésekről van szó. A Cigánd nevű település sokáig etalon, hivatkozási pont volt. Tudni kell azonban, hogy Cigánd közigazgatási hovatartozása többször változott, hol Zemplénhez, hol Szabolcsához tartozott. Ebből többen, figyelmen kívül hagyva azt a téves következtetést, hogy Szabolcsban és Zemplénben is volt cigányokról elnevezett település. Maga a név pedig nincs kapcsolatban a cigány etnonímmal, egy ettől független török szóból magyarázható.

– *Ugyanehhez a településhez kapcsolódik egy nemesi család neve, amelyet szintén a cigányok jelenlétének egy korai bizonyítékának szoktak nevezni. Ez a név egyébként egészen jól azonosíthatóan Szigánnak, illetve Szigánynak hangzott – van is 16. századi forrás arra, hogy a cigány és a csigány az két különböző szó volt ebben az időben.*

– Itt valószínűleg arról van szó, hogy a Szigán, Csigány és más hasonló hangzású neveknek ismeretlen a származásuk – erre nézve a kérdésben megszólaló tudósok főként török eredetet vélelmeztek. Ezek a nevek a 15–16. század táján valamiképp összetalálkozhattak a cigány népnévvel. Eredetileg létezhetett egy olyan szó a magyarban, amely összefügg ezzel a szigán-csigánnyal, és valamilyen tulajdonságot írt le. Ez a jelentés pedig összetalálkozhatott a cigányok jellemzésével. Az viszont nagyon érdekes, hogy a 16. századtól bizonyos források szerint a cigány elnevezés a nép közönséges szóhasználat,

a művelt írástudók pedig egyiptominak nevezik őket. Volt tehát egy kettősség a cigányok elnevezésében, aminek az eredetét nagyon érdekes lenne külön is kutatni.

– *A nyugati szakirodalom a mai napig hangoztatja, hogy Magyarországon a cigányokat fáraó népének vagy fáraó népeknek nevezték, utóbbi már nyelv-tanilag is kétségesnek tűnik. Történeti magyar forrás van erre vonatkozóan?*

– Ez a kifejezés egészen pontosan úgy hangzik, hogy pharaones, magyarul fáraók, vagyis mint az egyiptominak a megfelelője – erre találunk a 15. századtól kezdve említést. A cigányokra használt kifejezések – aegiptius, pharaones, ciganus – aztán egybeolvadtak, a 15. század második feléből ismert források bizonyítják, hogy ezek az elnevezések egymás megfelelői voltak. De így, hogy fáraó népe nem használták, ez utólagos, szimbolikus elnevezésnek mondható.

– *Sokak számára szintén népszerű hivatkozási pont a cigányok magyarországi megjelenésével kapcsolatban az a Luxemburgi Zsigmond-féle, állítólagos menlevél, amelyet 1423-ban adott valahol Szepesben egy bizonyos László vajdának és társainak. Hiteles dokumentumról van szó?*

– Erről a dokumentumról már sokat értekeztem, és most is azt gondolom, mint öt meg tíz évvel ezelőtt: vagyis hogy Luxemburgi Zsigmond Szepesváralján soha nem adott a cigányoknak menlevelet. Az első és legfontosabb érv az, hogy ilyen menlevél sehonnan nem került még elő. Egy olyan forrást ismerünk, amely egy állítólagosan létezett menlevél szövegét tartalmazza. Andreas Ratisbonensisnek, másképpen Andreas von Regensburgnak 1424-ben lejegyzett, a Diarium Sexennale néven ismertté vált kódexben található, később egy Oefelius nevű szerző által 1763-ban kiadott szövegéről van szó, amely már önmagában is problematikus, mert többféleképpen, hibásan közölték, de minden érv, kezdve az oklevélkritikától a benne leírtak logikai összevetéséig, a menlevél létezése ellen szól. Sokkal valószínűbb annak az 1417-es menlevélnek a létezése, amely viszont nem Magyarországon keletkezett.

– *A részleteket érintő történeti tévhiteken túllépve mit gondoljunk arról a széles körben elfogadott és a cigányok helyzetének jelenlegi megítélésére is kiható állításról, miszerint a cigányok magyarországi története gyakorlatilag egy üldöztetéssorozattal egyenértékű?*

– Ez a nézet – sok mással együtt – az ideológiai konstrukciók sorába tartozik. Több momentum játszott szerepet abban, hogy ez így alakult. Egyrészt a magyarországi szerzők előszeretettel mossák egybe a nyugat-európai és a közép-európai cigányok történetét, miközben a kettő között gyökeres különbség van. Amikor sokan például azt feltételezik, hogy a közösségek életében mindkét helyen a több száz éves vándorlási élmény volt a meghatározó, akkor ők alapvető tévedésben vannak. Mert a közép-európai cigányok történetének a lényege nem a vándorlás; az itt élő cigányok esetében kezdettől fogva nem a független vándorló lét volt a meghatározó, hanem a társadalommal való sajátos együttélés. Nyugat-Európában másfajta feudalizmus létezett, mint nálunk, más volt az együttélés feltételrendszere, ott nem nyíltak meg a cigányok előtt azok a gazdasági lehetőségek, amelyek Közép-Európában viszont igen. Ebből adódik az a gyökeres különbség – amit szintén hajlamosak vagyunk sokszor elmosni –, hogy Nyugat-Európában a cigányok gazdasági értelemben megtartották a függetlenségüket és csak esetleg csatlakoztak rá az adott gazdaságra,

míg Magyarországon proletarizálódtak. A magyarországi városokban már a 15. század végén letelepedett, proletarizálódott cigány népességet találunk. Az egy másik kérdés, hogy mindig voltak bizonyos arányban olyan cigány csoportok, akik vándoroltak, és később is folyamatosan érkeztek ilyen csoportok. De nálunk döntően nem ez a meghatározó.

– *Ez volt tehát a két régióban élő cigányok története közötti meghatározó különbség?*

– Igen. Az említett üldözéstörténet egyébként abból is levezethető, hogy Nyugat-Európában ez a fajta vándorló, független életforma ellenszenvet váltott ki – de önmagában ez sem értelmezhető úgy, hogy különválasztjuk a kora újkori viszonyoktól. Mert azt mindig elfelejtjük, hogy a 16–17. században általános európai probléma volt a megnövekedett periférikus rétegek kezelése, rendszabályozása. A 17. századra ez már a Török Birodalomban is problémává vált. A cigányok nyugat-európai üldöztetése része volt egy általános társadalmi átrendeződésnek, illetve annak a drasztikus megoldásnak volt az eredménye, amit erre az akkori viszonyok között találtak. Gondoljunk csak arra, hogy az útonállókról és a csavargókról milyen törvényeket hoztak ebben az időszakban a nyugat-európai államok.

– *Magyarországon a lezajlott proletarizálódás, a másként kialakult együttélési szokások miatt nem születtek ilyen drasztikus megoldások?*

– Közép-Európában olyan volt a gazdasági tér, hogy a cigányok helyet tudtak találni benne maguknak. Gondolok itt arra, hogy a fémműves mestersegek technológiájának köszönhetően mobil szolgáltatást tudtak nyújtani akár a hadászati területen, akár a mezőgazdasági termelésben. Magyarországon a cigányok megjelenése során, az együttélés feltételeinek megteremtődésében alapvetően fontos munkaerőpiaci feltételek működtek – vagyis a feudalizmus itteni változata tette mindezt lehetővé. Amikor pedig az ország három részre szakadt, a cigányok nagy része vagy a törökök által elfoglalt részekben élt, vagy Erdélyben; mindkét lehetőség kivételes helyzetet jelentett. A törökökről közismert, hogy toleránsak voltak a más vallásúakkal és a más népekkel szemben, ott tehát a cigányok belefértek a hódoltsági társadalom sokféleségébe. A törökök megszállta országrészekben kifejezetten teremtdtek mobilitási csatornák a cigányok számára. Egerben tudunk olyan cigányokról, akik háztulajdonosok lettek, szőlőket vettek és karriert csináltak a török uralom idején. Erdélyben pedig kivételes állami berendezkedés jött létre, gondoljunk csak a vallási türelem 16. századi időszakára, ami kulturális toleranciát is jelentett, illetve a hasonló szerepet játszó gazdasági feltételekre.

– *A cigányok történetének egy másik vélelmezett aspektusát, az önállóságot, a függetlenséget érinti a ma egyesek által felújítani kívánt vajdahagyomány. Ennek a történeti múltja milyen volt ebben a térségben?*

– Ez megint egy darázsfészek, hiszen a jelenséget többszörösen is félreértelmezték. Sokan nem vették figyelembe, hogy a magyar történelemben a vajda szó a cigányoktól függetlenül is többféle közösségi vezetői értelemben létezett: választott és kinevezett vezetőt egyaránt jelölhetett. A cigányokkal kapcsolatban megfigyelhető a kora újkortól kezdve, hogy léteztek azok a cigányvajdák – szándékosan egybeírva –, akiket magyar nemesek közül neveztek ki uralkodók vagy országos főméltóságok, a 16. századtól kezdve. Velük párhuza-

mosan tűnik fel a cigány származású cigány közösségi vezető – a cigány vajda. Őket szintén úgy nevezték ki ezekre a feladatokra. Meggyőződésem, hogy ez is az egyik eszköz volt a cigányoknak a magyar társadalomba való integrálására. De volt ennek a tisztségnek olyan elnevezése is, hogy cigánybíró, illetve léteztek más megnevezések is. Tévesen gondolják azt, hogy ez a cigányok esetében eredendően egy választott tisztség lett volna. Később volt ilyen, de az már más rendszerben történt.

– *Hogyan változott a vajda tisztség tartalma a későbbi évszázadok során?*

– Az imént vázolt kettős rendszer részben spontán módon, a 18. század elején felbomlott. Másrészt, 1761-ben, Mária Terézia korában egy rendelet kimondta, hogy a cigányok az egyes településeken a községi előjáróság felügyelete alatt álljanak, és ne legyenek külön vajdáik. Ettől függetlenül több olyan településen, ahol a cigányok külön településrészen éltek, megmaradt a kandidálással választott, közösségi képviselő, aki nem volt külön vezető, mert a cigányok az előjáróság alá tartoztak, csak az előjáróság, a bíró felé ennek a posztjának a betöltője képviselte a cigányokat. Ugyanarra a funkcióra kell gondolni, mint a településrészek vagy utcák élén álló hadnagyok, tizedesek. Részt vettek az adók behajtásában, elintézték kisebb konfliktusokat. Ezeket a 19. században a legtöbb helyen cigánybírónak vagy vajdának hívták.

– *Mi történt a vajdákkal az elmúlt száz évben?*

– A 20. század első fele a közösségek nagyon komoly mértékű felbomlásának az időszaka. Akkor már nem léteznek ezek a választott, vajdának nevezett vezetők, hanem megvoltak a spontán, tekintéllyel bíró vezetők, akiket szintén vajdának neveztek. 1947-től kerül elő ez a probléma újra, amikor született egy olyan törvény, amely előírta, hogy a cigányoknak legyenek a hatóságok által kinevezett közösségi vezetőik. Ez a jogszabály azonban tudomásom szerint nem lépett életbe, az 1948-as kommunista hatalomátvétel miatt már nem jutott el a belügyminisztériumi jóváhagyásig. Az ötvenes években nem létezett egységes rendszer, újra napirendre is került a vajdai tisztség kérdése. Akkor megint megjelentek különböző képviseleti formák, amelyek egymással nagyon gyakran konfliktusba is kerültek. Ennek nyomán felvetődött az egységes képviselet kérdése, de erre csak helyi megoldások születtek. Például a mátészalkai járásban 1957–58-ban a járási tanács rendeletére a cigányok vajdát választottak maguk közül. Ezeket a választott vezetőket ugyancsak cigánybírónak, cigányvajdának hívták. Ez a vezető ugyancsak képviselője lett volna a cigányoknak a helyi tanács felé, és el is látott bizonyos helyi feladatokat, a rendtartással, a köztisztasággal kapcsolatban. De ezek a vajdák, bírók folyamatosan konfliktusban álltak a közösségeikkel. Ezeket a vezetőket az oláhcigányok spionnak, árulónak tartották, és több helyen a romungrók is hasonlóan viseltettek irántuk. A Dél-Nyírségben található Érpatakon pl. a cigánybíró azért költözött ki a telepről a faluba az ötvenes évek derekán, mert állandóan verekedésbe és konfliktusba keveredett a telepiekkel.

– *Ebből a történeti áttekintésből úgy tűnik, a vajda tisztség sokkal inkább az ellenőrzés hatalmi eszköze volt az idők folyamán, és sokkal kevésbé tekinthető az önkormányzatiság alulról szerveződő természetes vezetői posztjának.*

– A vajda esetében egyszerű feladatokkal felruházott egyszerű képviseleti funkcióról van szó, amelyet felülről próbáltak meg befolyásolni. Alapvetően

már a 17. századtól kezdődően az volt a döntő, hogy a földesúr azt szerette volna, hogy olyan cigány álljon a közösség élén, aki az ő embere. És ez mindig is kiváltott konfliktusokat a cigány közösségen belül: a vajda képviselte, testesítette meg egy személyben a környezethez való alkalmazkodás kényszerét. Az írott joghoz való alkalmazkodást, az együttélési normákhoz való igazodást jelentette, neki kellett megakadályoznia, hogy a cigány közösség mások kárára bármilyen tevékenységet folytasson.

– *Jelenleg hogyan értelmezik a vajda tisztségét?*

– Határozottan létezik egy nosztalgia, hogy milyen jó lenne, ha lennének a cigányoknak saját vezetőik, akiket elfogadnak a közösségeik, és azok részben egyfajta érdekképviselőket látnának el, miközben közvetítő funkciójuk is lenne. De ez egyrészt indifferens, mert van egy kiépített, jogszabályokban lefektetett önkormányzati rendszer, és az lenne ennek a modern formája. A vajdarendszer felélesztése a jelenlegi állapotok között sokkal többet ártana, mint használna, hiszen nem az a kíváncsi út, hogy a tradicionális közösségi élethez kanyarodjunk vissza. Arról nem is beszélve, hogy a huszadik században, és az elmúlt húsz évben ugyancsak, nagyon sok közösség felbomlott, deklasszáldott, különböző változások mentek végbe a cigányok életében, ami azt okozta, hogy nem lenne már értelme egy ilyen hagyományos képviselőnek. Sokkal inkább az lenne a járható út, hogy a cigány kisebbségi önkormányzatiság működjön. Több kisebbségkutató és szociológus – különösen Zolnay János – kimutatta, hogy ez a kisebbségi önkormányzati rendszer a gyakorlatban nem működik úgy, ahogyan kellene, és ez az, ami sokszor indokot szolgáltat a vajdarendszer iránti nosztalgiára. Az önkormányzati rendszer hatékonyságát kell növelni, még olyan áron is, hogy esetleg be kell avatkozni.

Második rész

– *A beszélgetés első feléből kiderült, hogy a cigányok indiai eredete történeti tényekkel nem maradéktalanul alátámasztott. Ez a kérdés a tények mellett azért is érdekes, mert az előítéletes megszólalóknál ennek felemlítése általában a megbélyegzés első momentumának szokott bizonyulni. Negatív attribútumokat társítanak hozzá, valamint sokan odáig mennek, hogy szeretnék újra Indiában tudni a cigányokat.*

– A magyar közvélekedés, közbeszéd cigányokhoz való viszonyában mesze nem ezt tartom a legfontosabb pontnak. Az egész problémának van egy olyan tudományos aspektusa, amely akkor merült fel, amikor elsősorban Judith Okely nyomán felvetődött az a kérdés, hogy azok, akiket cigányokként ismerünk, mind Indiából származnak-e. A konstruktivistának is nevezett kutatási irány azt a nézetet képviseli, miszerint az eredet csak az egyik lehetséges megközelítése annak, hogy mitől cigány a cigány és hogy kit és miért tartunk cigánynak, sokkal meghatározóbb lehet egy adott társadalomban, gazdaságban való mozgás. Judith Okely nyomán az vetődött fel, hogy lehetséges volt-e az európai történelemben, hogy bizonyos országokban lesüllyedt, marginalizálódott társadalmi csoportok a lesüllyedéssel váltak cigánnyá?

– Akik előítélettel néznek a cigányokra, azt mondják, azért viselkednek így, mert cigányok, mert Indiából jöttek. És nem azért, mert ilyen a társadalmi helyzetük.

– Akinek van rálátása erre a problémakörre, jól tudja, hogy a mai magyar társadalomban nem az a határvonal, hogy vannak cigányok és nem cigányok, és a nem cigányok tudnak változtatni a helyzetükön, a cigányok meg nem tudnak. Mert egyáltalán nem így néz ki a magyar társadalom. Ha az elmúlt húsz évet vesszük alapul, azt látjuk, hogy a magyarországi cigány népesség erősen differenciálódott és polarizálódott. Volt egy erőteljes középosztályosodás, és lezajlott egy meghatározó lesüllyedés, megmerevedés, underclassodás is. Széleynyi Iván és Ladányi János nem győzte eleget hangsúlyozni az írásaiban, hogy az underclass nem egyenlő a cigánysággal – hanem a cigányok egy jelentős része underclass helyzetbe került. De sem az underclass nem jelenti automatikusan azt, hogy cigány, a cigány meg nem jelenti automatikusan azt, hogy underclass. Tehát a kérdésben foglalt állítás a társadalmi gondolkodás betegségeinek körébe tartozik. Az már azt jelzi, hogy a magyarországi állapotok változásával a mentalitás nemcsak hogy torzult, nemcsak az értékrend változott, hanem kialakultak a társadalmunkban olyan tudati jelenségek, amelyek már a szociálpszichológia körébe tartoznak. Vannak cigányok és nem cigányok, akik underclass helyzetbe kerültek, azaz olyan reménytelen állapotba, ahonnan nem látszik már a menekülés. Csak amikor életbe lép az említett beteg gondolkodás, akkor az a mechanizmus is működni kezd, miszerint sokkal könnyebb ezt csak a cigányokkal kapcsolatban felvetni. Az pedig mindig benne is volt a cigányokról való gondolkodásban, hogy a cigányok kapcsán folyton arról beszélünk, ami feltűnő, és ami problémát okoz.

– *Annak részletes kifejtésével, hogy a történelem során bizonyos társadalmi rétegek lesüllyedéssel váltak cigánnyá, talán más téveszmék, előítéletek is könnyebben kezelhetőek lehetnének.*

– Magyarországon ez egy különösen kulcsfontosságú kérdés! Azt már többen is kimutattuk, hogy a történeti forrásokban kettős értelme van a cigány szónak. Mai fogalmaink szerint egyfelől jelent etnikai hovatartozást, másrészt viszont kifejezetten szociális állapotot, társadalmi helyzetet ír le. A domináns magyar közbeszédben a cigány fogalmához valójában nem etnikai kritériumok kötődnek, hanem életmódbeli, társadalmi helyzetet leíró kritériumok. A közelmúltban a szociológus Tóth Kinga Dóra végzett egy összehasonlító kutatást Anglia és Magyarország bevonásával, ami határozottan ezt erősítette meg. Ez azért fontos, mert amikor a szociológusok azt mondják, hogy mindaz, amit a szegregált telepeken tapasztalunk, és ami nem a cigányok etnikai sajátosságából következik, hanem abból a társadalmi-gazdasági viszonyrendszerből, amelyben élnek, akkor ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a környezetüknek sem elsősorban az a baja a cigányokkal, hogy milyen etnikumúak, hanem az a bajuk velük, hogy hogyan élnek. Ez sokkal fontosabb. Az már egy másik kérdés, hogy a szociális körülményekből adódó magatartásformákat etnikai kategóriákkal fejezik ki a közgondolkodásban, szélsőséges esetben pedig a genetikai rasszizmushoz vezet ez a hamis értelmezés. Hozzátenném még, hogy egyetemi hallgatókkal végzett terepmunkák során azt tapasztaltuk, hogy a cigány emberek is elsődlegesen életmódbeli különbségeket fejeznek ki a

cigány-magyar oppozícióval, illetve az egymástól történő elhatárolódásukat is életmódbeli eltérések alapján határozzák meg. „Mi nem azt az életet éljük” – mondta egy cigány asszony.

– *A cigány szó kettős használata mikortól jelent meg Magyarországon?*

– A magam részéről latin nyelvű iratok alapján tettem ezt a megkülönböztetést. Az egyik típus az, amikor gensről vagy natióról beszélnek, ami a mai fogalmaink szerint etnikai, nemzetiségi megjelölést takar. A másik, amikor conditio, professio kategóriába sorolják a cigányokat; ezzel jelölték az állapotot, foglalkozást, megélhetést. Ez a szóhasználat a 18. századtól mutatható ki kifejezetten, de maga a különbségtétel már korábban is létezett, csak nem társultak hozzá külön kategóriák.

– *Arról mi tudható, hogy kik, mi alapján kerültek bele ezekbe a kategóriákba? Illetve ha bizonyos életmódot folytató embereket illettek a cigány elnevezéssel, tudható-e, hogy milyen etnikumú emberekről volt szó?*

– Ezt a részét a kérdésnek nem látja világosan a magyarországi demográfiai kutatás. Ezeket a folyamatokat befolyásolja a spontán, ki nem kényszerített, a napi érintkezésből fakadó asszimiláció, amelynek nem a csoportszintű megjelenése az igazán fontos, hanem a család és az egyén életében megjelenő formája az érdekes. Ez pedig szoros összefüggésben van a vegyes házassággal, amiről már 17. századi forrásokból tudjuk, hogy egyre gyakoribb volt cigányok és nem cigányok között. Az viszont csak családtörténeti kutatásokból derülhetne ki, hogy mindezek a folyamatok hogyan befolyásolták, ki hová került. Például a Berettyóújfalu környéki Földes nevű település történetéből tudjuk, hogy az elszegényedett kisnemesek és a cigányok vegyes házasságainak leszármazottai százötven év alatt megszűntek cigánynak számítani. Amikor a 19–20. század fordulóján oláh-cigányok költöztek a faluba, onnantól kizárólag ők számítottak cigánynak, és ez mind a mai napig így van. Tiszaladányban az ott élő romungrók egy része a 19. században betelepült tót cselédek és cigányok vegyes házasságaiból származik, mások pedig egy zsidó férfi és egy cigány nő leszármazottai. Ennek a folyamatnak a tendenciáit lehet látni, a részleteit nem. Ezekben az esetekben abszolút helyi kutatásokra lenne szükség, mert sok jele van a cigányok és a nem cigányok közötti érintkezésnek. Lokális és családtörténeti metszetekből lenne megállapítható, hogy egy-egy időszakban pontosan kik voltak azok, akik cigánynak számítottak.

– *Utálnak erre a jelenségre történeti források is?*

– A Magyar Királyi Helytartótanács 1794-ben hozott egy olyan rendeletet, amelyben kimondták, hogy bizonyos életmódbeli jellemzőknek megfelelő – itt elsősorban a letelepedésre, megélhetésre, állandó lakhelyre vonatkozó kritériumokról van szó – cigányokat ki kell venni a cigányok közül. Ez meg is történt bizonyos helyeken: ki is hirdették, hogy x, y meg z nem cigányok holnaptól fogva, és a nem cigányok közé áttétetnek. Ebben tehát kimutatható egy spontán folyamat, hogy meg lehet szűnni cigánynak lenni, másrészt benne van a társadalmi helyzet kormányzati befolyásolása. Hogyha rendeletileg életmódhoz kötötték, hogy valaki cigánynak számít-e vagy sem, akkor ebből az is következik, hogy ha újból megváltozik az életmódja, például ismét kiköltözik a faluból, egy társadalmi lesüllyedés vagy elszegényedés megy végbe, akkor egy család életében az is előfordulhat, hogy egyszer cigánynak számít, máskor

pedig nem cigánynak – vagyis ki- és bekerülhetnek ebbe a kategóriába emberek. Ez a fajta, a társadalmi szerkezetet befolyásoló cigánypolitika a 18. század óta végigkíséri Magyarország történetét. Az államszocializmus modernizációs kísérletének is az egyik alapvető momentuma volt a társadalmi szerkezet határozott befolyásolása. Napjainkban pedig a cigány értelmiség kormányzati eszközökkel támogatott megteremtésének vagyunk tanúi. Ennek a politikának mindig az a következménye, a Kádár-rendszerben pedig egyértelműen az volt, hogy megold bizonyos problémákat, de újabbakat is teremt, mert új konfliktusokat generál.

– *Ahogy említette, a felülről irányított folyamatok mellett a társadalmi mobilitás is előidézhette, hogy cigányok megszűntek cigánynak lenni. Erre találunk történeti utalásokat?*

– Ennek kapcsán érdemes lenne külön történeti szempontból megvizsgálni a magyarországi cigány értelmiséget. Például visszatérő gondolat, állítás, hogy sokáig nem volt cigány értelmiség. Vagy például, hogy az 1893-as összeírásban mennyire feltűnően kevés volt a cigány értelmiségi. De miért volt kevés? Hatvan évvel korábban a Közhasznú Esmeretek Tára azt írja, hogy egyre több a cigányok között az értelmiségi. Hatvan év alatt eltűnt a cigány értelmiségi réteg nagy része? A válasz utal arra, hogy társadalmi mobilitással, felemelkedéssel valóban megszűntek emberek cigánynak lenni. Valóban kevés volt arányaiban a cigányok között az értelmiségiek száma, de közülük többen váltak értelmiségivé, mint ezekből az adatfelvételekből kiolvasható. És azért voltak olyan kevesen, mert megszűntek cigánynak lenni azzal, hogy felemelkedtek. Ugyanezt tapasztaljuk az ötvenes éveket vizsgálva: a megyei tanácsok folyamatosan keresték a cigány értelmiségieket, a cigánysággal való együttműködés hatékonyságának növelését remélve. Találtak is cigány értelmiségieket, csak róluk senki nem tudta, hogy cigány származásúak, már rég megszűntek annak lenni, és ők maguk nem is fogadták el, hogy cigányok. De ilyen, nem feltétlenül értelmiségi csoportokat már a 18–19. században találunk: a szegedi cigányok például tiltakoztak az ellen, hogy őket cigányoknak nevezzék. Korábban, az 1770-es években Augustini ab Hortis arról írt, hogy a már szóba került bräschek nem közösködnek más cigányokkal, sőt nem is nevezik magukat cigányoknak.

– *A spontán asszimilációs folyamatok vizsgálatában gondot okozhat, hogy magukat nem cigánynak tartó emberekről hogyan lehet eldönteni, hogy valójában cigányok, cigány származásúak?*

– Ennek az értelmezésében a szociológia és a történettudomány között alapvető, nemcsak szakmai-módszertani, hanem egyúttal etikainak is mondható különbség van. Amikor Kemény István nyomán a szociológiai definíciót felelmegetjük, az hangzik el, hogy cigány az, akit a környezete annak tart. Ám elfelejtjük ennek a meghatározásnak a második részét, ami viszont úgy hangzik, hogy ez a megállapítás magában foglalja azoknak a számontartását is, akik a spontán asszimiláció állapotában vannak. Továbbá van ennek a gondolatmenetnek egy olyan folytatása is, hogy nem etikus azoknak a keresgélése, akik már spontán módon asszimilálódtak, vagyis megszűntek cigánynak lenni. Ezt képviselik a szociológusok, a történész szempontja azonban ennek pontosan az ellenkezője: alapvető lenne, hogy történetileg, családtörténetileg megvizsgáljuk, társadalmilag mobil családok hogyan szűntek meg cigánynak

lenni, illetve ennek az ellenkezőjét is, nem cigányok miként válhattak cigánynyá. Ez fontos lenne annak megértéséhez, hogy mit jelent ma Magyarországon cigánynak lenni.

– *Az államhatalom felülről jövő kísérleteinek ismerete, a spontán asszimiláció kutatása mellett a vegyes házasságok vizsgálata is fontos lehet annak a megismeréséhez, hogyan válhattak egyének vagy éppen nagyobb társadalmi csoportok szociális helyzetük okán cigánnyá?*

– Meghatározó volt, hogy a vegyes házasságból született gyermekek cigányok lettek-e. Magam egy Érpatak nevű, nyírségi faluban nőttem fel, és nemrég jártam ott egyetemi hallgatókkal terepgyakorlaton, a helyi cigányság életét kutattuk. Abban a faluban a most is cigányoknak tartott népesség nagy része a 19. század végén Alsóbadúrból beköltözött székely katonaszökevény és a vele összeállt cigány nő leszármazottja. A cigányok másik része másik vegyes házasságból származik. A faluban hosszú időre visszamenőleg tudják, ki volt az a férfi, akit kidaszított a családja, és cigány nővel házasodott a 20. század elején. Az ő utódaik a cigánytelepen éltek, és mind a mai napig, a telep megszűnése után is cigánynak számítanak. Ugyanakkor a 20. század folyamán költöztek ebbe a faluba olyan cigányok is, akik nem a telepre kerültek, hanem a falunak valamely más részére. Ők az asszimilációs folyamat olyan szakaszában voltak, hogy már odakerülésükkor sem tudták róluk, hogy cigányok. Ők akkor sem, és azóta sem számítanak cigánynak. A vegyes házasságoknál pedig az volt megfigyelhető, hogy abban az esetben, ha magyar férfi cigány nőt vett el, és a telepre kerültek, akkor az utódaik cigányként éltek tovább. Ha magyar férfi cigány nőt hozott valahonnan máshonnan, és a faluban telepedtek le, akkor az ő utódaik nem számítottak már cigánynak. Erre mindre tudok példákat, meg tudom mondani annak a családnak a nevét, amelyiknek a telepi cigány rokona segített házat keresni a faluban, és a telepi cigány cigány maradt, az utódai is cigánynak számítanak – pedig már nem létezik a cigánytelep –, az a rokon család, illetve az utódai, amelyik nem élt a telepen, az soha nem számított cigánynak. Érpatak jó példája annak, hogy a kirekesztettség tesz családokat cigánnyá. Itt az is hozzájárult ehhez, hogy az 1950-es évek elején az akkor megnyitott új utcában házhelyet kapott cigány családokat a gazdák nem túrték meg, ezért ezek a családok végleg a telepre szorultak, és csak az 1970-es évek közepén kezdődött el a telep három évtizedig tartó megszűnése.

– *Ezekben az esetekben az életvitel meghatározó szerepéről beszélünk, de a külvilág számára sokszor a bőrszín a megkülönböztető. Ezek a cigánynak vagy éppen nem cigánynak tartott emberek bőrszínükben különböznek egymástól, a környezetüktől?*

– Van különbség a bőrszínben ezek között az emberek között, de nem feltétlenül befolyásolja azt, hogy valaki cigánynak számít-e vagy sem. Arra is találunk példát, hogy a telepi cigánynak van a faluban élő, nem cigánynak számító rokona, adatközlőim beszámoltak arról, hogy azt mondta egyik a másiknak, hogy bátyja. Vér szerinti rokonok, de az egyik cigány, a másik meg nem. De Hodászról is nagyon érdekes példákat tudok említeni: 1957-ben Szabolcs megye valamennyi falujában felmérték a telepi és nem telepi cigány népességet. Hodászon attól függően, hogy a település mely részén éltek, és ehhez milyen életmód kötődött, kialakult egy hierarchia a cigányok között. Azokat a

cigányokat, akik a hierarchia legfelsőbb fokán álltak, és bent laktak a faluban, a környezetük nem tartotta cigánynak, és ők maguk sem tartották magukat cigánynak. Miközben a valamennyire elütő bőrszínükről mindenki pontosan tudta, hogy cigánynak születtek, és a tanács is számontartotta, hányan vannak. A bőrszínbeli különbség megvolt, de az esetükben az életmód döntötte el, hogy cigánynak számítanak-e vagy sem. Eközben a telepi cigányok között voltak olyanok, akik egyáltalán nem voltak sötét bőrűek, sőt teljesen fehérek voltak, de soha senki nem mondta volna azt róluk, hogy ők nem cigányok – mert az életmódjuk alapján egyértelműnek vették, hogy ők viszont azok.

– *Mennyire helytálló az a szélsőségesnek is mondható állítás, hogy a cigányokat, a cigány közösségeket csak az teszi egy néppé, illetve az teszi őket cigányokká, hogy a külső társadalom őket cigányoknak nevezi?*

– Ennek biztosan erős szerepe van, de ha őszintén megnézzük, akkor igazából azokat a lehetséges kérdéseket, amelyeken keresztül erre tudományosan válaszolni lehetne, soha senki sem kutatta kellő alaposítással. Ennek megint csak az az oka, hogy a magyarországi cigánykutatással kapcsolatban olyan történelemszemlélet uralkodott el, amely történelmietlen, a történelemtudomány fejlődésével ellentétes. Egyébként létezik egy olyan megközelítés, miszerint a külső szemlélet egységesít. Az antropológusok már kimutatták, Prónai Csaba le is írta, hogy senki sem feltételezi azt, hogy létezik egy homogén modellel leírható, egységes cigányság, vagy éppen homogén cigány kultúra. Hanem vannak bizonyos különbözőségek és hasonlóságok a cigányok között, ezek közül az úgynevezett kulturális stílus a legszembevetőbb, és ennek alapján beszélünk valamifajta egységről. Lehetne kutatni bizonyos, elsősorban néprajzi jellegű problémákat, ami új metódust adhatna. A magyarországi cigánológiaiában néhány évtizeddel ezelőtt már volt több olyan felvetés, amelyek nem kaptak megfelelő hangsúlyt, aztán pedig elfelejtődtek. A cigányság múltjának kutatásában pedig az életmód- és mentalitástörténetnek kellene nagyobb teret kapnia, illetve annak, amit mostanság pszichohistóriának neveznek: vagyis, hogy van-e olyan lelki, illetve szellemi azonosság ezen csoportok között, amely alapján valamilyen összetartozást feltételezhetnénk. Ezek alapos ismerete nélkül nagyon nehéz tudományos megállapításokra jutni ilyen, nagyon komoly szakmai elmélyültséget igénylő kérdések megválaszolásában, amelyek ráadásul jelenleg nem is tartoznak a túlideologizáltság és túlpolitizáltság miatt a méltányolt vizsgálati szempontok körébe. Sokkal könnyebb azt mondani, és az etnikai reprezentációt is cirádázza, hogy azért egységesek a cigányok, mert mindannyian Indiából származnak.

– *Amellett, hogy a cigány megjelölés nemcsak etnikumot, hanem legalább ennyire életformát is jelölhet, illetve hogy a külső környezet és a hatalom megítélésén is múlik, ki számít cigánynak, a beszélgetés első felében is utalt rá, hogy a hazai cigányság erősen differenciálódott népesség, amely egymástól még nyelvükben is különböző népcsoportok összességéként írható le. Mit lehet tudni a különböző népcsoportok jelenlétéről, méretéről?*

– Először is: a magyarországi cigányság történelme egy differenciálódási folyamat története. Az bizonyos, hogy azoknak az elődei, akiket kárpátiaknak, oláhoknak és beásoknak hívunk, azok valamikor a 15–16. században már itt, illetve a Balkánon éltek. Akkor is kis közösségekben léteztek, de a feudalizmus

típusaitól függően másfajta társadalmi és gazdasági viszonyok közepette. Azt nem tudjuk, hogy kulturálisan milyen hasonlóságok és különbségek voltak közöttük, mert valójában nem tudjuk pontosan, hogy milyen nyelven beszéltek, és egyéb kulturális jellemzőikről sem tudunk semmit. A beások esetében az csak egy feltételezés, hogy lecserélték a nyelvüket, eddig senki sem bizonyította ezt be meggyőzően. Felmerül annak lehetősége, hogy a beások esetleg egy balkáni népcsoport, és keveredéssel jött létre. A 17. századtól látunk tisztában, annak végétől, illetve a 18. század elejétől a foglalkozások, a vallás, a nevek és egyéb sajátosságok alapján ezek a csoportok elkülöníthetőek. Kisebb csoportokban és szétszórtan, nagy területen tartózkodtak.

– *Melyek voltak ezek a cigány népcsoportok?*

– A 18. század elején a történeti Magyarországon négy olyan cigány csoport élt, amelyek a mai fogalmainkkal leírhatóak. Itt voltak a kárpáti cigányok, akiket jobb híján, utólagos elnevezéssel hívunk így. Léteztek a beások elődei, akiket a famunkákkal írhatunk le, és itt éltek már azoknak az elődei, akiket ma oláh-cigányoknak nevezünk. Továbbá megtalálhatóak voltak azok, akiket a korabeli források zingari germaninak, azaz németcigánynak neveztek, és akiket a későbbi szintók elődeinek tekintünk. Aztán történt további differenciálódás is, de az elnevezések vegyesek, és nincsenek vegytiszta képletek, csak tendenciák mutathatóak ki. Végül a 19. század végére alakult ki az a fajta csoportosítás, bizonyos helyeken, amelyik már egybeesik a mai hármas csoportosítással, a beások, az oláh-cigányok és a romungrók megkülönböztetésével. Ismereteim szerint a muzsikuskok, kolompárok és teknősök hármas elkülönítése először a Zala című újságban fordul elő 1888-ban. Akkor még foglalkozásokkal írták le ezeket a csoportokat, egyébként pedig sokféleképpen használták a csoportkategoriókat, a további, kisebb csoportokat pedig nem látták világosan.

– *Tudna erre forrásokkal alátámasztott példákat sorolni?*

– Például a Dél-Dunántúlon zingari valachinak nevezték a beások és a mai oláh-cigányok elődeit is. A befogadóik csak akkor tettek különbséget közöttük, és nevezték el teknővájóknak vagy teknősöknek az egyik, kolompárnak a másik csoportot, amikor rájöttek, hogy ez a két cigány csoport egyáltalán nem egyforma, sőt, még nem is egyforma nyelvet beszélnek, nem is teljesen egyformán viselkednek, és legfőképp más a jellemző foglalkozásuk. A somogyi statútumokból ez nagyon jól kimutatható: az 1768-as megyei szabályrendeletben intézkednek két csoportról, mindkettőt úgy hívják, hogy zingari valachi. Az egyikről körülírással megmondják, hogy milyen faeszközöket csinálnak, és róluk le is írják, hogy nincsen velük semmi gond. A másik csoportról – akiket ott, adott esetben úgy neveznek, hogy ahenarius; ez a foldozónak a megfelelője – azt mondják, hogy őket ki kell űzni a megyéből. Utóbbiak voltak azok, akiket ma oláh-cigánynak nevezünk, az előzőek pedig azok, akiket ma beásnak hívunk. Az előbb említett kolompár, amelyet előszeretettel tartanak egy meghatározott oláh-cigány alcsoportnak, az Magyarországon több, fémművességgel foglalkozó oláh-cigány csoport gyűjtőneve volt. Még a 19. században is odatartoztak a csurárok, a kelderások és egyéb cigány csoportok, akik valamilyen fémművességgel foglalkoztak. Például a 19. század közepén, amikor kolompár cigány aláírással megjelentek képek a sajtóban, azok olyan cigány férfiakat ábrázoltak, akiknek be volt fonva a hajuk, a zekéjükön pedig tojásnyi fényes gombok

voltak. Ők egyértelműen kelderások voltak, de Magyarországon kolompárnak hívták őket. Ez pl. lengyelországi párhuzamokkal is igazolható.

– *Mikor tisztult le a sok cigány népcsoport közötti különbségtétel, mikor tudta a környezetük elválasztani egymástól az eltérő életmódot folytató, adott esetben más nyelvet is beszélő cigányokat?*

– Ebben a dologban egészen a 20. század közepéig nem volt tisztánlátás nálunk. Az 1950-es években például a beások jellemzőivel, többek között a nyelvhasználatával sem voltak tisztában. Például Baranya megyében, az ötvenes években politikai bonyodalmak is adódtak abból, hogy azt hitték, ők románok. Amikor 1957-ben Szabolcsban összeírták a cigányokat, akkor az ott élő teknővájó cigányokról nem tudták, hogy ez egy külön csoport. Ha ma a kutató előveszi ezeket a felméréseket, ki tudja mutatni az elkülönülést a foglalkozásból, a névből – de ott és akkor nem tudták, hogy ezek a cigányok egy külön csoportba tartoztak, az úgynevezett tisztai beásoknak a csoportjába. Mindebből az következik, hogy a történelem folyamán használt, történeti elnevezéseket meg a kutatók által utólag, a tisztánlátás érdekében kialakított kategóriákat össze kellene hasonlítani egy nagyon alapos elemzés keretében, és tiszta helyzetet kellene teremteni. Az Erdős Kamill által alkotott, 1958-ban publikált kategóriarendszer is úgy jött létre, hogy az ötvenes évek derekán, amikor a munkaügyi minisztérium csináltatott egy nagy, országos cigányfelmérést, nem látták világosan a csoportok elkülönülését meg a csoportkategóriákat. Kikérték Erdős Kamill véleményét, aki ennek okán kezdte el alaposabban kutatni a kérdést. Az anyanyelv és foglalkozás alapján állított fel csoportokat, és ezt a kategóriarendszert a mai napig követjük, miközben a jelenlegi állapotoknak már nem felel meg. Számos jel utal rá, hogy egyébként a korabeli realitásoknak sem felelt meg teljesen.

– *Ami az elmondottak alapján tehát biztos, hogy a külső felületes szemlélődő számára egynemű cigányság nemcsak három csoportra osztható, hanem ezek a nagy népcsoportok is jelentős mértékben tovább differenciálódtak.*

– Nemcsak ezek, hanem az alcsoportok alcsoportjai is. Maradjunk a beásoknál, ott az árgyelánok, a muncsánok meg a ticsánok, illetve egyes közösségeik mindig külön mozogtak. Az említett dél-dunántúli beások között vannak, akiknek az elődeik már a 18. században itt voltak, másokéi viszont csak a 20. században jelentek meg. Alsószentmártonban pl. a 18. század közepe óta élnek muncsánok. A Tolna megyei Őcsényben a 19. század elején kezdődött teknősök letelepedése, amelyek a század közepén eltűnnek a forrásokból, majd a század vége felé a Pascum néven ismert legelőn letelepedtek azok a beások, akiknek az utódai ma is élnek.

Borzasztó nagy baki történt, amikor bizonyos családokra vonatkozó adatokat a beások, vagy éppen a cigányok összességére általánosítottak. A gyakran idézett példánk, hogy egynéhány család Nagyváradról 1910 körül történt elköltöztetéséből nem következhet, hogy az összes beás akkor érkezett Magyarországra Nagyváradról. Önmagában képtelenség feltételezni, hogy az összes beás ott volt 1910-ben Nagyváradon és környékén. Ehhez már csak egy tollas, fehér paripás vezért kellene kreálnunk, hogy kikerekedjen a beás honfoglalás hamis, ám annál romantikusabb története.

Harmadik rész

– A cigányok magyarországi történelmének számos mozzanatáról szólt a beszélgetés eddigi részében, érdemes lenne kitérni arra is, hogyan és miért éppen úgy kezeli a cigánykutatók jelentős része kutatása tárgyát. Felmerül, hogy bár honfoglalást tanítanak nekünk a magyar történelem kapcsán is, tudható, hogy nincsenek ilyen látványos momentumok minden nép történetében. Miért pont a cigányokéban lenne?

– Nem ez a probléma, ez magától értetődő lenne. A baj az, hogy a jelenlegi egységesítési ideológiákból kreálnak egy történelmet a cigányok számára. Az összes többi nép, nemzet esetében ezeken a folyamatokon már túl vagyunk. A cigányokkal kapcsolatban, az 1971-es londoni romakonferencia óta, nyakig vagyunk ebben. Más népeknél azért vagyunk túl már ezen, mert ők túljutottak a nemzeti fejlődés egy bizonyos szakaszán, illetve az ehhez kapcsolódó ideológiai hercehurcákon; míg a roma etnikai reprezentációnak benne vagyunk a közepében. Szuhay Péter már kivesézte, hogy a nemzeti kultúra mint fikció megteremtése milyen következményekkel jár. Itt abban van az eltérés, hogy ehhez hogyan viszonyulunk. Én például azt gondolom, ahogy azt korábban már mondtam, hogy cigány nép ténylegesen nincs, illetve semmiképpen sem tekinthetők egy népnek azok a csoportok, akiket a cigány nép fogalmába vonnak.

– Az már nem a történelem kérdése, hanem kutatói dilemma, hogy mi a megítélése annak, ha valaki tudósként ilyen pragmatikus szempontok kiszolgálójává hajlandó válni.

– Én személy szerint nem fogadom el, hogy velem mint történetkutatóval szemben olyan elvárásokat támasszanak, hogy ennek a hamis ideológiákat gyártó etnikai reprezentációnak az eszköze legyek. Már meg is írtam többször, hogy egy munkáját komolyan vevő történész nem fogad el egy ilyen elvárást etikai normaként. A dolgok ilyen alakulásában kimutatható egy hamisság, egy logikai csavar. Nem értek ugyanis egyet azzal, hogy összekeveredjenek a dolgok. Vagyis a közigazgatásban adódó feladatok megoldása közigazgatási szakemberekre hárul, a szociális és a családgondozásban felmerülő problémák megoldása meg az ott tevékenykedők feladata. A tudományos kutatás pedig azoknak a szakembereknek a munkája, akik ehhez értenek. De ezeket a feladatmegoldásokat nem szabad összezagyalni. Én mint történész nem vagyok felelős azért, hogy valamely faluban milyen a romák helyzete. Egyébként is, az értelmiség nem külön a cigányokért felelős, hanem a társadalom elesettjeiért – és a kettő nem ugyanaz, az ellenkező állításban ezért csúsztatás van.

– Miből adódik ez az ön által összezagyaltsággal, hamissággal jellemzett állapot?

– Ez adódik a mostani életünk értékrendjéből, a jelenlegi viszonyainkból, a jelenséget az értékrendi vagy erkölcsi válság kifejezéssel szoktuk leírni. A legnagyobb probléma az, hogy a politikai színtéren (akár országos, akár helyi szinten) nem a helyzet rendezése a cél, hanem a cigányügyből való politikai töркеkovácsolás. Ha valahol válság van, és annak a válságnak vannak kezelői, akkor a krízis megszűnésével a válságkezelők elveszítik addigi tevékenységi

területüket. Akinek van szeme, látja, hogy ezt nálunk évek óta mesterségesen befolyásolják. A társadalmi feszültségkeltésnek, a politikai harcnak, a szavazóbázis megteremtésének eszköze lett a cigányügy. És ez minden egyebet überel.

– *Milyen hatást gyakorol mindez a kutatói létre?*

– A magyarországi cigánykutatásban ennek nyomán kialakult egy hamis értékrend, amely olyasmit tesz erkölcsi normává, ami valójában nem az. A fő kérdés, hogy erkölcsi, érzelmi kíváncsalmakkal szemben a kutatónak joga van-e a tárgyilagosság és a szakmai elkötelezettsége okán ellentétet mondani? Meggyőződésem, hogy a történésznek erkölcsi és szakmai kötelessége a történeti valóság feltárása, nem pedig az, hogy egy hatalmilag vagy bármilyen módon támogatott értelmiségnek a mesterséges ideológiáját támassza alá – ami mögött ráadásul politikai szándék, pozíció- és pénzszerzési törekvés húzódik meg.

– *A kutatói értékrend tehát egy ideológiával, politikai megfontolásokkal ütközik ebben az esetben.*

– Igen. S ez az utóbbi időben azzal az aránytalansággal jár, hogy mindennek politikai kontextusa lett, minden kap valami hamis erkölcsi beállítást, mert igazából hamis helyzetről van szó. Az elmúlt húsz év cigánykutatásán a társadalom általános állapota, illetve a tudományos kutatás deformálódása nagyon jól kimutatható. Alapvető normák szűntek meg: olyan emberek beszélnek a cigányokról, akiknek fogalmuk sincs a cigányokról.

– *Mit okozott ez a cigánykutatásra nézve tartalmilag?*

– Az aránytalanságnak a legfeltűnőbb jele az, hogy a domináns diskurzusban nem a valóságról, a valóságos tárgyról, nem a cigányokról folyik a vitatkozás – vitának ezt nem is nevezném, mert ez akkor lenne igaz, ha létezne tudáscsere –, hanem arról, hogyan illik vagy nem illik a cigányokról beszélni. A történelem vonatkozásában ez mindig azt a csapdát jelenti, hogy a cigány történelem fogalma beszűkítődik abba a keskeny mezőbe, hogy a történelem folyamán mikor, hogyan vélekedtek a többségi társadalom tagjai a kisebbségről. Illetve, hogy mikor hogyan bántak vele. És ezt nevezzük elsődlegesen cigány történelemnek. Holott a cigány történelem nem ez, és nagyon komoly kutatók – Karsai László, Soós István, Voigt Vilmos – már évekkel ezelőtt felhívták rá a figyelmet, hogy ez így nem lesz jó. Kimondták: a cigány történelem, a cigány népi kultúra történelme nem azonos a cigányokkal való jogi bánásmód vagy a cigányokról alkotott vélemények történetével. Azonban teljesen mindegy, hogy a kutató mit mond, ha adott egy vadul nacionalista cigány értelmiség, meg egy olyan értelmiség a többségi társadalomban, amely ennek a csoportnak a fogadatlan prókátor. Az ő manipulatív eszközük ugyanis az, hogy mindent, amit ők nem tartanak helyesnek vagy az érzelmeikkel, a mesterséges ideológiai konstrukciójukkal összhangban lévőnek, azt lerasszistáznak.

– *Valóban létezik egy ilyen erősen nacionalista cigány értelmiségi réteg?*

– Persze hogy létezik. És az a baj, hogy a támogatási rendszerben egészen mostanáig hatalmas előnyöket élveztek. Ez a jellemzően oláhcigányokból kikerülő, kevésbé intelligens, agresszív és hatalmi kapcsolatokkal rendelkező értelmiség került előtérbe, domináns helyzetbe, és ez a társaság magának tartja fenn a kizárólagos jogot, hogy megmondja, a cigányokról ki, mit és hogyan gondolhat. Miközben a valóban intelligens, tehetséges, józan gondolkodású cigány értelmiségiek a háttérbe szorultak.

– Azt állítja, hogy a történelemkutatás jelenleg is ideológiák, politikai elvárások közé szorítva létezik?

– Igen, így gondolom, de akadnak még más gondok is. Önmagában a történelemhez való viszony is problematikus. Jelenleg Magyarországon a szociológia és az antropológia határozza meg, hogy tudományosan mit gondolunk a cigány történelemről. Az elmúlt években meg kellett értenem az okát, hogy miért van így. Ugyanis rontott történelemről beszélünk. Rontott, mert nem veszi figyelembe a forrásszintű ismereteket. És ennek a szemléletnek az a lényege, hogy a mai normákból kiindulva konstruál a múlttal szembeni elvárásokat, és ehhez viszonyítja a múltbeli társadalmi cselekvőket. Holott a történelemtudomány 20. századi fejlődésének éppen az a lényege, hogy meghaladta ezt a szemléletet, a múltbeli ember mentalitását, értékrendjét és cselekedeteit a saját életének feltételrendszerében értelmezi. Ebből a különbözőségekből adódik egy jelentős szemléletbeli különbség. A másik gond az, hogy a szociológusok és az antropológusok általában nem tudnak mit kezdeni a történelemmel – nem értik a jelentését és a jelentőségét. Jól kimutatható ez a források értékelésénél. A legtöbb történeti forrásban nem az az információ, a lényeg a kutató számára, aminek az okán egy forrás létrejött, hanem valami többlet. Vegyünk egy körözőlevelet, amelyben egy cigány férfit köröznek. Ebben nem az a lényeg, hogy köröztek egy cigányt; nincs értelme ennek a forrásnak utólag valami jelentést adni. Nem a körözés ténye az elsődlegesen fontos, hanem a személyleírás. Abból ismerem meg a vizuális jeleket, vagyis hogy az az ember hogyan nézett ki, milyen volt az öltözködése, milyen tárgyak voltak vele. Ezekből tudom ugyanis rekonstruálni az életmódot és a kultúrát – sokan ezt nem értik meg. Vagy ott van az 1906-os Zigeunerbuch esete, ami valóban tekinthető az üldöztetés-, vagy inkább a bánásmódtörténet egy darabjának. De minden rosszban van valami jó: a kutató számára óriási történeti-néprajzi értékkel bír, hogy tele van a cigányokról készített fotókkal. Tehát ezt a művet nem lehet csak úgy kezelni, hogy mekkora megaláztatás, hogy az üldözött cigányokról még a fotót is leköszölték. Ha nem lennének ezek a fotók, nem tudnánk, hogy azok a cigányok hogyan néztek ki, de így ismerjük, és ezt a tudást ki kell használnunk.

– Azért érdekes, amit mond, mert a szociológia történetének egyik meghatározó mozzanata az értéksemlegesség, a társadalomtudományi kutatás objektivitására való törekvés.

– Ez valóban igaz: ha a jelenben zajló társadalmi cselekvésre fogalmaz meg kérdést, akkor az objektív feltételeket akarja megkeresni. Ladányi János és Szelényi Iván munkáival pl. minden rendben van, amikor a Közép-Kelet-Európában legutóbb lezajlott gazdasági átalakulásnak az underclassra, illetve a cigányokra gyakorolt hatásairól beszélnek. Akkor van probléma, amikor a 19. századi adataikat más kutatók úgy értelmezik félre, hogy amikor a csenyétéi cigányokat kiköltöztették a falu közepéről, akkor etnikai tisztogatás történt. Ez a források nem ismeretéből adódik. Ugyanis nem a cigány etnikumtól akart megszabadulni az előljáróság, hanem a szegénységet és a nyomort akarta kirakni a falu közepéből. Ugyanezt abban az időben, illetve később is megcsinálták nem cigányokkal is. A 19. században tűzvédelmi alapon voltak hasonló rendezési tervek több magyarországi településen. Sőt, az 1840-es években történtek pl. olyan esetek, hogy kisajátították nemes emberek telkeit, lebontották

a házaikat, mert rossz helyen álltak és tűzveszélyesek voltak. Ott akkor meg nemesi tisztogatás történt?

– *A cigányokról való gondolkodás ideológiai terheltsége állandó probléma, vagy éppen most alakult ki ilyen helyzet, adott társadalmi-politikai viszonyaink közepette?*

– Amikor az előző évszázadok során komoly politikai elgondolások, tervek születtek a cigánysággal kapcsolatban, és felmérték a valós állapotokat, a központi kormányzatok, valamint a helyi végrehajtó szervek többnyire tisztában voltak azzal, hogy egy differenciált népességről van szó. Csakhogy ez az ismeret mindig ellentmondásba került azzal a politikai törekvéssel, hogy olyan megoldások szülessenek, amelyek a cigányság összességére vonatkoznak, vagyis mintha mégsem lenne differenciált ez a csoport. Egyedül II. József volt ebből a szempontból kivétel. Ő először felállított egy cigányügyi osztályt a helytartótanácson belül, de amikor látta, hogy az nem működik jól, vagy éppen a valóság egészen mást mutat – éppen az összeírások alapján –, mint az elgondolások, akkor ezt megszüntette. Kimondta, hogy nem kell a cigányokkal külön foglalkozni, és azt is megállapította, hogy nem lehet a cigányok összességére érvényes politikai normákat megszabni. Ezért kidolgoztatott a helytartótanáccsal egy normatívát, ami nem rendelet volt, hanem egyfajta ajánlás, hogy azt vegyék figyelembe a helyi rendelkezéseknél. De alapvetően a helyi viszonyok alapján teremtették meg a megfelelő együttélési helyzetet, modellt. Ez a dilemma azóta is folyamatosan előjön, ám napjainkban már nem országos, hanem uniós szinten merül fel. Vagyis, hogy miként lehet uniós politikát, stratégiát kialakítani a többmillió cigányságra vonatkozóan úgy, hogy egy többszörösen tagolt, sokszínű népességről van szó.

– *Az egységes módszerek iránti igény függ össze az említett ideológiagyártással?*

– Igen, keresik azokat a dimenziókat, amelyek a politikai töркеovácsolásra vagy az egységes politika megteremtésének az alátámasztására lehetőségeket kínálnak. Ebből a logikából is következik az, hogy egyesek üldözéstörténetről beszélnek a cigányok esetében. Mert vannak bizonyos jellemzők, amelyeket lehet összetartó, összekovácsoló erőként értelmezni. Nagyon érdekes probléma, hogy olyan témákat is kutatnak, tárgyalnak szociológusok, politikusok, amely szempontokat, kutatási területeket és kontextusokat csak eleve mesterségesen lehet megteremteni, hogy egységes cigányságról tudjunk beszélni. Az összes cigánynak az összes nem cigánnyal való szembenállása például ilyen kontextus. Sem nem szociológiai, sem nem történeti realitás, ugyanakkor ki tud alakítani a kutatónak, illetve a politikusnak egy viszonyítási pontot. Mert hát, hogy lehet úgy kutatni, hogy a sokféleség ezerféle variációját kellene leírom: a kutató azt sem egzakt kategóriába, sem egységes struktúrába nem tudja sorolni. A politikusnak hasonló a dilemmája, csak más oldalról. Ha van kétszáz romaszervezet, akkor hogyan tárgyaljak velük? Jöjjen ide két ember, akivel tudok tárgyalni.

– *Tehát a cigányság körüli tévhitek, mítoszok akarva-akaratlanul is politikai célokat szolgálnak, így lesznek a hatalom számára könnyebben kezelhetőek a folyamatok.*

– Olyan helyzetet szeretnének a hatalom képviselői, amely nem bonyolítja túl a problémák kezelését, amelyben lehet tájékozódni.

– Az említett csapdák, hamisságok, dilemmák hogyan csapódtak le a saját kutatói létében?

– A saját kutatói életem két dologról szólt: egyrészt meg kellett értenem, hogy a cigányokat miért nem érdekli a saját történelmük valósága, másrészt, hogy azon az új tudományterületen, amit romológia-nak nevezünk, a történelem, illetve a szakmai hozzáértés miért szorul háttérbe, és saját kutatásom miért nem kap a befektetett munkának és szakmai jelentőségének megfelelő figyelmet. Sokakat források, tudományos megállapítások érzelmeikben sértenek: nem szeretnék tudni, hogy pl. a 18. században egy adott forrás szerint mit loptak el a cigányok, vagy hogyan csapták be a környezetüket önsajnáltatással és ígéretéssel, hanem azt akarják hallani, hogy a cigányok milyen kivételesek voltak a világtörténelemben, és azért ilyen kivételesek, mert mindig vándoroltak, mert őket évszázadok óta üldözték, és minden bajukért mindig a gádzsók voltak a felelősek. De továbbmegyek, mi rossz van abban, ha források alapján bebizonyítom, az oláh-cigányok és a beások első csoportjai már a 17. században itt voltak a Kárpát-medencében, nemcsak a 19. században. Erről sem akarnak a cigánykutatók tudomást venni, pedig ez aztán végképp nem sérthet senkit.

Kathy-Horváth Lajos

„Születésemről fogva a zene vett körül”

Curriculum vitae

Egy olyan muzsikusszalád-ba születtem, ahol nemcsak a férfi rokonaim, de még a nagymama is játszott hangszeren, ezért nem volt kérdés, hogy jómagam is muzsikus leszek. Születésemről fogva a zene vett körül, hiszen édesapám, az ő testvérei, valamint a saját testvéreim is folyamatosan gyakoroltak, képezték magukat. Sok hangszer volt a családban, a hegedű mellett zongora, cimbalom, bőgő,

gitár, dob stb., de az én lelkemhez a hegedű gyönyörű hangja állt a legközelebb. Már kicsi gyermekként gyönyörködtem édesapám hegedűjátékában, és kértem, engedje meg, hogy én is hegedűs legyek. Még mindig tisztán emlékszem arra, hogy az első komolyabb zeneszám, melyet megtanultam, egy orosz dal, a *Kalinka* volt. Ez a dal szerezte nekem az első sikerélményt.

Édesapám családjában és környezetében sok híres és kiváló muzsikus volt. Apu fiatal korában jazzgitárosként a világhírű zongoraművésszel, Cziffra Györggyel játszott együtt hosszú éveken keresztül. Idősebb testvére, Horváth Sándor – aki Patkány néven közismert – szintén gitáros volt, ezért együtt és felváltva is játszottak az Arizona mulatóban Cziffrával. Patkány mellesleg kiválóan szteppelt, ezért sok régi magyar filmben is szerepelt, például mellékszereplője volt a *Heten, mint a gonoszok* című filmnek. Együtt játszott az akkori hírességekkel, például Jávor Pállal, Karádi Katalinnal, Latabár Kálmánnal, Mezei Máriával, Feleki Kamill-lal. Híres írónkkal, Örkény Istvánnal nagyon jó barátságban voltak. Örkény a *Lágerek népe* című könyvében méltatta gitártudását, és kiemelte, hogy milyen jól öltözött, milyen jóképű ember volt, sőt, mellőlük is elcsaklizta a csajokat. Sokat ittak, mulattak együtt. Könyvében külön megjegyezte, hogy Patkány az Andrassy úton egy alkalommal hajnali négykor a tokból elővette a gitárját, és gitározott neki a padon: „Sokszor hajnalban együtt mentünk haza. A Patkány az Andrassy úton elővette a hangszerét, és elkezdett játszani: én meg nekidőltem a falnak, lehunytam a szemem, és elhallgattam órákon át. Pompás gitáros volt.” (Örkény István: *Lágerek népe*).

Édesapám több hangszeren is játszott, mint például zongora, hegedű, gitár, dob, bőgő stb. 1959-ben, amikor még csöves szerkezetű erősítők voltak, melyek nem voltak teljesen biztonságosak, megrázta az elektromos gitár. Akkor félelmében elhatározta, hogy már csak hegedülni fog, ezért az elektromos gitárt nem vette többé a kezébe.

Mi négyen voltunk testvérek, és természetesen mi is több hangszeren játszottunk, mint apu családjában a muzsikusok. Tamás (gitár, dob), Elemér (zongora, cimbalom), jómagam (hegedű, zongora, gitár) és a legfiatalabb, Gábor öcsém (cimbalom, dob) – mind zenét tanultunk. Mivel még kicsi gyerekkorunkban nem ismertük a kottát, ezért édesapánk a hagyományokhoz híven kézzel tanított minket, és így hamar volt sikerélményünk és kedvünk a továbbtanuláshoz. Természetesen 6–7 éves korunkban már beírtak minket a zeneiskolába. Kialakult a fiúk között egy egészséges versenyszellem, mely pluszmotivációt adott nekünk. Nem volt kérdés, hogy sorsunk eldőlt: ez lesz a hivatásunk felnőttkorunkra. A zeneiskolai évek után 14 éves koromban a világhírű Rajkó Zenekarban egy évet töltöttem el Farkas Gyula keze alatt, később a Szófia utcai Országos Szórákkoztatózenei Központ Stúdiójában folytattam tanulmányaimat Égerland János tanár úrnál. 17 éves koromban saját zenekart alakítottam a Törekvés Művelődési Házban, ezzel egy időben esténként a Citadella étteremben korengedménnyel játszottam 14 tagú zenekarommal mint vezető prímás. Nem voltam még 18 éves, de némi segítséggel Beke Farkas Gyula el tudta intézni, hogy az étteremben játszhatok. Mikor betöltöttem a 18. életévemet, az akkori OSZK-vizsgán a legmagasabb, „A” kategóriás előadóművészi engedélyt szereztem. Később, 1970-ben édesapám zenekarában töltöttem rövid időt mint társprímás az Intercontinental Szállóban. Ez nagyon termékeny időszak volt számomra.

Egy alkalommal Szakcsi Lakatos Béla hosszabb szerződés után New Yorkból jött haza, és eljött a zenekarunk után az Intercontinentalba. A beszélgetés során megemlítette édesapámnak, hogy ismét a fénykorát kezdi élni a jazz-hegedülés, és kérte apámat, engedje meg, hogy bevehessen a zenekarába. Természetesen ennek édesapám nem örült, sőt ellenezte, én azonban nagyon boldog voltam. A következő héten már nem is játszottam édesapámmal.

A cigányzenét szerettem, viszont nem éreztem magaménak. A jazz azonban nagyon közel állt a szívemhez, ezért sorsfordító helyzet alakult ki az életemben. Akkoriban nagyon sokat hallgattam Pege Aladárt, Szakcsi Lakatos Bélát, Ablakos Lakatos Dezsőt, Csibe Balogh Jenőt, Pecek Lakatos Gézát, Jávi Vilit, Kőszegi Imrét, Ráduly Misit, Ungár Pistát, akik mind meghatározó művészei voltak a jazznek, és akik híressé tették Magyarországon a műfajt. Ők példaképnek tekintették édesapámat, és mind tanultak tőle. Büszke vagyok arra, hogy én ezekkel az emberekkel 18 éves koromban elsőként mint elektromos jazzhegedűs játszhattam együtt, és álszerénység nélkül állíthatom, hogy tehetségesnek tartottak.

Ezekből a kiváló muzsikusokból Szakcsi Lakatos Béla megalakította a hattagú Rákfogó együttest, ő volt a zongorista, Babos Gyuszi gitáron, Jávi Vili dobon, Ráduly Misi szaxofonon játszott, Bögöly Lakatos Béla basszusgitározott és énekelt, jómagam jazzhegedűn játszottam. Ugyanebben az időben Ausztráliából jött haza az akkor már híres Sirius együttes, melynek frontembere

Orszáczky Miklós (Jackie) volt. Rengeteg közös koncertet adtunk együtt mint a Rákfogó-Syrius zenekar. Jómagam állandó meghívottja, vendégszólístája voltam a Syrius együttesnek is. Több rádió- és televíziófelvétel örökíti meg mindkét zenekarban játékomat.

A híres Omega zenekarnak, az LGT-nek és az Illés-zenekarnak több alkalommal voltunk az előzenekara. Egy alkalommal 1972-ben az Orvostudományi Egyetem aulájában az Omega zenekar előtt léptünk fel, ahol Benkő László, a zongorista úgy konferált fel bennünket, hogy hallgassátok szeretettel nagy tudású roma testvéreinket. Kóbor János is magasan méltatta Szakcsi és Babos tudását. Mi attól féltünk, hogy ez az ő közönségük, és nem minket várnak, ezért nem lesz sikerünk, azonban átütő sikert arattunk. Akkoriban korszakalkotó volt a free jazz, amit játszottunk, melyet az Omega együttes közönsége ovációval fogadott.

Sokszor szerepeltünk jazzfesztiválokon, nagy zenei rendezvényeken az akkori híres popzenekarokkal együtt. Emlékszem a Syrius nevű hajóra, mely a Dunán közlekedett. A MAHART – a magas jegyárak és a várt bevétel miatt – a megengedettnél jóval a létszám fölött engedte be a hajóra az embereket, a víz már majdnem a fedélzetig ért, olyan sokan voltak a hajón. Az akkori kulturális felső vezetés leállította a hajót, és végleg betiltotta.

Ezek után kezdtek háttérbe szorítani minket, mert túl amerikai ízű volt a zenénk. Ezzel a közismert popsztár zenészek nem értettek egyet, mint például Szörényi, Frenreisz, Benkő Laci, Kóbor János, Karácsony János, Tátrai Tibor stb. Hónapról hónapra csökkent a fellépéseink száma. Majd szép lassan a túl nyugatias, amerikai stílusú zenét teljesen leszorították a nullára. Egy-két kisebb jazzklub, mint a Petőfi Sándor utcai, vagy a Műszaki Egyetem, a Bercsényi, egy-egy alkalommal még engedett minket fellépni, egyébként a hatalomnak szándékában állt teljesen megszüntetni bennünket. Meglepetésünkre később azt javasolták, hogy ilyen nagy művészeknek a világ színpadain a helyük, és olyan világútlevelet kaptunk, mely többszöri ki- és beutazási engedélyre jogosított minket. Ez 1974–75 között történt, és ebben a felállásban sem a Rákfogót, sem a Syriust nem lehetett többé hallani. Ezért Szakcsi, Babos, Ráduly New Yorkba mentek, Orszáczky (Jackie) Ausztráliába, Pataki László Németországba, én pedig Franciaországba. 1975-ben megnősültem, 1976-ban született meg Ildikó nevű lányom. Még ettől az évtől (1976) Cziffra György alapítványánál lehettem ösztöndíjas a Párizs melletti Senlisben. Itt közel egy évet töltöttem.

Később lehetőséget kaptam Párizsban a világhírű hegedűművész, Yehudi Menuhin frissen létrehozott iskolájában, ahol Ivry Gitlistől tanulhattam. Mivel Menuhin utazó nagykövetként járta a világot, ritkán, olykor negyedévig sem láthattuk. Amikor megjelent, akkor is csak a tehetségesebbeknek adott mesterkurzust, akik instrukcióját nemcsak meghallgatták, de a gyakorlatban is meg tudták valósítani. Több hegedűs számára egyszerre is adott mesterkurzust, de tanítani csak a legtehetségesebbeket tanította, és ennek én is részese lehettem. Nagy öröm volt számomra, hogy egy látogatása alkalmával engem választott ki kísérőjének a cigány táborhelyek meglátogatására. Szerencsém volt őt elkísérni a Loire völgyébe is, ahol együtt játszottunk a Franciaországban élő spanyol, orosz cigányokkal, akik nagyon jól muzsikáltak. 1983-ban a Yehudi Menuhin által megrendezett Bartók-émlékverseny I. díját nyertem Párizsban, majd ezt

követően sikeres diplomát kaptam, amelyet Menuhin írt alá. Nem siettünk haza Franciaországból, családommal együtt 1990-ig ingáztunk Budapest és Párizs között. Közben 1981-ben megszületett második gyermekem, Lalika. 1990-ben végleg hazatértünk, megpróbáltuk itthon felépíteni az életünk.

A rendszerváltást követően szólistaként játszottam itthon és külföldön egyaránt, majd 1996-ban megpályáztam a Fővárosi Roma Kulturális Intézmény „Napház” igazgatói posztját, melyet el is nyertem, és melyet 2009-ig vezettem. 2010-ben szintén pályázat útján, a Fővárosi Közgyűlés döntése alapján, a Fővárosi Roma Oktatási és Kulturális Központ igazgatói posztjára kaptam kinevezést.

2014-ben magyar prominens tudósok, akadémikusok, nevezetesen Prof. Dr. Rosivall László, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Kórélettani Intézet igazgatója, valamint Madarassy István szobrászművész – aki egyben az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia magyarországi titkára – javaslatára, valamint 29 külföldi Nobel-díjas akadémikus, tudós ajánlásával, támogatásával választottak meg az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagjává.

Az *Alfa és Omega* nagyzenekari művem elismeréseként 2001-ben A Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje kitüntetését, továbbá a *Cigányok a Holokausztban* című nagyzenekari művemért 2005-ben A Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztje kitüntetését kaptam. A két kortárs zeneművem bemutatására felkérték az Izraeli Filharmonikus Zenekart Daniel Barenboim és Zubin Mehta vezényletével. A fent említett két kompozíciót azért emelném ki, mivel a zeneművek CD-in hallható összes akusztikus hangszert magam szólaltatom meg több sávon keresztül. Úgy a közönség, mint szakmai körökben nagyon pozitív visszhangot kapott a két mű, mivel állítólag történelmi feljegyzés nincs arról, hogy egy teljes zenekar hanganyagát egy személy játssza fel. Emellett 2011-ben A Magyar Köztársaság Érdemes Művésze kitüntetését kaptam.

Pályafutásom során számos rádió- és televíziófelvétel készült úgy hazánkban, mint külföldön. Több lemezen szerepelek szólistaként vagy részvevőként, számos játékfilm, dokumentumfilm, rajzfilm, természettudományi film stb. aláfestésére komponáltam zenét. A legutóbbi filmzeném nemzetközi díjat nyert film, melynek címe: *Dallas Pashamende* (Pejó Róbert [USA] filmje), amely a romák életét mutatja be.

Jelenleg is a Fővárosi Roma Oktatási és Kulturális Központ igazgatójaként, a romák integrációjáért, felzárkózásáért dolgozom hegedűművészi és zeneszerzői munkásságom mellett.

2017-ben „a magyar zeneművészetet egyedülálló módon gazdagító, kimagasló pályafutása elismeréseként” Magyarország Kiváló Művésze díjjal jutalmazták művészetemet.

2017-ben jelent meg fiammal, ifj. Kathy-Horváth Lajos Absolonnal közös CD lemezünk „ARomatic Future” címmel.

A Cédus Művészeti Alapítvány *Önlexikon* címmel kortárs magyar írók harmadik személyben megfogalmazott magabemutatóit gyűjtötte kötetbe. Rostás-Farkas György és Sárközi László e szövegekkel szerepel a pár hónapja megjelent kiadványban.

Rostás-Farkas György

A cigányságom volt az éltető forrásom

Rostás-Farkas György olyan cigány anyanyelvű családban, közösségben született 1949-ben, egy februári napon a Békés megyei Újkígyóson, amely ragaszkodott hagyományaihoz, nyelvi kultúrájához, azok megőrzéséhez.

Úgy tartják, hogy az ember egyéniségét, azt az egyszeri és pótolhatatlant, csak valamely közösségben, a közösségtől kapott kultúrában tudja megélni. Rostás-Farkas György minden anyai-apai őse cigány ember volt. A faluvég fehérre meszelt kis kunyhójában látta meg a napvilágot. Az egész szegénynegyed összegyűlt kis házukba... „Egy csillaggal több van az égen” – mondták. Az anya vajúdott, mégis örömkönnyeivel áztatta a kis jövevényt, aki gyanútlanul fürdött e könnyekben, mit sem sejtve az Életről, a világ gyöttrő gondjairól.

Népe megosztotta vele a szegénységet. Ültek a méla füstgomolyok alatt, kényelmes, nyugodt hangon beszéltek, soha nem siettek sehová, soha nem voltak türelmetlenek.

Odakint nagy pelyhekben hullott a hó, de az akkor éledő tűz azóta sem aludt ki a gyermek lelkében, s lángra lobbantotta a képzelőerőt.

Perifériára kényszerült életük volt a meghatározó abban, hogy indulatok szabadultak föl benne. Tollat fogott – kételyektől és szorongástól izzítva –, tudatos törekvéssel, hogy számos megválaszolatlan kérdésre feleletet kapjon.

Első versét, amit másnap Horváth Miklósné Erdős Mrika tanító néni felolvast az osztályban, a temető árkában a tehén pásztorolása közben írta, tízéves korában. Ekkor kiáltották ki az osztálytársai költőnek. Azóta is vallja, hogy akit tízéves korában az osztálytársai megajándékoztak bizalmuk rézkrajcárjaival, az nem élhet vissza ezzel a bizalommal.

A gyermekkor meghatározó öröksége – a szegénység szorításában is – a szeretet és az összetartozás élménye, és a cigány kultúra mesés öröksége, a hajnalokig égő tűz fényében fellobbanó csodák világa.

Tizennyolc éves, amikor elindult Budapestre szerencsét próbálni, mindössze 54 forint volt a zsebében. Ezzel a szerény munícióval, no meg hatalmas tudásvágygal indult, hogy meghódítsa a székesfővárost. Úgy becézik a divathódolók, hogy első generációs értelmiségi.

Hosszú volt az út, és szinte járhatatlan. 1967-et írtunk, sebzetten, szegényen, tele fájdalommal és reménnyel, de megpróbálta. Sokszor kellett újrakezdenie, előlről, mindent. Gondolta: ha meg sem próbálom, miért indultam el?!

A versírásból már akkor sem lehetett megélni: volt szúcstanonc, dobos, versenytáncos, kazánfűtő, tollkereskedő...

Aztán jöttek a „feketevonatok”, a sok szerencsét próbáló cigány fiatallal, és elindult a legendás klubmozgalom. Tehetségére felfigyelt a sajtó nagy hatalmú ura, a Pallasz Lap- és Könyvkiadó vezére, s újságírókat faragott belőle.

A cigányokat az Isten – a költő szavajárását idézve – „jókedvében teremtette”, hiszen a legnagyobb bajban és nélkülözésben is meg tudtak kapaszkodni őseik hitében, és erőt merítettek belőle.

Rostás-Farkas György soha nem szakad el ettől az éltető forrástól. *Cigányságom vállalom* – egyik első kötetének címe életprogram számára, ahogyan a sorsközösség is cigány testvéreivel. Így jut el Londonba a Cigányok Világszövetségének alakuló kongresszusára, ezért küzd a cigány önkormányzatiságért, s vállal maga is közéleti szerepet.

A fa csak akkor él, s csak akkor növeszti lombját nagyra, virágját ragyogóra, érleli gyümölcsét ropogósra, ha gyökere is van. Mert a fának két lombja van. Az egyik a föld felett, a másik a föld alatt. Csak így tud élni, virágozni és ellenállni a viharoknak.

Rostás-Farkas György írásaiban – legyen az próza vagy vers – mindegyre visszatérő aggodalom, hogy a cigányság jelenét, jövőjét nem szövi át széles gyökérvilág. Hiába őrzik sejtjeikben a romák a múltat, ha a tudatuk nem birtokolja igazán azt a 700 évet sem, amit biztosan e tájon töltöttek.

Mi is lesz a cigányokkal, ha már nem lesznek cigányok? Ha kivetkőznek cigányságukból, mint egy elnyűtt ruhából, ha pillanatnyi előnyökért lemondanak önmagukról, az identitásukról.

Rostás-Farkas György számára ez nem járható út, a halálnál is rosszabb.

Van-e vezető út? A költő szerint ebben mindenkinek feladata, küldetése és kötelessége van. A tudását, amit Istentől kapott, mindenkinek kötelessége továbbadni. Nemcsak gyermekeinek, hanem népének is.

A barátai azt mondják – talán olykor a szemére is vetik –, hogy mindig csak a szeretetről beszél, mintha a világon semmi baj és probléma nem lenne.

Ő erre rendre csak annyit válaszol: „Ott a Viharsarokban megtapasztaltam a jó öreg parasztoktól, hogy otthon kell lennünk egymás szívében. Csak abból adhat az ember, amije van. Ilyen maga a szeretet. Mint azt hál’ Istennek még nagyon sokan tudják, tudjuk: abból minél többet adunk, annál több marad.”

Talán ezért is választotta írásai mottójának egyik verse meghatározó sorát: „Testvérnek jöttem közéték...” Merni kell, táplálni a mégoly halvány reményt is, vállalni a szegénységet, és bátran elviselni a legkétségbeejtőbb helyzeteket is.

A fájdalmat és a hitet egyaránt őrzik az elmúlt évtizedek. Tanúi a neve által fémjelzett kötetek (több mint harminc próza és vers, szépirodalom és ismeretterjesztő kiadvány) és az alkotói hitvallást is tükröző negyedéves folyóirat: a Közös Út – Kethano Drom, amely 1992 óta minden nehézség ellenére életben tudott maradni.

„Ő a mienk, a mi fajta” – ahogyan Gyurkovics Tibor olyan csodálatosan találóan megfogalmazta Rostás-Farkas György egyik kötetéhez írt ajánlásában! A cigány-cigány, ugyanaz. Nincs másság, mienkség van...

Sárközi László

Curriculum vitae

Szalontai Tündének

...az anyám öngyilkos lett Kalocsán,
a börtön szartól bűzölgő budiján:
lopott, hogy enyhíthessen nyomorán

és vegetálni tudjon, mert ha kivár,
éhen döglük ő is, meg az apám
is, ki nem lelt már békét, sem hazát,
mióta elvitték lovait... s cigány

nemigen kapott munkát. A családom
apám okolta és kizavarták
oda, hol az agyagot kaparják
a téglákhoz, s ahol szikkad a vályog.

S már hivatalnokok sűrögtek körben,
meg rendőrök, akik ránk ügyeltek:
vitték anyám, épphogy megszülettem:
kevésen múltott, hogy nem a börtönben.

Gyűlölet gyűlik gyűrűzve haragom
mély medrében – bár pusztulnék inkább:
az állam nevelt mint kommunistát,
akivé váltam, vagyok és maradok.
Másodrendű vagy – mondták és elhittem,
hogy a cigány mind tolvaj és koszos,
hogy nem érzi, ha fojtja a mocsok,
munkát kerül s nem tudja, mi az illem.

Kővé vált árnyékként kísért a kényszer,
hogy bizonyítsak, de hogy mit s kinek?
Megadtam módját minden centinek,
ahogy mentem – s kevés volt az eléghez.

Magamba fordultam, mint egy aszkéta:
választ kerestem, de nem találtam,
idegen lettem, igaz barátnak
ott maradt a könyv, a szó ajándéka.

És a szerelem alig érintett meg:
észre sem vett, vagy dagadó mellel
mentem el mellette, emelt fejjel,
mit számít már, hogy aztán falba vertem?...

...nem jó ez így, nincsen értelme sehogy:
a lét, ha csak panaszosan pislákol
eloltani való, s aki bátor:
megteszi; mert aki nem él – sose volt.

Hogyan kell beteljesítsem sorsom?
Családi hagyomány köt: másunk se volt...
Kardot ragadjak vajon, vagy coltot?

Pokolkapu

XXVII.

Halhattam volna. Hogyan maradtam?
balfogásból vágták át sorsfonalam
a párkák s újracsomózták halkán.

Távolok s múltak hosszú sorában
talán, számunkra most szokatlan alak
hasonló sorokra jutva valaha,
alkotott valahogy a homályban:

hány kozmosz hullt már forrón sohába,
s a gomolygó porból újra hány sarjad?
tudott valóságom pont a vonalban,
tudatlan sorjáz mások nyomába.

Kozmosz vagy anyag? hol húzok határt?
saját magamon túl hogy haladhassak,
ha anyag vagyok s tudom a halált?

Reflexiók

XIII.

...bár meggyötört minket a haladás,
éget a tennivaló most is bőven.
Szorongat az életben maradás.

Van még találékonyság elfekvőben:
már a meztelen zsebét motozzuk,
a nyomorék nyugdiját orozzuk,
lepedőnyi szégyent fedünk kendővel,

vagy azzal sem... Kiszáradt Vörös-tenger
a kommunizmus, divatja elmúlt,
hal nincs, sose volt, van: bolhafelfújít,
homálykörítés, szaftos ígérettel.

Most kereszténynek lenni a tuti.
Szex csak házason. S tudjuk: magyar ember
nem homokos! Legföljebb csak buzi.

XV.

Felnőttnek mutat majdnem minden tetter,
szavaid mélyén örök, makacs gyermek
kuporog, néha kitör, olykor retteg.

Kis szobánk ajtajának tokja mellett
hosszan húzódó haragos árok:
az ajtót olyan sokszor rám vágod,
dühödhöz néha csak egy szikra kellett.

Sokszor sértődünk egymástól, egymáson,
találunk rá okot minden percben,
de később már kint ülünk a kertben,
kávézunk, mérgem gyorsan megbánom.

s úgy szorítod magadhoz túlmozgásos,
gyöngye lánykezeggel nyomorúságom,

Vak sodrás a végtelen spirálidő,
a távolság olykor – múltba futás,
vagy érzéskavalkád, minden tudás
halk válasz, melyből a mély kérdés kinő.

Vak voltam: csak méltóságom féltettem,
mert inkább kopott ruhámat szégyelltem,
hogy lyukas volt lábamon a cipő...

XIX.

...anyósom az első nap szemembe vágta:
„Senki vagy, itt nincs, soha semmi ne legyen,
ne gondold, bármi szavad lesz a családban!”

Hogyan érthetné meg, hogy magasból teszek
vagyonára (és arroganciájára),
páromra tarthatok igényt – a lányára,

bánt, hogy bármi mást elfogadjak, elvegyek,
bár a vagyonom kopott cipőm, nadrágom,
hogy a költészet tarthatott meg embernek,
szerelmem három évtizedig kerestem,
megtaláltam, ha késve is, de nem bánom,

hogy régen nem sérthet már semmi és senki,
mert költőfejedelmek nyomdokán járok
s gyökerek nélkül terebélyesedtem ki.

Barátaimnak

Keveset eszem és alig mozgok,
hírektől bolydul föl lelkem, gyomrom,
omladozik elefántcsonttornyom,
a napi néhány teendőm is fáraszt,
bokornyi gondjaim toldom-foldom.

Késő már nekem bármilyen barát,
bár az ember csak keveset talál,
régen nem álmodom olyan hazát,
ahol nemcsak értenek – elfogadnak
s nem televízió, könyv a tanár.

Lehetnék bár szemellenzős-vidám,
de szájon lakatot, lelken igát
látok, mert homlokomra írják hibám:
Magyarországon sose leszek több, csak
okok nélkül szaporodó cigány.

Arctalan ajkak, démoni szavak,
értelmetlen bármiféle harag,
árnyékharcolnom nem lenne szabad,
vesztek, ha megteszem, akkor is, ha nem,
küzdjek velük? Vagy tagadjam magam?

A depresszióm látja a valót:
kikötve ring s csöndben merül hajóm,
hídján rég a kormányon lóg zakóm,
fárasztó tudat, mit kívánna az út,
feszes vitorlákkal legyek kalóz.

Bezárkózom, hogy senki ne bántson,
hogy a sebem valahogy se látsszon,
a semmit is úgy teszem – ne ártson,
naphosszat csak a számítógép előtt
ülök és játszom. Bizony, csak játszom...

Lakatos Menyhért

Tenyérből mondtál jövőndőt

Selyemben jártál, mondtad,
rózsás szoknyád előtt meghajlott a fű,
kendőd hosszú rojtjain
száz férfiszem csüngött,
öldösték egymást ölelésedért.
Hogy fújta pántlikád a szél,
míg ágyékok aranytallérok verték,
magadon gyantaillatot vittél.

Bodros hajadra mosolyogtak a farkasok,
tört ágak suhogásainak
csendet parancsolt tekinteted,
titkait láttad az időnek, mint anyád,
kire koporsótlan sírjába annyi átkot szórtál.

Tenyérből mondtál jövőndőt,
nyűtted örekséged, hazudtál, csaltál,
elloptad mások emlékét,
hamu alá rejtve kócos véznaságod
fekete napjait,
nyelted keserű füstjét tűzáldmaidnak.

Esküdöztél a szerencsére,
mikor göthös férjed púpját
laposra verték a lopott karóval.
Metélt orrodra laput aggatva,
avas húst hoztál neki engesztelésül.

Tenyérből mondtál jövőndőt,
sikamlós combjaid meg sem törülted,
csak kupacokba raktál bennünket,
mert fagyos krumpli ára
kicsírázott a méhedben.

Andapalma phendan muri luma

Andophanri phirdan, phendan,
angla tyi coxa bandyilas e char,
pe tyo turcko pikhlo
shel jakha di khenas
andatute mudarenas
phurdelas e balval tyi chipta,
pe tyo mashkar but love sas,
petute gugli sung sas.

Pe tye bal assanas le ruva,
phagerde kranzhi vorbinas
pacha kerdas tyi mosura,
dikhlán so avla kade, sar tyi dej,
pe kaste ando murmunto, but armaja shutan.

Andapalma phendan muri luma
xoxadan, chordan
chordan kavresko seripe,
talaj zharo garadan:
tye kale dyesa,
nakhsadan e thuva tye sunenge.

Colaxardan pe tyi bax,
kana tye romesko dumo,
marde e chordaneski rolyasa.
Pe tyo nakh shutan,
mas andan leske te na xojajvel.

Andapalma phendan muri luma,
tye pulpi chi khoslan,
feri andekruja shutan amen,
ke kolomperesko ahor
avri barilas anda tyi angal.

Ifj. Rostás Farqas György fordítása

Szerkesztőségünk többekhez e kettős körkérdéssel fordult.

a) Cigány erények, cigány kultúra – miként értékeli tapasztalatai s ismeretei alapján?

b) A magyar–roma együttélés hogyan nemesíthető?

Közljük a kilenc válaszadó más-más közelítésű gondolatait.

Bakonyi Péter

Kezdjük a lényegnél: az a változás, amely az utóbbi 30 évben Magyarországon cigányügyben bekövetkezett, szembeszökő volt és súlyosan hátrányos – mind a nevezett kisebbségre, mind a fent nevezett többségre (együttal más kisebbségek sorára) vonatkozóan. Csak rosszat mondhatok róla. Hogy egyáltalán létezik-e ma magyar cigányügy (cigánykérdés)? Százszor rosszabb lenne, ha még az sem lenne! Szerbügy sem volt, se románügy, se tótügy. Csak Trianon! Zsidóügy sem volt – egy éppen százéves társadalmi körkérdés neves válaszadóinak jelentős része szerint. Aztán lett holokauszt. Túl súlyos kulcsszavak ezek a mai cigányhelyzetre vonatkoztatva? Nem hiszem.

Hogy a korábbi évtizedek, évszázadok cigányügye jobban kezelt, emberségesebb vagy eredményesebb lett volna? Dehogynem! De felmenthet-e ez bárkit is a ma felelősei (személyek és társadalmi csoportok) közül? Aligha! Felmenthetné bármilyen racionális történelmi magyarázat az előző korok, rövidebb-hosszabb periódusok (vézskorszakok?) terhes-nagy hibáit, előre nem tekintő tévedéseit, nemzeti döllyfét, rossz nemzet-nemzetiségi döntéseit, emberellenes törvényeit, intézkedéseit, egyéni viselkedését és együttélési gesztusait? Ugyan, milyenféle magyarázatok? Talán az ezeréves előítéletek? Vagy talán az Európában is „normálisnak” hitt nemzeti önzések, az önértékelési deficitek? A mindig aktuális történelem-földrajzi (geopolitikai) szituációk és folyamatok? Dehogynem! De se az önmérsztő kesergés, se az utólagos bíraskodás, se a begyakorlott önfelmentődi nem elég hasznos és értelmes cselekvés ez ügyben ma már. Nemcsak a „vissza nem léphetünk a folyóba” miatt nem, hanem azért sem, mert vak lenne a sürgető idővel szemben. Habár igaz: a tanulságok megértése nélkül úgysem lesz belőle egészséges megújítás sosem. Mert se Trianon, se a holokauszt nem lett tanulsággá ebben az országban eddig. ('56-ra is ez a sors vár!) Hát így nézzünk a mai cigánykérdésekre!

Cigány kultúráról, cigány erényekről kérdez ez a körirat, olyanokról, amelyeknek értékei, sajátosságai, izgalmas különbözőségei, különbségei azóta (5-600 éve?) hálózák be, lengik át, kontúrozzák a magyarországi közéleti, köz-kulturális képet, amióta a cigányok nagyobb létszámban élnek itt ezeken a magyarok által (is) lakott vidékeken. A legnagyobb bűn tehát a '89-es rendszerváltoztatás utáni cigányügyben, hogy ismét elveszítjük (már el is veszítettük?) az esélyét annak, hogy ennek a magyarság elidegeníthetetlen, elbonthatatlan részét képező kisebbségnek esélyt adjunk a sok évszázados kiszorítás, megfélemlítő neglizálás, leértékelés után valamilyen utolérési, önfejlesztő folyamat

elindítására. Nagyon nagy a tartozása a magát nemzeti többségként aposztrofáló, genetikailag és politikailag rendkívül heterogén társadalmi főcsoportnak, éppen a sokat hivatkozott elődei örököseként, sokáig tarthat és sok forrást, erőt, áldozatot követelhet a lerovása, a kiegyengetése ennek az adósságnak.

A magyar-roma együttélés? Az első 18 évemet egy körfolyosós bérházban éltem, közös udvaron (egy ideig közös folyosóvégi vécéhasználat mellett) óhat cigány családdal, velemkorú kölykökkel, negyvenévesen már öregasszonyokká lett családfókkal, a legmocskosabbaknak, legkeményebbeknek, legártalmasabbaknak tartott segédmunkákra kötelezett férfiakkal, s láttam, amit láttam. Általános iskolám éveit végigkísérte négy-öt cigány fiú (később lány is), a családjukat is mind ismertem, néha ettem is náluk: zsíros, fűszeres, kétes eredetű, ma úgy mondanánk: egészségtelen ételekből. De ennél személyesebb kapcsolataim is voltak, néhányat megírtam már. Eközben éveken át „húzták a talpam alá” különféle rendű és rangú cigányzenészek a magyar néptánc egyik legismertebb tiszántúli együttesének próbáin és fellépésein idehaza vagy külföldön, és sok apró, cigányok is lakta falujában jártam a Hajdúságnak meg a Nyírségnek. Tehát nem távoli, általam alig ismert állapotokról beszélek. Csak éppen régebbiekről. De a mai helyzet rosszabb. A mai cigányság, az átlagosnál magasabb halandósága és gyermekhalandósága ellenére is növekszik létszámában – kontrasztként: ennek gazdasági, életmódbeli, egészségi hátrányaival együtt. Társadalmi struktúrája, összetétele is gyökeresen átalakult az elmúlt tíz évek alatt. Lehet, a vályogputrik jó részét elsodorta az idő, döglött lovak sincsenek az árokszálon, a házalók, udvari koldulók eltűntek, stb. De mi még? Egy gyerekkori barátom érvei ezek a most hivatkozott változások: igazak és elfogadhatatlanok egyszerre. De miért nem a sajátunkhoz hasonlítjuk az ő életüket, miért az ő múltjukkal mérjük ki, mért jelentjük ki ilyenkor, hogy vannak az övéknél még rosszabb életviszonyok is a dél-afrikai vagy dél-amerikai bádoggal nyomornegyedekben? Azt mondja az én barátom: „Még 60 év, és minden rendben lesz itt a cigánysággal, egészségesebb, boldogabb, gazdagabb, emberibb rendben lesz a sorsuk: ha a mai marad a trend.” Én meg azt mondom: nem csak a kimenetele esélytelen ennek a prognózisnak, hanem a megfogalmazása, a kiindulása is hamis és álságos, bűnösen hibás. Ha a mai marad a trend! Persze tudjuk, nem, vagy legkevesbé sem a trendek határozzák meg a jövőt, és a véletlenektől az emberi jellem kifürkészhetetlenségéig, a társadalmi csoportdinamika változásaitól a nemzetközi konfliktusokig sok-sok minden erősen átírhatja a trendeket, akár maguk a trendek is: a többi trend.

30-40 éve újságíróként jártam a vidéket. Láttam a nógrádi falvak elcigányosodását, láttam, hogyan lesznek gyönyörű, reményteli, reménykedő fiatal emberekből csúnya, kövér, műveletlen középkorú vénségek, s hogyan lett a tudatlanság és az alacsony szintű tanultság – valamiféle évszázados történelmi, pártokon felüli társadalmi közmegegyezés eredményeként – generációk során át – konstans elemévé a cigánylétnek és a cigánysors-kezelésnek. Sok levelet kaptam akkoriban, ha ilyen ügyben néha megszólaltam publikációkban vagy riportokban. „Lakjon maga velük vagy a közelükben!” Példának hozták rendre: „Hát felszedték a parkettát, és elégették a télen!” „Maga mit tett volna – kérdeztem egyszer vissza –, ha reszket a gyereke, mert veri a láz?” „Hát, én nem hagyom, az biztos, elmegyek orvosért, tüzelőért akár a miniszterhez

is!” Hát ez az! Innen messzire vinnének most a további elemző mondatok. Én akkor azt írtam egy válaszlevélben: „Szerintem, újra kellene nekik parkettázni a lakást! És a következő télre adni kell nekik tűzifát és gyógyszert. Vagy pénzt, amiből mindez megvehető. Vagy olyan munkát, amelyikből ez a pénz megteremthető. De az sem lehetetlen, hogy még így is majd újra kell parkettázni nekik pár év múlva, vagy akár már jövőre.” E provokatív soroktól eltekintve is elsöprő erejűek voltak az írott vagy a telefonos reakciók: kitelepítés Zalába, gyerekszabályozás, „közmunkára” kötelezés, börtönépítés stb. Tapintható volt a gyűlölet, a megvetés, a lenézés. Tapintható volt, de mégsem büszkén vállalt és magabiztosan hirdetett. Mint ma.

Persze voltak, s ma is vannak boldog, és vannak gazdag cigányok. Töredékben. Néhány harcos is akad közöttük, gerillaharcos: polgármester, tanító, szakpolitikus stb. Akkoriban nem voltak ilyenek: nem volt harci a helyzet. Pokolian nyugodt volt. És ma? Ma sem harciasabbak a romák. Még nem. Pedig 7-800 ezren biztosan vannak (trendek és statisztikák szerint is), ha egyáltalán eldönthető, ki számít, ki számítható bele ebbe a társadalmi nagycsoportba. Ki vállalja, ki meri, ki tűri, hogy oda vagy bárhová besorolják. A másik másfél száz-ezer honpolgár pedig életformájában, életminőségében, a szegénységében, és valószínűleg térben-helyben is a cigányokkal él azonos társadalmi nívón: egy származási tekintetben nem cigány kisebbségi társadalmi csoport. Együtt milliós közeg, népnyi! Láttunk már ilyet a magyar történelemben! (Láttunk? Ki sem él már szinte semelyik oldalon! 1910-ben 830 ezer zsidó élt a magyar királyságban, és 100 ezer cigány. Ma éppen fordítva van.) Vajon a cigányok is olyan bárányul élnek majd meg, ha mégis lesz, ha lenne valamilyen súlyosabb társadalmi konfliktusuk? Mintha már a mai is ne volna elég súlyos! Miközben persze nagyon is szervezetlenek, de éppen, mert azok, és mert általában véve (még a többségi társadalomhoz mérve is) tanulatlanok és műveletlenek: viselkedésben sokszor agresszívabbak, kompenzálásként ellenszegülőbbek, sokszor (éppen félelmeik miatt) ellenségesebbek. Sokan érzik úgy közöttük: nincs veszténivalójuk (ahogyan évszázadok óta nincs!), s hogy egyszer akár „ellenségek” is lehetnek.

Összességükben tehát egységtelenebbek, tehát megoszthatóbbak és szétzilálhatóbbak. Vagy ez egy újabb 50-100 évre szóló megoldás volna? S mindközben „ölik” egymást a roma szervezetek és vezetők, és nyelik a közpénzt, amennyit százezer újraparkettázás se vitt volna el. Nincs most hely itt a részletekre. „Most ne a kivételeket, az eltérőket nézzed, fiam – mondta annak idején a széles tenyerű Lajos bácsi, a kémiatanár –, mert most összefoglaljuk az eredményeket. Ezek itt nem emberek, csak vegyületek.” Mert hol vannak már például a zenész cigányok?! A 60–80-as évek elitje. Töredékük családja él ma már muzsikálásból, amiből azelőtt generációkon át. Persze ők egészen más (egyszerre elütő, ugyanakkor erősen beleilleszkedő) rétegét jelentették a cigányságnak, mint amilyen a mai sokrétű, de szűk „elit” (ha van ilyen egyáltalán), és szakadéknyi volt a szakadás az életkörülményekben és az életkilátásokban a különböző roma rétegek között. A zenészdinasztiák egyes nagycsaládjai újabb életutakat találtak maguknak mára, igazodva a helyzethez és a szűkülő lehetőségekhez. Például kialakult 30 év alatt (ami alacsonyabb szinten korábban is létezett), és megerősödött egy, a műkereskedelem körül működő, létszámában

is jelentős cigány tábor, amely a tárgyak (időnként erőszakos) begyűjtésétől kezdve, az (időnként agresszív) nepperezésen és a vásároláson, kisboltozáson át, egészen akár még a műgyűjtésig is terjed, s egy nagyon széles bázis mentén formálódik. Természetesen beletartoznak ebbe a folyamatba a nemtelen és jogtalan, sőt büntetőjog alá tartozó cselekedetek is: lopás, rablás, hamisítás, átverés és hasonlók. Megosztva e tevékenységeket nem cigány csoportokkal. De túl ezeken: cigányok is részvevői a lakásmaffiáknak, ahogy ügyvédek és vevők is kellenek hozzá; cigányok is „aktivistái” a betörőszervezeteknek, amelyeknek persze többnyire nem cigányok a megrendelői és egyéb haszonélvezői, és így tovább (s a műkincseket sem a cigányok „élvezik” még ma sem). Többet tudok (láttam, néha elszenvedtem is) erről a nem túl közismert vagy látványos jelenség-világról, életszeletről, mint a polgártársaim általában: reggelig sorolhatnám az ismereteimet. De most itt összefoglalunk...

Mert hol vannak ma már a (borzasztó fizikai igénybevételt jelentő) építőipar és a kohászat család-biztos cigány-fizetései, hol vannak a (családtól elkülönítő és elvegyítő) lét-biztos munkásszállók, a (piszkos és veszélyes) fekete vonatok menetrend-biztos ingajáratai, a (mindkét oldalról kényszerű) falusi idénymunka állandó és számítható pénzforrásai, és itt jöhetne tovább még a „hol vannak” kérdések sora. A cigányok 1989 után anélkül szenvedték el, szinte hónapok alatt a gazdaság szerkezetváltását és nyomában a társadalom gyors átrétegződését, hogy „lélegzetet” vehettek volna, hogy felfoghatták volna, mi történik velük társadalmi léptékben egy szusszanásnyi idő alatt. Mielőtt megérthették, megpróbálhatták, megtanulhatták volna valamilyen igazi, értelmes, hasznos, emberesítő, esetleg alkotói munka izgalmasságát, szépségét, már el is vették az esélyt rá: mind munkanélküliek voltak. Nagy szavak ezek? Ilyenféle munka másoknak is alig jut ma a társadalomban? Igaz, ebből a szempontból szinte a többség is vesztese a gyors változásoknak. De a nyomor kísérté nyomorultság sokkal gyorsabban érte el az amúgy sem fényes életű cigány vidékeket és „roma polgárokat”, mint ahogy a többi társadalmi réteget sújtotta, és ott a léptékek is mások voltak. Két generációjuk nőtt fel anélkül, hogy az apját (anyját?!) munkába indulni látta volna reggelente. (Kis túlzással, keserű iróniával kérdezem: vajon egyetlenegy, golyózápor elől menekülő migráns is belelépne-e – ha egyáltalán ismerné azt – a honi cigányság alsóbb rétegeinek jutó megalázó, jövőtlen szegényember-szerepbe, nyomorultságba? Persze ha az elijesztés a cél, akkor értem a mai cigány-közpolitikát és jövőtervet.)

Hogy igazak-e a vádak: cigánybűnözés, munka-lustaság, tanulás-tunyaság, élet-igénytelenség, szerveződésképtelenség, alkalmazkodási alkalmatlanság, prostitúció, szociális célzatú szaporaság stb.? Ezek egy részének bizonyos mértékű valóságát, az összefüggések jelenségtartalmát valószínűleg nem lehetne megcáfolni, különösen az érzéketlen statisztikák és hideg kérdőívek alapján. Csakhogy ezek nem állandó nemzetiségi vagy faji karakterjellemzői egy társadalmi rétegnek, hanem sokkal inkább és meghatározóan reflexei a történelemnek, amelyek a sok évszázados mintára megindulnak, megerősödnek megint és mindig újra (talán soha nem is álltak le!). És ez még csak rosszabb lesz: a szenilis öregasszonnyal (aki a saját nagyanyánk, vagy épp a szomszéd néni, akit különben talán szerettünk is) valami hasonló történik: nem „nem akar” alkalmazkodni a körülményekhez és a környezethez, másokat megérteni,

a többséggel (velünk) együttműködni, észérveket felfogni, elfogadni, disztíngálni, kompromisszumkészséget mutatni, megbeszélni, tisztázni, hanem már NEM TUD: már nem képes rá. Túlnőtt az állapota, a helyzete a számunkra normálison, egészségesen: más válaszokat ad. Az idő, az a baj. Ez az igazi veszélye hát az idő múlásának, magyarok, cigányok!

Úgy hiszem, megalapozottan gondolom tehát, hogy ez a társadalmi nagyjelenség, „nagygond”, alapvető, sőt, bizonyos összefüggésekben meghatározó összetevője a közeli és a távoli magyarországi jövőnek, együtt a többi hasonlóval (rangsort közöttük nem tudok, nem is akarok felállítani):

- lebutított oktatás és iskolarendszer,
- lenyomorított és károsan kóros egészségügy,
- a cigányok jelen- és jövőtelensége,
- tartós migránsháború Európával.

Ezekhez képest minden más közös bajunk, feladatunk periferiális, szerkeszthető, tervezhető.

A cigányügy bornírt, ásatag, korszerűtlen, jövőtlen és embertelen hanyagság – volt, amíg csak évszázados halogatás állt mögötte, de mára már beérett újabb évszázados, behozhatatlan mulasztássá, „ha ez marad a trend”! Nem az érzelmek szerint ítélve meg a helyzetet, s nem az aktuálpolitika zűrzavarából rajtolva: társadalmi bombán ülünk.

Értelmes kérdésfeltevés-e ma, hogy lehetséges-e megtartani a nemzetet kirekesztések nélkül, a szolidaritás, a segítség- és menedéknyújtás alapelvei alapján, egészséges egyenlőséggel részesítve minden polgárt a jog, a javak és a szellemi gyümölcsök asztalairól, és hogyha igen: hogyan illeszkedik mindehhez a cigányügy? Hiszen ma a tárgyi-anyagi közjavakból, a szellemi közkincsekből, régi és újabb közértékeinkből, felgyűjtött köztudásunkból, a közös műveltségéből, valamint a közművelődési, tudásszerzési, szórakoztatási köztartályokból (forrásokból), pláne a magasabb tudományból, a korállapotok adta egészségmegtartási közelemekből stb., s az egyéni meg a csoportos önépítkezéshez elengedhetetlenül fontos, alapvető (nem köz-) munkaszerzésből a cigányok nem kapnak eleget, arányosat, sőt, időnként szinte semennyit se. Nem azért, mert nem akarnának (többet) belőle: nem is tudnak róla (mennyi járna), nincsen közös fellépésre, igénylésre, kérésre, követelésre szóló egységes szerveződésük, akaratuk. De a többségi társadalomnak (együtt a roma polgárjog és polgárélet csírázó képviselőjével) lenne. Ehhez azonban ma előbb kellene megpróbálni megérteni, s csak aztán megítélni, amit látunk, és azt is, amit nem látunk, de van, de lesz.

S hogy hogyan „nemesíthető” a magyar–cigány együttélés? Bevallom, valójában nem érzem helyénvalónak stílusosan (nem tartalmilag) ezt a mondatot. A fogalmazás többek között arról árulkodik, hogy a kör-kérdőzőnek lelke van.

A történelemnek ugyanis nincs.

Bencsik Gábor

a. Úgy látom, hogy a hagyományos cigány társadalmi struktúra nagyjából az előző századforduló idején, az iparosodással párhuzamosan darabokra tört, elvesztette a többségi társadalomhoz való illeszkedés képességét, amellyel pedig korábban rendelkezett. Érdekes, hogy ekkoriban ez a változás viszonylag élénken foglalkoztatta a közvéleményt, sok kevésbé ismert szerző mellett három jelentős személyiség, Wlislöck Henrik, Herrmann Antal és József főherceg jelentős publikációs munkát végzett, a folytatás azonban az első világháború során elakadt.

Ebben az ügyben előrelépés sem a két háború között nem történt (mással volt az ország elfoglalva, a cigányság a problémaérzékelési küszöb alá került), sem a szocializmus alatt, amely tagadta a probléma etnikai jellegét.

Mindennek következtében a hagyományos cigány társadalmi struktúra helyre már nem állítható, a cigányság egyetlen útja a többségi társadalom struktúrájába való betagozódás. Ily módon önálló, átfogó cigány kultúra sem képes létezni, a zenét kivéve legfőljebb hagyományőrzésről, még

inkább hagyománykonstruálásról beszélhetünk – ami helyénvaló is.

A festészetben létrejött ugyan egy erős cigány stílus, ez azonban szinte teljes egészében a közelmúltban konstruált vizuális toposzok utánérzésszerű ismételtetése, egy-két jelentős, autonóm alkotó nyomán.

A magyar cigányság zenei öröksége jelentős. Az úgynevezett cigányzene is az, de a professzionális előadó-művészetben is egyre erősebb. Ez feltétlenül támogatandó folyamat.

Nyitott kérdés, hogy a többségi társadalom struktúrájába illeszkedve létrejöhet-e sajátos magyar cigány kultúra. Mindenesetre üdvös lenne, és támogatásra méltó. Ehhez jó alapot adhat a cigány történeti örökség ápolása, magyar cigány múzeum alapítása, a kulturális örökségre épülő új önazonosság életre segítése.

b. A magyar–roma együttélés nemesítésének feltétele az új magyar cigány/roma identitás kimunkálása. Ez lehetséges, sőt már meg is kezdődött. Ha sikerre jut, az együttélés új minősége jöhet létre.

Benkő Ildikó

madár

kalitkád hord
mint szél esőt port
bűvész leple a tér idő rajta lobog
feloldod

sirató

kéreg
hús sem lehet
vastag mocskok
alkohol ragasztó
fekete szárny sírszag
az utasok
imbolygó falak
ahogy a százasnak nyújtja kezét
nyúlik a pillanat
most komoly nagy
most remél
többé nem ihat
ahogy száll tovább
lát
zárul a sok hát

Cigányút

Minek születtem apám fiának,
születtem volna fekete lónak.
Ébren rekedtem vándor madárnak,
jeges párkányok szögekkel várnak.

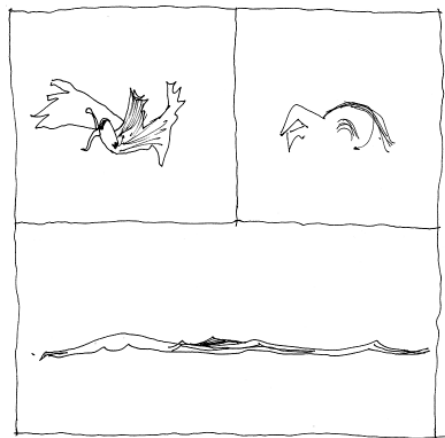
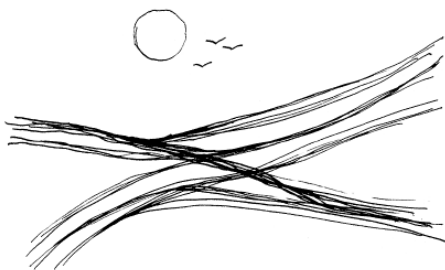
Takarj be, hajam, fogaim rácsa,
a kaput rejtse el Cigányországba.
Odafele bátran, lejövők börtön,
bélyeg a bőröm, lötyög a törőn.

Nem vagyok híd, ha nem tart meg a part.

Nem simítlak, ha levágod a kart.

Nem baj, ha szűk: neszek, rezzenések...

Világod ez. Csak ne hidd egészenek.

KÖKÉNY-KOVÁCS ILDIKÓ RAJZAI

Doncsev Toso

A Napút körkérdése: A magyar–roma együttélés hogyan nemesíthető?

1. Az ez irányú spanyol tapasztalat és gyakorlat alapos, mélyreható, alkotó szellemű tanulmányozása és elemzése, beleértve a többségi társadalom megbékélési gyakorlatát is, mert a magyar–roma együttélés nemesedése elképzelhetetlen az egész társadalom mélyreható változása nélkül.

2. A jelenlegi állapot komplex tudományos felmérése.

2. Hosszú távú, legalább huszonöt évet átölölő, kormányzati ciklusokon átívelő, nemzeti közmegegyezést élvező program.

3. Teljes körű óvodáztatás és iskoláztatás, a gyermekékezés azonnali és végleges felszámolása.

4. Társadalmi felzárkóztatásért felelős tárca nélküli miniszteri poszt létrehozása kellő költségvetéssel.

P. S. „Credo, quia absurdum” (Tertullianus).

Hász Erzsébet

Csengő-bongó* emlékek. Amikor a férjem, Péli Tamás, a Hollandiában, az amszterdami Rijksakademie-n frissen szerzett festődiplomájával hazatért, idehaza nemhogy nem kapott semmiféle elismerést, hanem inkább elképesztően sok akadályba ütközött, nehezen ismerték el a diplomáját, alig akarták fölvenni a Képzőművészeti Alapba, szó se lehetett arról, hogy műtermet kapjon, sokáig semmiféle kiállítási lehetősége sem volt, munkája pedig végképp szinte semmi. Hollandiában szépen induló karriert hagyott ott, docens lehetett volna az akadémián, több díjat megnyert, és szerte Európában részt vett évfolyamtársai-val kiállításokon. Hazajött, ahogyan hazajött Apáczai Csere János és még oly sokan, tiszta haza iránti hűségből és szeretetből, nem is várt ezért különleges dicséretet, de a sokoldalú és mélyreható mellőzést nehéz volt elviselni. Ő Hollandiában „csak” magyar volt, legalább olyan mellézköngével, mint itthon a „cigány”. Nem emlegette szinte sohasem, de álljon itt ez egyszer emlékül, hogy az édesapja felvidéki magyar nemesember volt, kiswarsányi és nagywarsányi Warsányi Pély József, ahogy az a nagy református családi Bibliában fölírva állt, aki a háború idején azért szakított a családjával, hogy évekig várjon, majd feleségül vehesse élete nagy szerelmét, a kis szőke cigány lányt, a Fejes Nyári primás-dinasztia leszármazottját.

A férjemről tehát a hivatalos művészkörök egyszerűen nem akartak tudomást venni, ignorálták, egyetlen sikere itthon a cigányoktól eredt, ez viszont nem afféle apróság volt: szó szerint királyként fogadták mint egy híres primás-dinasztia sarját és világot járt hazánkfiát, valamint nagy művészt – mert ezek a cigányok mind nagy hazafiak is voltak, a magyar nyelvet, irodalmat, törté-

* Nagy László nevezte a cigányokat „csengő-bongó nemzetnek”, amikor a férjem az Élet és Irodalom szerkesztőségében meglátogatta.

nelmet nagyon szerető, tisztelő, becsülő és a művészetekhez különlegesen jól értő emberek, elismert írók, költők, világklasszis dzsessz- és népzenei játszó, ám zeneileg egyszerűen mindent a vérükben hordozó muzsikások, táncosok, képzőművész-tanoncok (ez utóbbiak hamarosan mind büszkén Péli-tanítványoknak vallották magukat).

Én nem ismertem se a faluvégi, se a külvárosi cigányokat, sőt egyáltalán semmi ismeretem, tapasztalatom nem volt velük kapcsolatban, de olyan kor-szakban és környezetben nőttem föl, ahol nem hallottam, nem láttam semmiféle hátrányos megkülönböztetést, azt hiszem, valahogyan semleges elgondolásaim voltak a témában, illetve mint bölcsésznek és nemcsak irodalom-, hanem zene-szerető leányzónak, voltak ismereteim a cigányokról Liszt Ferenctől, Tolsztojtól, Bizet-től, Federico García Lorcától, hogy csak néhány nagy nevet kapjak ki nagy hirtelen emlékezetem tárházából, továbbá a családom néhány, előkelő vendég-lőkbe járó tagjától a fehér asztalnál hegedülő dzsentlemenekről, akiknek főleg a számomra furcsa, óriási ékszereire és különleges mosolyára emlékeztem.

Azok a cigányok, akiket a férjem környezetében láttam, hallottam, akikkel igazi bölcsészként odahaza a lakás-műteremben éjszakába nyúló világmegváltó beszélgetéseket folytattunk, erősen különböztek egyetemi társaimtól, mégpedig az eszmeileg naiv tisztaságban, a férjem iránti lángoló lelkesedésben és nem utolsósorban az irántam tanúsított nagy tiszteletben. Ez utóbbi nekem mint fiatal édesanyának szólt, és persze mint a nagy ember asszonyának. A pesti presszókban ilyesmi nem járt ki egy bölcsészlálynak, még ha anyuka volt, akkor se, és egyáltalán senkinek, ott tombolt a tudálékos pesszimizmus és keserűség (a hetvenes évek második felében vagyunk).

Az említett lángoló lelkesedés nem túlzás: ha a cigányok valakit nagyra becsülnek és szeretnek, akkor az az érzés bizony ilyen intenzív. Verseket, sőt himnuszokat írtak hozzá, áhítattal figyelték minden ecsetvonását, nagyon boldogan együtt énekeltek és muzsikáltak velem. Én pedig teát és zsíros kenyeret szolgáltam föl, mert mesebelien szegények voltunk, de békében, vidáman éltünk, senki nem panaszkodott.

Nagyon hálás vagyok a cigányoknak, mert sokat tanultam tőlük, és nagyon jól éreztem magam közöttük. Utánozhatatlan, ahogyan tisztelik az anyaságot, és ahogyan tanulás nélkül is, ösztönösen értenek mindenhez, ami művészet.

Mivel köztük a nőknek nem illik hangszeren játszani, csak énekelni, ezért nekem jutott az énekes- és szavalóművésznő-szerep. Egyszer, amikor egy vidéki művelődési házban léptem föl, rendkívül ideges voltam, és nem akartam színpadra lépni. Bejött az öltözőbe egy öreg cigány ember, kérges szürkésbar-na bőr, hegedű a kezében, széttaposott öreg cipő a lábán, és öt perc alatt le-vizsgáztatott engem pódiumművészetből, profizmusból, továbbá nagyon meg-dicsért, anélkül hogy meghallgatott volna, nyilván azért, hogy bátorítson, s ez sikerült is neki, aznap este nagy sikerem volt. Ő végig ott ült az első sorban...

Egyik este eljött hozzánk a lakás-műterembe, a baráti kör nagy csodálko-zására egy idegen fiatalember, magas, inas-csontos, vékony gyerek, még nem volt húszéves, gitárral a kezében, és azt mondta a férjemnek, tanítványa szeret-ne lenni. Kiválóan játszott a gitáron, bár persze sose tanulta, jellegzetes rekedt hangján gyönyörűen énekelt, úgyhogy egyből megtalálta közöttünk a helyét. Később kiderült, hogy boszorkányos ügyességgel rajzol, és nagyon hamar meg-

tanulta az olajfestés technikájának minden csínját-bínját is. Állami gondozott volt, József Attila-i hányatott ifjúsággal – és mellesleg egy betegséggel – a háta mögött, de soha nem panaszkodott, hanem rendkívül boldog volt, hogy „a mester” közelében lehet. Ő ma Kossuth-díjas festőművész, Szentandrassy István.

Éppen nagy vendégség volt nálunk egyszer, ámbár vendégek szinte minden este voltak, de akkor a szokásosnál többen is, ment a szokásos „műsor”, kis vitatkozás az Istenben megboldogult Choli Daróczi József készülő bibliafordításáról, a szintén örök-boldogabb tájakra elköltözött Kováts József legújabb dicsőítő költeményéről (szerintem ő volt körünkben a legjobb költő, egy hihetetlenül jámbor, jó lélek), muzsikálás, éneklés – aztán egyszer csak belépett valaki, akit sose felejték el, pedig csak egyszer láttam. Magas, bajuszos, lovaglócsizmás, középkorú férfi, valami olyan méltóságteljes tartással, ami a többieknél ismeretlen volt. Köszöntötte a férjemet, leült – és mindenki önkéntelenül rá kezdett figyelni, mielőtt még egy szót szólt volna. Messziről jött, cigányvajda volt, és Péli Tamás köszöntésére érkezett. Engem „lyányom”-nak szólított, és nem kért ugyan semmit, de én máris a konyhába siettem, hogy a tiszteletére valami különleges finomságot készítsek, s ez bundás kenyér volt, kis darabokra vágva és sült szalonnával díszítve, uborkával körítve. Bort is szereztem, bár nem volt több pénzünk, csak fél liter almaborra futotta. Ez lett tehát az ünnepi vendéglátás, amiért én olyan dicséretet kaptam, hogy belepirultam az örömbbe. A férjem is büszke lett rám, mert a vajda őt is respektusra készítette, holott a vajda úgy beszélt vele, mint „kollégával”, mint király a királlyal. Már nem sok mindenre emlékszem, a beszélgetés témáira sem, csak arra, hogy végig az volt az érzésem, ez egy történelmi találkozás, ilyen emberek ma már nincsenek vagy éppen kihalófélben vannak, és arra, hogy még a levegő is megtelt (a nagy dohányfüst ellenére) valami régies, jóízű, végtelenül természetes fuvallattal.

Megismerkedhettem azután a cigányság krémjével is, azokkal a primás-dinasztiákkal, amelyekkel a férjem édesanyja révén rokonságban állt, s akik többnyire a legjobb éttermekben, hotelekben játszottak. Két dolgot szeretnék megemlíteni velük kapcsolatban: az egyik, hogy idegenszerűen, indiaiásan és rendkívülien szép, különlegesen ápolt, illatos, ékszerekkel földíszített és nagyon szép családi életet élő emberek voltak, imádó asszonyokkal és sok gyerekekkel a háttérben, és a másik, hogy volt rajtuk valami elrejtett, nemes és gyógyíthatatlan szomorúság. Nem is tudom, ez honnan eredt, de tudom, nem csálnak az érzéseim; csak találgatni tudok, mi volt az oka. Leginkább arra hajlok, hogy tudták, valami olyasmit képviselnek, aminek le fog áldozni, bármennyire jól csinálják is már évszázadok óta. Vagy az, hogy sose volt igazi hallgatóságuk. Igazi művészek, de igazi publikum nélkül. Ahogy Járóka Sándor minden este a dereka köré tekerte a széles selyemövet és elindult dolgozni, az az örületen szerelmes mosoly, amivel a felesége kísérte, az a bölcs maga elé tekintés, amivel azután késő este az asztalunkhoz jött és nekünk játszott, kvázi „családon belül”, az életem legszebb emlékei közé tartozik.

Nem folytatom. Azért nem, mert a végtelenségig tudnám sorolni az emlékeimet, de itt és most mintha ennyi elegendő lenne. Hálás vagyok a Jóistennek, hogy ifjúságom és fiatal anyaságom legszebb éveit közöttük tölthettem, remélem, ennek a jószágos, gondviselő Istennek az áldása kíséri őket az útjaikon mindörökké.

Viszontlátásra, kedveseim.

Kocsis Csaba

„A Keresztes gyerek tegnap délután már mezítláb jött az iskolába. Az ablakból néztem. A nagy, szürke vászontarisznya ide-oda lötyögött rajta, amint végignyargalt a falun. Az arca piros volt, a szeme ragyogott...” (Gárdonyi Géza: Az én falum)

Ajtai Mártont négy éve ismerem. Mikor a falujába kerültem, csibészes mosollyal jegyezte meg, hogy ő volt az első cigány gyerek, aki nappalin, egyhuzamban elvégezte a nyolc osztályt. A kórházban magyar keresztkomája is mellénk szegődik, mikor arra kérem, beszéljen nem mindennapi életútjáról.

– Hét gyereket szült anyám. Háztartásbeli volt. Bár felnőttként elment dolgozni a faüzembe. Apám a fővárosban volt segédmunkás a Csatornázási Műveknél. A Dankó-telepen laktunk, kicsi kis házakban, de nem afféle putrik voltak azok. Egyszoba-konyhás, bádoggal vagy cseréppel fedett épületek voltak. 1955-ben születtem, mezítlásbas, klottgatás gyerekként kerültem az iskolába. Egy 50 filléres füzetem volt mindössze. Az elején volt az írás, a hátulján meg a számtan. Sok körmöst kaptam a tanító nénitől, mert nyughatatlan gyerek voltam, mindig bekiabáltam az eredményt, vagy kiszaladtam a táblához megoldani a feladatot. Fiatalon fociztam is. Aztán csak a szurkolás maradt. A külföldi csapatok közül a Milan volt a kedvencem, a magyar klubok közül a Fradinak szorítottam, míg a Loki fel nem jutott.

A korosztályomból hat roma tanuló járt az alsó tagozatba, ötödik-hatodikban négy, végül hetedik-nyolcadikban már csak egyedül maradtam. Bár az utolsó évben 131 órát hiányoztam. Ma már ez, szerencsére, nem így van. A rábei cigányság iskolai végzettsége háromszorosa az országos átlagnak. Hajóépítőnek jelentkeztem, de végül kőművesnek álltam. Budapesten sajátítottam el a szakmát, úgy, hogy az első év után már fizetést is kaptam. 2002-ig dolgoztam az építőipari cégnél. Jártam a cseheknél, a lengyeleknél, svédek-nél. Voltam Berlinben, Stuttgartban, Salzburgban. 1997-ben a belgrádi követségen dolgoztunk nyolcan. Ott volt a szállásunk is, az ablakunk nagyon alacsonyan volt, mindig féltünk, hogy bedobnak valamit. Úgy gondoltuk, jobb megelőzni a bajt, ezért rostaszövetet helyeztünk fel. A mun-

ka a bombázások idején szünetelt. Panorámás busszal, szerb rendőri kísérettel érkeztünk Röszkére. Kilenc hónap múlva tértünk vissza a szerb fővárosba, ahol már nem volt tanácsos megszólalni magyarul, így én jártam a piacra. Jól megértettem magam cigányul az árusokkal, mert a többségük roma volt. Árultak ott mindent: a krumpli mellett ott volt a kézigránát, a bagette mellett a géppisztoly.

Soha nem származott abból hátrányom, hogy cigány vagyok. 1990-ben önkormányzati képviselőnek is megválasztottak, aztán a kisebbségi önkormányzatban tevékenykedtem. Őrizzük a nyelvet, a hagyományokat. Még csak két éve, hogy a temetkezési vállalat temeti a halottainkat. A virrasztás, az még megmaradt. Külön a férfiak és a nők. Gyertyát gyújtunk, kávézunk, beszélgetünk a gyászoló családnál.

Évekig irányítottam egy cigány brigádit, ahol csak egy magyar dolgozott velünk. Volt olyan építkezés a fővárosban, ahol sopánkodott a kerületi párttitkár, mikor meglátta a csapatot, hogy sohasem fog elkészülni az irodaház határidőre, de a vezetőink megnyugtatták: jó munkaerőnek számítunk a cégnél. A titkár a végén már ki akart tüntetni minket, de, ahogy az már csak lenni szokott, a vezetőink kapták az április 4-ei jutalmakat. Persze én sem panaszkodhatom, hiszen négyszeres kiváló dolgozóként szereltem le, akkor is azért, mert az egészségem nem engedte, hogy tovább dolgozzak. Gyermekkoromban megtanultam, mi az a szegénység. Apám az utolsó fillérig elitta a keresetét, akkor megfogadtam, hogy nem iszom. A betegség azonban megtalált, jött egyik a másik után. 67 százalékos rokkant lettem. A feleségem presbiter, de én sokáig nem tartottam vele. Csak a műtétem után. Mert akkor megfogadtam, ha életben maradok, nem kerülöm el az Isten házáat. Mégiscsak lehet valami természetfeletti, mert eltelt néhány év, és én még itt vagyok.

*(Hajdú-bihari Hét, A megye, 2008. szeptember 10. szerda, 18. oldal)
(A fényképfelvételek a szerző munkái)*

Nemere István

Egyfelé visz az utunk. Azt kérte a szerkesztő, írjak véleményt a roma erényekről és kultúráról. Hát valljuk be: nem könnyű roma erényekről beszélni. De kérdem én, vajon van-e olyan, hogy „magyar erények”? Mi számít jó és követendő tulajdonságnak, majdhogynem jellemvonásnak, és azt mikor és ki állapítja meg? A magyarságnak az utolsó ötszáz évben ha voltak is erényei, azok mára valahogy elfoszlottak. Ki állíthatná ma erről a népről, hogy büszke, szereti a szabadságot, szorgalmas, mindent megtesz azért, hogy előbbre jusson? Hogy Európában és a világon mások által is követhető, sőt követendő példa legyen? Ha valaki igennel felelne, megmosolyognánk. És ezzel ki is adtuk ítéletünket a magyarok „erényeiről”.

De most nem rólunk van szó. Vagy mégis? A cigányok/romák már több mint fél évezrede vannak velünk, közöttünk. Nem volt könnyű az együttlét, főleg azért, mert két kultúra ütközött össze. Ez ma sem megy könnyen, lásd Nyugat-Európát és Észak-Amerikát. De vannak pozitív példák itt is, ott is.

Egy politikus – ki tán azt hitte, e szakmával együtt jár az ész is – azt mondta a romákról: „hatszáz éve itt vannak, mégsem sikerült őket integrálnunk”. Kérdés, mit értett, mit szeretett volna érteni integráció alatt ő is, mások is? Azt, hogy legyenek pont olyanok, mint mi? Talán előbb ezt kellene tisztázni. 150 évvel ezelőtt senki sem akarta, hogy beolvadjanak, elveszítsék önazonosságukat, „újmagyarokká” váljanak. Hiszen Petőfi korában még vándorcigányok járták az országot nagy karavánokban, szó sem volt együttélésről. Még régebben Mária Terézia vad és kegyetlen ötletekkel

állt elő, például azzal, hogy a cigányoktól el kell venni a gyerekeiket, és kiadni magyar parasztoknak, azok neveljék fel őket. A királynő rasszista volt, gyűlölte a zsidókat is, nemcsak a cigányokat, talán innen ez a beteg ötlet. Aztán úgy a Monarchia, mint a Horthy-korszak csendőrségi, rendészeti ügyként kezelte a cigánykérdést, asszimilációról, integrálásról senki sem beszélt. A „szocializmus” korszaka hozott némi változást, ám nem rögtön: megtiltották nekik a vándorlást, de az 1940-es évek végén még láttam sátoros cigányokat és kocsikon vándorló cigánytábort Somogy megyében.

Rákosi idején megvetett páriák voltak/maradtak, „fekete igazolványt” kaptak, és tiltották nekik az engedély nélküli „lakhely-elhagyást”, a vándorlást. Később betelepítették őket alvégre, felvégre, egyszóval a falvak szélére. A hetvenes években egy kisváros szélén laktam évekig, tőlünk a második ház már a „telep” volt. Jelzem: abban az utcában soha semmi nem tűnt el, a teleplakók ott nem loptak.

De bizony loptak másutt. Persze kérdem halkan: a magyarok nem lopnak? Vajon a pár százezer cigány között azok, akik erre „szakosodtak”, többet lopnak-e, mint az átlag magyar bűnözők, akik szintén bűnözésből tartják fenn magukat? Persze magam is tudom, hogy nem érdemes itt arányok és százalékok után kutakodni. Ebben az országban „néhány magyar lop”, viszont a közvélekedés szerint „minden cigány bűnöző”. Való igaz, történnek olyan esetek, amelyek semmiképpen sem sorolhatók az erények közé. Gondoljunk Olaszliszkára, vagy azokra a helyekre, ahol magyarok és cigányok kénytelenek egy tömbházban együtt élni: a cigányok vérmérséklete és társasági élete más. Za-

josabb, olykor semmilyen féket nem ismerő.

Cigány erényekből annyi van, mint magyar, argentin, indonéz vagy eszaki erényekből: nem sok. Ne ilyesmit keressünk hát. De azért megemlítem, hogy sokkal nagyobb bennük az ösztetartás, mint a magyarokban (no, ezzel nem mondtam sokat...), és a szülők jobban szeretik a gyerekeiket, mint a nem romák. Sajnos ez a szeretet nem abban nyilvánul meg, hogy tanulásra ösztönöznék utódaikat, hogy azok kiválóak legyenek – mert hiszen akkor (tudják ösztönösen is) elveszítik őket. A tanult roma valahol nem roma többé, nem annyira és nem úgy roma, mint addig volt. Több akar lenni társainál, mert maga körül a mocsárba visszahúzó rossz példákat lát.

A roma kultúrának vannak értékes vonásai, és nemcsak a zenére gondolok. De vajon kibontakozhat-e egy roma tudós- vagy művészjelölt az övéi között? Nem mintha egy magyarok lakta faluban, a nagyon szegények között egy gyerek bármikor ecsetet vehetne a kezébe, kapna vásznat és festéket, vagy kapna a szüleitől zongorát vagy mikroszkópot, és bárki is tanítaná művészetre, tudományra. Azonban a kultúra is kettős szorításban vergődik. Egyfelől az a kérdés: szüksége van-e rá a „magyar” kultúrának egyfelől – másfelől érvényesülhet-e egy roma művész vagy jó képességű ember az övéi között? Minden eddig ismert példa arra utal, hogy azok a neves cigány értelmiségiek és más művészek, akik közöttünk lehetnek, „kitörték” a maguk világából. Szomorú, hogy erre kényszerültek, mert ott nem kaptak kellő támogatást. Ha tehát roma erényeket, vagy azok hiányát keressük, tudnunk kell: nagy többségükben nem ösztönzik a tanulást. Gondoljunk arra: Einstein

vajon Einsteinné válhatott volna, ha egy német roma családban születik? Mozart hatévesen koncertezett volna a világban, ha purdénak születik egy cigánytáborban, és soha életében nem lát kottát vagy olasz operát?

Mindaddig, amíg ők „kitörésre” kényszerülnek, szó sem lehet egyenlő esélyekről, ami pedig a kultúra alkotásának, a vele élésnek és élvezetének alapvető feltétele.

Azt is kérte a szerkesztő, mondjak véleményt a magyar-roma együttélés esélyeiről. Ugyan ötszáz év alatt szinte semmi sem történt, hogy ezt megkönnyítsük egymás számára, azért a dolog nem reménytelen. A mai helyzetet át- meg átszövik az előítéletek, megcsontosodott ellenszenv, mozdíthatatlannak látszó kategorikus vélemények. Amikor a *Cigányok* c. könyvemhez (Anno, Budapest, 2010) gyűjtöttem anyagot, nemegyszer hallottam efféle megjegyzéseket nagyon barna bőrű egyedek szájából: „Mi, dolgozni? Ugyan már! Dolgozzanak a magyarok, ők arra vannak kiképezve!”

Bár mindenki tud néhány kivételt, „ismer rendes cigányokat is”, összességében mégis elmondható: a cigányok többsége nem rajong a nehéz fizikai munkáért. Pedig kellő iskolázottság híján ennél jobbra, többre nem számíthat. A megcélzott, jó együttélésnek egyik alapja az őszinteség. Félre a jámbor, barátságos, szelíd szólásokkal! Igenis, ki kell mondani keményen a valóságot: a romák között több a lusta, mint a szorgalmas, és többen mennek a könnyebb ellenállás felé; gondolok itt a megélhetési és egyéb bűnözésre, egyszerűbben a lopásra. Félre kell tennünk azt az ostoba összeesküvéseleméletet is, miszerint a cigányok retentő gyorsan szaporodnak, és x év

múlva egymillióan, másik x év múlva ötmillióan lesznek... A választ a valóság adja meg: a cigányok számottevően nem szaporodnak a népességen belül. Nagyobb veszélyt jelent erre a statisztikára, hogy inkább a magyarok fogynak: nyugdíjasaink hullanak, mint a legyek, kevesen születnek, sokan halnak meg vagy mennek külföldre. No és a romák sokkal rosszabb egészségügyi körülmények között élnek, sokkal több betegség támadja meg őket, és általában rövidebb ideig élnek, mint az ország fehérebb bőrű polgárai. Harminc évvel ezelőtt sem voltak sokkal kevesebben, mint ma.

Az oktatás és a munka, e kettő emelheti ki őket a sorsukból. Kétféle ellenállással kell itt megküzdeni: a magyarokéval és a romákéval. Ők sem igazán szeretnek tanulni, csak a legkitűnbeknek sikerül a kitörés – de vajon hány nagyon jófejű roma gyerek sülyed el a rossz oktatás vagy az iskolakerülés mocsarában? Másfelől a magyarok sem lelkesednek azért, hogy vegyes osztályokba járassák a gyerekeiket.

Lebegjen szemünk előtt az Egyesült Államok példája. Hatvan évvel ezelőtt Amerika déli államaiban a feketék nem mehettek be azon az ajtón, amin a fehérek, nem ülhettek ugyanazokba a székekbe, nem járhattak egyetemre, és vonaton, buszon csak a külön nekik kijelölt kocsiban utazhattak, megfosztották őket számos alkotmányos, polgári és emberi joguktól. Harminc-negyven évvel később mindennek nyoma sincs, a feketék északon és délen és keleten és nyu-

gaton ugyanolyan polgárai lettek nagy hazájuknak, mint a fehérek. Ma már senki sem merne, de nem is akarna különbséget tenni, sokasodnak a vegyes házasságok és a belőlük születő gyermekek.

Magyarország ezt mikor éri el? Mikor lesz természetes, hogy belépek egy hivatalba, és jellegzetes arcvonású, barnább bőrű alkalmazott intézi az ügyemet? Ha száz magyar faluban és városban roma lesz a polgármester, ha roma rendőr igazoltat a közúton és a kormányban lesznek roma miniszterek is? Ha roma nők tanítják a gyermekeinket az óvodában, az iskolában, és elszaporodnak majd a vegyes házasságok is? Amerikának, amely gyors változásairól közzismert, negyven év kellett hozzá, mi meg még el sem kezdtük.

Egyfajta széles, átfogó társadalmi szerződésre van szükség. A romáknak el kell ismerniük, hogy miben különböznek tőlünk, miben rosszabbak hozzánk képest, és vállalniuk kell, hogy azokon változtatnak. Ne felejtsek, hogy nem mi mentünk hozzájuk Indiába, ők jöttek ide, tehát nagymértékben alkalmazkodniuk kell. A magyaroknak pedig el kell vetni a szinte mindenkinben lapuló rasszizmust, előítéletességet, ellenszenvet. Olyan ez, mint a villamoson: ott állunk a helyünkön, kapaszkodunk, haladunk. De egy megállóban új utasok szállnak fel, nekik is éppen annyi joguk van utazni, mint nekünk. Tehát kicsit szélesebb húzódunk, hogy elférjenek ők is. Hogy nekik is jusson hely a jövő felé robogó, Magyarország nevű villamoson.

Sárándi József

Két arckép

I. Nyújtsd a kezed! Osztojkán Béla költészete ürügyén. A nevelőszüleim 1949-ben építkeztek Bucsa-telepen. Mikor a vályogház tető alá került, meggyeztek Elemérrel, aki hiteles főember volt mind a magyarok, mind a cigányok között. Elemér negyedmagával kezdte el nálunk a tapasztást. Én akkor még porba fingó gyerek voltam, és állandóan körülöttük lábatlankodtam.

Az ügyességüket bámultam, de tetszett az a dallamos (számomra érthetetlen) keveréknyelv is, amelyen beszéltek. Ők is kedveltek engem, mert evéshez készülve mindig hívtak, hogy tartsak velük. Mivel szodéságomon nem tudtam uralkodni, gyakran lakomáztunk együtt. Ma is rejtély előttem, hogy honnan szereztek azt a hatalmas fémbilit, amelyben főztek. Az elhullott baromfit is abban abálták meg, sós vízben forralva fertőtlenítették. Az undorról nincsenek képzeteim, csak a szépre simított falak és a mennyezet vakítanak a mészfehér színű kölyökkorból.

Talán nem véletlen, hogy ez az emléktöredék épp most hullt a papíromra. De mi köze ennek Osztojkán Béla verseihez? – kérdezhetné az olvasó. Csupán annyi, hogy most ő építkezik (költészete alapjait rakja le), s az én dolgom, hogy bátorítsam a tehetségét. A bátorításra helyezem a hangsúlyt, mert noha köztünk is szeretne otthon lenni, a cigány származás kettős előítélet-gettója nehezé teszi a honfoglalást. Erről szólva azt sem hagyhatom figyelmen kívül, hogy az önérzet-kisebbedéses embert a közelítőlet személyiség-kinullázó veszélye is fenyegeti. A fenyegetettség, a bátortalanság és az önérzethiány egymást feltételező fogalmak. Osztojkán Béla számára mindennek valóság-jelentése van. Szülők és otthon nélkül, intézetek rideg közegében nőtt föl. Kétségbeesett pillanataiban átkot mond a származásra: *„...aki cigány, hát azt pedig verje meg az isten!”* Másutt sorsába zárt népével azonosulva félelmetes indulatokat sejtet: *„nincs nekünk a külvilág felé / nyíltan vitás perünk, / s ha van, / kisasszony, hogyha mégis van, / az akkor nagyon brutális.”* (Városban).

Minél kifosztottabb, annál inkább vágyik otthon és család után. Szeretet- és szereleméhség gyötri, de nem panaszkodik. Élettényeket közöl, és ezzel megjeleníti azt a társadalmi közeget, amelyben él: *„...foglalkoztatnak a szét-hulló családok is, ámbár tudatában vagyok a kakukk népszerűségének...”* Csaknem minden verse szerelmes vers. Az anyjához, kigondolt és valódi szeretőkhöz fohászkodik bennük. Mikor vesztésre áll, visszavágyódik az anyaméhbe, és nőkbe fojtja bánatát. Versei fallikus jelenségek. Ez a költő az eget is vaginának nézi. Őstelensége, abszolút proletár volta szinte kozmikussá gerjeszti benne a világgal való azonosulás (közösülés) óhaját. Csak Földanyánkkal nem akar szerelembe esni, egyébként minden életmozzanat alkalom számára ahhoz, hogy a szenvedélyről beszélhessen: *„Más hazából való ez mind; túl a fenyvesen / találni rájuk, / hol éjjelente poklos, tűz tekintetű szoknyás/ sereg zenél, / alul forró bundájú, édes hölgynekem / izzó csillagszájjal isznak tiszta istenvért.”* (Városban).

A *Herceg Ady Endrével és báró József Attilával* című versében egy cigánylánnyal feleséget jósoltat magának, aztán a családteremtés reményét is kérdésessé teszi: „Nem sejti, hogy a fenevadak rég kikészítették kislányképzeltései hőjét...” És így tovább, egészen addig, amikor ismét az anyjához fohászkodik: „De jaj anyám – lásd a jaj szót mesterien értem –, / bizony jaj nekem e betongerendák tetején... / Nem lesz ebből nászéjszaka, én mondom. / A tiszta menyasszony, ha alul piros, / eltaszítja ura-kedvesét. / Cincoghat odakint a banda, / egymással ők farkasszemmel néznek.” (*Herceg Ady Endrével és báró József Attilával*).

Költőnk gondolatai a gátlástalan szenvedély és a visszafojtott indulat végletei között csaponganak. E két érzelmi minőség küzdelme gyakran megfigyelhető a szövegeiben, s ahol nem tudja iróniával ellenpontosítani a vallomásait, ott a pátoz veszi át a hatalmat, esetlegessé téve a gondolati hitelt. De ez már szemléleti kérdés, s a *hogyan tovább*-ra bajos lenne recepttel válaszolni. Anynyit azonban Osztóján Bélának is látnia kell, hogy az emberi és költői önmegvalósítás a legkínzóbb magán-magány ellenére is „csapatmunka”.

A versnek ugyanis hosszú utat kell megtennie a költőtől az olvasóig.

Ha közben lehető szövetségessel találkozunk, vessük le a bizalmatlanság páncéltömlőjét, tegyük le a fegyvert (ettől még a költő költő, s a vers vers marad), mert nem tudhat az ember egyedül mindenki ellen csatát nyerni. Az ilyen találkozások föloldhatják a hosszú védelmi harc okozta görcsöket. S ha nincs bosszúvágy a szívünkben, elindulhatunk önmagunk jobb minőséggé változtatásának útspirálján. Ahogy az induló költő írja:

*Föl fogok én emelkedni, minden bűnömmel,
minden büntelenségemmel együtt.*

(*Mozgó Világ*, 1977/2.)

Osztóján Béla 2008-ban hunyt el.

Hét emlékezetes kötetet hagyott maga után.

II. Krisztus-kereszt és cigánykerék. Levélféle Rigó József Sziromnyi című verseskönyve megjelenése alkalmából. Ritka madár vagy Te, Rigó Jóska, nyomod a szöveget: „énekelsz”, fiatalságod „pimasz” derűjével. Semmi nincs benned a korosztályod körében is dívó életuntságból, elidegenedettségből, flegmából. Természetes vagy, mint maga a természet. Élsz a világban; (Kakuk) Marci Hevesen. Ma sem tudom, mivel keresed a kenyered, de aki Istennel is pertu viszonyban áll, szabad ege alatt mindenhol talál eleséget. Apropos: Isten. Hiszel benne hitetlenül, akár Bandi bácsi, a borbíró Ady. És mégis, Neked az Úr címzetlenül hulló, őszi falevélen is üzen, hogy vigyázz magadra, és ha nincs fészked, „te rigó, szállj fel hozzám lakni”.

Másutt addig még „elvetemültségemben” (*Egy cserépen fel a Tetőfedőnek*), hogy éjig erő becsvágyaddal a helyére is telepednél, ha véletlenül lezuhanna. „Ki tudja, milyen ábrával mellemen” – kérdezed. Talán Krisztus-kereszttel, talán cigánykerékkel, talán mindkettővel.

Az is tetszik költészetedben, hogy cigány mivoltodat nem sorcsapásként fogod fel. Állapotnak tekinted, amit ha nem is vidáman, de az „ahogy lehet”

reményével túrsz. A cigány fiú monológiájában írod (1993): „nagy a város mi meg elveszünk benne / urak itt sem lettünk / sokszor csóróbb vagyok mint odahaza / de ezt nem mondom senkinek...”

Erről van szó, hiszen egy, a Nyírségben vagy bárhol „dologtalanná” váló és városban szerencsét próbáló, elesett magyar is méltán vallhatná magáról.

A dosztojevszkiji értelemben vett „megalázottak és megszomorítottak” sorsközösségéről beszélsz, s ez messze túlmutat a cigányság egyébiránt érthető és jogos panaszfal-tünetegyüttesén. Tegyem hozzá, működésedben az a csoda, hogy Te a József Attila idézte macskával ellentétben egyszerre tudsz kint is, bent is „egeret” fogni. Ennek kapcsán nem nehéz megjósolnom, verseid „bazárjában”, ha odáig téved, bárki megtalálhatja a maga rég keresett „vásárfiát”.

Azért merek ilyet állítani, mert Nálad sármosabban szinte lehetetlen portékát árulni, ráadásul első osztályú, friss, „primőr”, amit eladásra kínálsz. Vonatkozik ez köteted csaknem valamennyi versdarabjára, az 1981-ben írt *Indoktől* a kilencvenegyes keltezésű és remekműgyanús *Sziromnyiig*.

Nem lehet mosolygós megilletődöttség nélkül olvasni a *káemkás* időkben (1983) elkövetett *Mert nincs megalkuvás* című kópéságodat. Kópéság? Megint többről van szó. Idézem: „– Jött ez a tél is / de én nem akartam / verset írni róla / most is / csak azért fogtam tollat / hogy ne kelljen / havat lapátolnom –”

A vágáns, a „csavargó” (és nem csak csavargó) költő örök alapkérdését tesz föl: két rossz közül melyiket válasszam?

Az embernek, ha művész, különösen, ha szabad művész, istenigazából nincs kedve a mindennapi robothoz, „hólapátoláshoz”, „hóhányó” ő úgy is, aki imádja a „semmittevést”, hogy szabadon várhasson a kegyelmi állapot pillanatára, amikor eszébe jut valami, ami legyűri benne a munka iránt érzett közegellenállást, működni kezd az ötletből képzett szómozdony, mely indítja a versmondatvonatot. Utazni rajta nagyobb „gyönyör”, mint a legkényelmesebb Európa-intercityn.

Az országghatárok „légiessé” válnak, nincsenek útlevel- és vámellenőrök. „A tudat, a konok kapitány” együtt vigadozik tudatalattija „ezermesterével”, közben „kenyeret sütnek”, és osztogatják a „megállóban” várakozó szépre éhezőknek.

Ez az ő szabadsága, ezért irigylik titkon a közönségesek, ezért gáncsolják s üldözik olykor a politika kultúrpanúrjai.

De hát a vers az vers, és a jó vers eláll, nem kell rá szalicilt szórni. Túléli a rezsimek divatdiktátorait, magukat a rezsimeket is. Az Időnek ugyan vasfoga van, de mint az köztudott, a vas rozsdásodik.

Leszakad a pofám ettől az útszéli bölcselkedéstől, abba is hagyom, de afölötti örömet nem tudom leplezni, Rigó Jóska, hogy benned sem kellett csalódnom, akinek útját a tatabányai *Új Forrás*nál hajdan egyengettem.

Isten és Devla vezérelje cigányba oltott magyar szívedet.

Szellemtestvéri szeretettel köszönt, és nyílt teret kíván érvényes műveidnek:

Sárándi József

(*Új Forrás Könyvek 14. Tatabánya, 1993; Phralipe /Testvériség/, 1993/12.)*

Száraz Miklós György

A két kérdésre együtt igyekszem valamit válaszolni. Nagyon röviden. Azért nehéz a válasz, mert a kérdés nem pontos. Nem tud pontos lenni. Mi az, hogy cigány erények? Vagy cigány kultúra? Melyik cigányé? A szomszédé, akit húsz éve ismerek, büszke vagyok, ha tiszteletjegyet kapok a koncertjére, mert remek dzsesszzongorista? Vagy azé a romáé, aki Ózdon él egy nyomortelepen, és akit csak hírből ismerek? Vagy a 2-es villamoson „dolgozó” zsebeské, akiről valami tévesen értelmezett korrektség nevében észrevennem sem szabad, hogy cigányok? Vagy azé a fiatal hölgyé, aki egész nap gyerekek közt csacsog a dunántúli falucska óvodájában? Miközben természetesen vannak (lehetnek) sajátos cigány erények és van (létezhet) sajátos cigány kultúra (kultúrák). És ezek nyilván emberi erények és cigány erények, és annak a környező többségi népességnek (magyar, román, svájci, olasz, angol stb.) az erényei. Ha tehát árnyalt választ szeretnénk adni, akkor a kérdéseket is pontosítani kellene, és akkor is csak megkísérelhetnénk valamit állítani, hogy mondjuk a cigányok esetleg inkább szeretik a kötetlenebb, szabadabb, kreativitást és teret igénylő feladatokat. Vagy hogy a cigány gyerekek, ha módjukban áll, jól „teljesítenek” az iskolában a művészeti tárgyakban: képzőművészetek, muzsika, ének, tánc... De persze idézhetünk ötvenéves statisztikákat arról is, hogy hogyan güriztek kitartóan és tiszteletet érdemlően a szocialista bányászatban vagy építőiparban... Vagy idézhetem a nyugat-európai kultúrantropológus tudósok állítását, akik szinte kivétel nélkül rámutatnak arra, hogy egy ép, hagyományos kultúráját még úgy-ahogy őrző, tehát nem lecsúszott cigány családban mennyivel jobban bánnak a gyermekekkel... Mennyivel jobban, mint kik? Mint mi. Nálunk bánnak jobban. Jó-jó, de kik vagyunk mi? A nemesítés is talán valahol itt kezdődne. Ha legalább ezt a kérdést meg tudnánk válaszolni.

Bálint Péter

„Vót nekije élő-haló vizze”

A cigány mesék világa

1. A témaválasztásról. Azok a kutatások, melyeket az elmúlt években a Kárpát-medencei cigány mesemondó közösségek folklórhagyományának vizsgálata során folytattam, számos kiváló honi folklorista kijelentésének felülvizsgálatára készítettek. Az övéktől eltérő véleményem kialakulásának oka az időközben megismerhetővé, olvashatóvá vált mesekorpusz nem csekély mértékű bővülésében, de talán ennél is fontosabb, hogy a *megközelítés eltéréseiben* keresendő.¹ Mondanom sem kell, hogy az általam használt eljárások: a fenomenológia, az irodalmi hermeneutika és a filozófiai antropológia kiindulási pontjai, hangsúlyai máshova tehetők, teendők, mint a folkloristákéi.² Így hát, ha nem is minden esetben megtagadva kijelentéseik, vélekedéseik érvényességét, a „szövegközelí” (és amiként Nagy Ilona mondja: „szinkronikus”³) elemzések nyomán igyekszem módosítani tévesztéseiket, illetve megmutatni azokat a következtetéseimet, melyek más, másfajta megvilágításba helyezik a cigány mesehagyományt, jelen esetben Jakab István örökségének megítélését is.

A kutató választása sohasem nélkülöz szubjektív elemeket, amennyiben a sok mesemondó közül kiválasztás és a kiválasztott iránti személyes vonzódás, szövege felé odahajlás saját érdeklődéséről és értékítéletéről árulkodik. De ne feledjük, a kiválasztott mesekorpuszon végzett vizsgálat nemcsak az archivált szöveg olvasatát, de egyben önmagunk olvasatának a folyamatos kritikáját is jelenti. Jakab István görgegyüvegcsúri (románul Glăjărie, németül Görgenyer Glashütte, falu Romániában, Maros megyében, Erdély) cigány mesemondó (akinek repertoárja⁴

¹ Gulyás Judit, a fiatal magyar folkloristák egyik legavatottabb képviselője, aki az irodalomelmélet felől közelít a népmeséhez, E. C. Fine-ra hivatkozva mondja: „A mesemondás komplexitása a lehatárolt, zárt szöveg fogalmán alapuló textualizáció során általában jelzés nélkül eltűnt/eltűnik, és döntően csupán az 1960-as évektől, a performancia és a kontextus jelentőségének előtérbe kerülésével lett tudományos reflexió tárgya.” In: Gyulyás Judit, *„Mert ha írunk népdalt, mért ne népmesét?” A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Akadémiai, Bp., 2010, 51.

² Kutatásaim során mindvégig szem előtt tartottam a kiváló, ám korán elhunyt mesekutatónk, Honti János paradigmaértékű kijelentését: „A típus és változat viszonya szükségképpen a legfontosabb pont kérdésünk tisztázásához. Hiszen a kérdést nem mint filozófusok, hanem mint etnográfusok akarjuk megközelíteni – de még akkor is, ha filozófusként akarnánk a munkához látni, ezt nem tehetnénk meg másként, mint fenomenológiai eljárással.” Honti János, *„Mesemorfológia és mesetipológia”*, in: Uő., *Válogatott tanulmányok*, Akadémiai, Bp., 1962, 87.

³ Nagy Ilona, *„A mesemondás forgatókönyve hétköznapi kommunikációs helyzetben”*, in: Pócs Éva (szerk.), *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*, Budapest–Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajzi Tanszék, 289–293.

⁴ Nagy Olga – Vőő Gabriella, *Havasok mesemondója. Jakab István meséi*, Új Magyar Népalköltési Gyűjtemény (rövidítése ÚMNGy) XXVI. szerk. Nagy Ilona, Akadémiai, Bp., 2002.

41 mesét tartalmaz, melyek közül az első 35 mese 20 és 50 könyvoldalnyi terjedelemre rúg) nemcsak vagy nem elsősorban meséi elképesztő terjedelme, a mesetípusok kontaminálására (keverésére és egybefűzésére) való hajlandósága okán érdemel kitüntetett figyelmet, a mesemondó „rendkívüli” személyisége és mesemondása (ön-elbeszélése), archaikus képteremtése és sajátosságos létértelmezésre törekvése ragadja meg a kutatót, legalábbis engem mindenképpen. Meseszövegeivel folytatott sokévnnyi birkózás és vizsgálódás után úgy véltem, leginkább Jakab repertoárja érdemes arra, hogy egy nagyobb terjedelmű monográfiát írjak róla. (Bár a monográfia kifejezéssel óvatosan bánnék e kötet esetében, hiszen nem csekély megszorítással igaz rá vonatkozóan.)

Az anyag összeállítása során előzetesen kérdéseket és nemritkán kételyeket, múlhatatlan aggályokat kellett megfogalmaznom és legyűrnöm magamban vállalkozásom kapcsán. Elsőként mindjárt azt, hogy miért foglalkozunk egy olyan hagyománnyal, miért emlékezünk – az *emlékezés* fogalom derridai értelmében – egy olyan hagyományra, melyet saját őrzőik sem ismernek, pontosabban nem őriznek emlékezetükben *ma már*? A kérdés joggal merül föl bennünk, annak ellenére is, hogy más etnikumok nem kevésbé „felejtették el” saját tradicionális folklórhagyományukat, melyen költészetük és prózájuk alapszik; elegendő ez ügyben Gulyás Judit azon mondatára utalni, hogy:

[...] a korabeli mesei szövegek az irodalomtörténeti érdeklődés perifériájára kerültek, nagyrészt annak eredményeként, hogy a tündérmese mint műfaj a 19. század utolsó harmadára kikopott az irodalom műfaji kánonából [...].⁵

Joggal merül föl a kérdés azért is, éppen ma, amikor a cigányság identitását az „ethnic revival” módszerével szeretnénk felerősíteni, hogy a modernizációt és globális fejlődést minden érték fölé helyező európai társadalmakban helyét alig lelő népcsoportnak valamiféle kapaszkodót nyújtsunk. A következő kérdés pedig az lehet: mire tanít voltaképpen bennünket, kutatókat, „kívülállókat” (vajon állhat-e folklorista kívül vagy felül bármilyen hagyományon, nevezetesen a cigány mesehagyományon) a különböző „emlékiratok”, a meserepertoárok tanulmányozása? Netalán arra, hogy egyetlen mese, meserepertoár sem önmagával kezdődik, hanem csupán egy másik *nyomába lép*, hogy maga is nyomot hagyjon egy következő, egy eljövendő mesének, meserepertoárnak, ahogy Derrida állítja?

[...] egyszerűen a nyomon keresztül, mely mindig a más nyoma, az emlékezet végessége, ezáltal a jövő eljövetele vagy emléke.⁶

Vajon a mese fölfogható-e úgy, mint a „gyászbeszéd” alakzata?⁷ Az egyes mesekutatók egyetértének abban, hogy noha a mesemondók is tisztában vannak a létezés végességével, ámde a mesében éppen a *lakodalommal* igyekez-

⁵ Gulyás, i. m., 39.

⁶ J. Derrida, *Mémoires Paul de Mann* számára, ford. Simon Vanda, Józsoveg Műhely Kiadó, Bp., 1998, 49.

⁷ „A tökéletes fordítás vágya a veszteségmentes nyereség vágya, ennek a vágnak a gyász-munkáját kell elvégezni ahhoz, hogy a saját és az idegen leküzdhetetlen különbözőségét elfogadhasuk. Magyarán a 'tökéletes' fordítás vágyáról kell lemondani, el kell engedni, meg kell gyászolni.” Jeney Éva, „Az egyetemes fordíthatóság elve”, in: *Szó és betű szerint a világ*, szerk. Jeney Éva, Balassi, Bp., 2010, 193. – A mesemondással, pontosabban az *újja*-mondással kapcsolatban örökké felmerülő kérdés: a veszteség és a maradék „valamennyi”

nek kiiktatni magát a halált, amivel a hős folyton szembenézni kénytelen, s a mesetörténeten belül kerüljön sor bármikor „szimbolikus” halálra, a mese logikájából fakadóan mindig adott az „újjászületés” lehetősége. Emellett számos kutató hangsúlyozza azt is, hogy a mese egyfajta „önéletrajz” is, amennyiben a „beszédaktusokon” nyugszik, amennyiben az „önéletrajzok ragaszkodnak a szubjektum, a tulajdonnév, az *emlékezet*, a születés, szerelem és halál, valamint a tükrösség (specularity) kettőzöttségének témáihoz”.⁸ Félreértés vagy helytelen interpretáció műve, hogy a mesemondó névtelensége a tradicionális népmese egyik specifikuma; a lokális közösségben mindig tudták kinek a *nevéhez* kötni a változatot, csak a gyűjtők nem tartották sokáig fontosnak lejegyezni. Jakab és a napvilágot látott mesegyűjteményekben több mesemondó büszkén mondta ki (bele a magnetofonba) a *saját nevét*, melyet odaírtak, aláírtak a szöveg végéhez; nem is egyikük neve kapott szárnyra rádióbeli szereplésük, kötetborítón való megjelenésük nyomán, és változott meg egy csapásra személyes megítélésük a lokális közösségben az állami díjban részesülésük után. De vajon kinek az *én*-je szempontjából, kinek a *nevében* elmondott a történet, a variáns, melyet minden mondója egyben *egy másik* mondó nevében és helyett, helyébe lépve mond el újfent? Derrida azt mondja:

Ha az emlékezet véges, annak az az oka, hogy van valami a másiktól és az emlékezetből mint a másik emlékéből, ami a másiktól jön és a másikkal tér vissza. Ellenszegül mindennemű totalizációnak, és egy allegorikus színtérre, a prosopopeia fikciójához, vagyis a gyász topológiájához irányít minket: a gyász emlékéhez és az emlékezet gyászolásához.⁹

Ekkor viszont felmerül az a másik kérdés is: voltaképpen kire emlékezek, amikor Jakab Istvánról írok? Egy egész mesemondó közösségre,¹⁰ melynek egy-két korábbi mondóját Jakab István *visszaemlékezéséből* ismerhetjük, hiszen gyűjtőjének megnevezte őket mint egykori tanítómestert? És *ők*, akik nem neveztek néven senkit mint meseforrást (talán, mert a folklorista nem kérdezte, nem volt rá kíváncsi; talán, mert már Jakab nem emlékezett rájuk), *ők*, akik nem emlékeztek meg a korábbiakról, hogyan köthetnének bennünket másként az ismeretlenbe, a halálba vesző forrásaikhoz, mint a saját maguk által elmondott történet: a mese vagy a gyászbeszéd-alakzata révén?

Írás közben egy rendkívüli tehetségű mondóra emlékezek, aki meséi által *él bennem és köztünk*, mégpedig úgy, amiként megszólal (sajátos hangvétele által), és végzetesen lezárult, performanszá és textussá vált történetmondását megszólítom, *ő* pedig a számára ismeretlen kutató kérdéseire felel a maga módján: szövegben szedimentálódott hangján? A legnagyobb kételyként merül föl számomra, hogy emlékezhettek-e az *ő* „egyszemélyes” repertoárja alapján egy nem is egészen koherens Kárpát-medencei és balkáni cigány mesehagyományra, mely időben és térben egyszerre sok, több beszédmódot, arcot, masz-

mértéke; bármennyire is törekszik a mesemondó (már aki) az előd preegzisztens szövegének átültetésére, mindig le kell mondania a „tökéletes átadás” vágyáról.

⁸ Uo., 44.

⁹ Uo., 49.

¹⁰ Élünk itt azzal a finom distinkcióval, amit Gulyás Judit tett: „Közösségen ez esetben a történetmondásban részt vevők közösségét értem.” Gulyás, i. m., 47.

kot, tapasztalatot és szituatív létértelmezést foglal magában? Milyen hitelességgel képviselheti Jakab repertoárja a gazdag cigány népmesehagyomány egészét, amikor folyton azt kell hangsúlyoznunk, hogy meséi legtöbbször „invariáns”, s nem is került bele a folklorizáció folyamatába? Végezetül egyvégtében azt kellett kérdezni magamtól: milyen pozíciót vehet föl a mesekutató, aki egy adott repertoárt mint „irodalmi szöveggé” vált archívumot vizsgál, összehasonlítva más cigány mesemondók hagyatékával, ámde nem a folkloristák „bevett” nyelvét beszéli? Csupán néhány kérdés, mégis rögtön a ki- és elindulás (más szempontból az *előszókra* oly jellemző módon, az utólagos visszatekintés, az utószónak tekinthető összegzés) pillanatában alapos kritikusi megfontolást és állandó önkritikát vetett föl bennem, a kutatóban.

Azt viszont mindjárt a legelején szeretném leszögezni, hogy attól a veszélytől iparkodtam távol tartani magamat az egyes tanulmányok írása, majd azok „kötetté” szerkesztése közben, amiről Nagy Olga is szólt:

[...] a mesekutatás kiváló úttörői a népmesében főleg az ősiség foglatát látták, és utánuk a gyűjtők, kutatók egész sora *archeológusnak* tekintette magát, az elszórt elemekből egy régi világot akart *rekonstruálni*.¹¹ (Kiemelések tőlem – BP.)

A kiváló mesekutató, Nagy Olga iránt érzett legnagyobb tiszteletem, megbecsülésem ellenére is azt kell mondanom, hogy olykor nem ugyanazt érti egy-egy fogalmon, mint amit akár az etnográfia, akár a hermeneutika, akár a filozófia a maga fogalomhasználati gyakorlatában bevett. Oka lehet ennek az időnként jelentős, olykor zavaró eltérésnek, hogy Nagy Olga tevékenysége idején egy olyan kulturális információktól „elzárt” világban kellett a munkáját végezze, mint amilyen a 1960–80-as évekbeli Románia volt; másik oka pedig a tájékozódási irány és igény behatároltsága lehet.

A fenti idézet kapcsán konkrétan az „*archeológus*” kifejezés másfajta jelentésére, jelentéstelítettségére szeretnék rávilágítani. W. Ernst az archívum és az archivárius fogalmát körbejárva mondja: „[...] az *archívum* tudást *konstituál*”,¹² az archeológus pedig a „hallgatás helyeit” bejárva, ott, ahol a „szövegek csontvázakként pihennek”, igyekszik életre kelteni, „összeolvasni” őket, hogy kilépjenek a hallgatásból, hogy a *múlt* a történelem jelenléteként álljon elénk. A kiadott mesekötetek, mint archívumok, azért konstituálhatnak tudást a későbbi kor kutatóinak (olvasóinak), mivelhogy a bennük rögzült évszázados tapasztalat és bölcsélet, miután az archeológus elvégezte a porlesöprés műveletét, újra- és összeolvassa a szövegeket (nemritkán a másokéval, más archívumokkal), beszélni és hatni kezdenek: *újrateremtődnek*. Derrida joggal állítja, hogy:

[...] az archivárius tehát nemcsak közszemlére teszi a dokumentumot, hanem meg is teremti azt.¹³

Megteremti a dokumentumot (a szöveget), amely a hermeneutikai vagy interpretatív művelet révén megértetté, újjáértelmezetté válik, azaz nem csupán

¹¹ Nagy-Vöő, i. m., 43.

¹² J. Derrida – W. Ernst, *Az archívum kínzó vágya/Archívumok morálása*, ford. Bereczki Péter és Lénárt Tamás, Kijárat, Bp., 2008, 122.

¹³ Uo., 56.

rekonstruálódik, hanem minden összeolvasás révén egyben konstituálódik is. A re-konstruálás nem feltétlenül egy letűnt világ modellezésére törekvést jelent; a konstruálni igében ugyanis benne foglaltatik az, hogy valaki (mondjuk a mesemondó) eleve mesterségesen, saját világlátásának, egyéni tapasztalatának megfelelően, tudatosan teremt meg egy világot (amely fikcionalitása révén nagy valószínűséggel nem azonosítható saját történelmi korával). Ebből következtethetünk arra, hogy a ricoeuri „konfigurációs aktus”¹⁴ révén a mesemondó miképpen alakította saját képére ezt a fiktív világot, melyben inkább szeretne élni, mint a valóságos sajátjában.¹⁵ A meseteoretikus pedig az archívumok faggatása során nem a mesemondó korát akarja re-konstruálni, még csak nem is az arra ráüledett (szedimentálódott) etnográfiai és történelmi rétegeket akarja eltávolítani, hanem a „konfigurációs aktus” mikéntjét, a közösségekben miként-volt-lehetséges létrejöttének a folyamatát óhajtja fülön csípni, amit a konkrét szövegek interdiszciplináris eljárásokkal való faggatása során többé-kevésbé képes is elvégezni, miként az irodalomtudomány példát mutat erre. Egy korábbi tanulmányomban (*Honti szellemi örökségének nyomában*)¹⁶ idéztem már Ralf Konersmann *A látás és a fogalom világa* című írásából az *archeológia* fogalmának tisztázására tett kísérletét:

Az archeológiai érdeklődés e korai felfogását az elmélet három eleme uralja: először a jelenségek sokféleségének kifürkészéséért és a nekik megfelelő leíró eljárásokért síkra szálló rendszerkritika; másodszor a morfológiai alapstruktúrák (*arkhai*) – és azok érvényességének – hosszú távú állandóságával szemben támasztott elvárás; harmadszor pedig az a felhívás, hogy biztosítsák az anyag bőségét és azt egy elbeszélte összefüggésben tegyék koherenssé: a természettörténeti ábrázolás keretei között.¹⁷

A konersmanni hármasság célkitűzés szellemében a mesekutató mint „archeológus” átlép, túllép az etnográfia határán, és elfoglalja a derridai „arhivárius” pozícióját.

Görög-Karády Veronika, Nagy Olga és más folkloristák is fontosnak tartják, hogy az egyes cigány mesemondókról monográfiák szülessenek a konkrét személyiség és a korpusz sajátosságainak meghatározására,¹⁸ ugyanis amíg nem

¹⁴ P. Ricoeur, „Az én és az elbeszélte azonosság”, ford. Jeney Éva, in: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. Angyalosi Gergely et al., Osiris, Bp., 1999, 375.

¹⁵ Erdész Sándor írja: „A nagy meseanyag megtanulásával egyidejűleg megismerkedett [Ámi Lajos] a mesei világgal, tehát maguk a mesék is erősen hozzásegítették az egyéni világkép-felfogásának kialakulásához. Ámi Lajos ezt érzi, amikor azt mondja: 'Ha valaki fogalmazni tud, a mese után is tudja, mint van a világ sora.'”, in: Erdész Sándor, *Ámi Lajos mesemondó világképe*, Különlenyomat az Etnográfia 1961/3. számából, Bp., 1961, 217.

¹⁶ Bálint Péter, *Meseértés és értelmezés. A Kárpát-medencei népmeseahagyomány hermeneutikai vizsgálata*, Didakt, Hajdúböszörmény, 2013, 41–69.

¹⁷ Ralf Konersmann, *A szellem színjátéka*, ford. Kelemen Pál, Kijarat kiadó, Bp., 2003, 119.

¹⁸ „Jómagam az utolsó tíz esztendő folyamán arra törekedtem, hogy a mesemondó egyéniség eddig kialakult monografikus feldolgozása után nyitva maradó kérdésekre feleletet találjak. Ezért elsősorban a mesemondó közösségeket igyekeztem monografikus részletességgel megvizsgálni. Evégből arra törekedtem, hogy a közösség kiváló, elismert mesemondóinak teljes repertoárját szó szerinti hűséggel rögzítsem. Azért »szó szerinti hűséggel«, mert a

születnek napvilágra ilyesfajta bőséges elemzések, bajos vagy csak sok-sok megszorítással lehet beszélni általában a cigány meséről, vagy akár egyetlen mesemondó repertoárjáról.

Az új gyűjtések is Nagy Olga véleményét támasztják alá: nem lehet a cigány meséről általánosságban beszélni. Minden mesemondó repertoárját külön kell megvizsgálni és besorolni.¹⁹

E kihívásnak és kíváncsiságnak igyekszem megfelelni. De a célból, hogy a cigány mese és az egyik legkiemelkedőbb cigány mesemondó: Jakab István „konfigurációs aktusát” (másként szólva: meseszövegét) górcső alá vehessem, az egyes mesék hermeneutikai elemzésékor a nyelv-fenomenológiai és filozófiai antropológiai megközelítést is szükségszerűnek tartom alkalmazni. Azért hajlok az interdiszciplináris vállalkozásra – miként a *Meseértés és értelmezés* kötetem²⁰ előszavában hangsúlyoztam –, hogy a Blumenberg által hangsúlyozott célnak megfelelően: a mesét kiszakítsam a „konvenciók eredményeként létrejött egyértelműségéből”, amely konvenciók nem is mindig olyan nyilvánvaló „*egyértelműsége*” alapszanak, mint hinnénk.²¹ Úgy vélem, önmagában a meseelem, a funkció, a motívum, a szereplő, a szimbólumok, a típusok leírása, meghatározása, másokkal való összevetése (amiként erre Görög-Karády felhívja a figyelmünket: Lutz Röhrich várta el a kutatóktól²²) többé már nem vezet eredményre, legalábbis az újabb interdiszciplináris kutatások tükrében (még ha olykor „látványos” elemzéseket enged is meg). Épp ezért a fenti elvárással ellentétben, mindezen meseszerkezetet alkotó elemeket, az adott meseszövegben betöltött funkciójukat más optikába és kontextusba ágyazva igyekszem megvilágítani.

Tudom – némelyek óvatos intelmét megfogadva tudom –, sőt bizonyosnak is tartom, hogy sem Jakab, sem más cigány mesemondó nem volt, nem lehetett „tudatában” annak az elképesztően gazdag „jelentéstelítettségnek”, melyet egy-egy meseszövegben tetten érhető *fenomén* nyelvi, mitikus, vallási, erkölcsi, lélektani aspektusból magában hordoz. Mégis oly következetesen ragaszkodik Jakab bizonyos fenomének „használatához” (ez éppen egy-egy teljes repertoárra kiterjedő összehasonlító meseelemzés során derül ki), hogy

funkcionális kutatásnak, és különösen az egyéniségvizsgálatnak elengedhetetlen feltétele ez az egyéni stílusjegyeket feltűntető hűség. És »kiváló mesemondókat« említettem, mert úgy vélem, hogy ezek nemcsak saját tehetségük, hanem egyben a közösség hagyományának, közfelfogásának, ízlésének is pregnáns kifejezői.” Dégh Linda, *Az egyéniségvizsgálat perspektívái*, Különlennyomat az Etnográfia 1960. évi 1. számából, 31.

¹⁹ Görög-Karády Veronika, *Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete. Mesék, teremtéstörténetek, etnopszichológiai elemzések (Afrika, Európa)*, Szóhagyomány, szerk. Nagy Ilona, L'Harmattan, Bp., 2006, 225.

²⁰ Bálint Péter, i. m., 7–9.

²¹ J. Courtés, aki önnön kutatási módszere igazolására megemlíti, hogy Propp megengedi a morfológikus elemzés mellett más módszerek bevezetését a meseanalízisbe, Cl. Lévi-Strauss-mítoszok kettős: lineáris és vertikális olvasatának nyomán, az elbeszéléseket „szintagmatikus” és „figuratív” formájukban elemzi. Courtés, Joseph, *Le conte populaire: poétique et mythologie*, Éd. PUF, Paris, 1986, 10–19.

²² Görög-Karády, i. m., 224.

feltételezhetően – másként szólva, az egyes meseszövegek tüzetes elemzése tükrében –, nagy bizonyossággal állítható, igenis *szövegkonstituáló szerepet* tulajdonít nekik. Kérdezhetnénk: honnan meríthette Jakab a bátorságot és a tudást ahhoz, hogy a nyugati gondolkodás számára évszázadok óta filozófiai diskurzus tárgyát képező fenoméneket beleszöjje bonyolultan összetett, némelykor a mesekatalógusba besorolhatatlan invariánsként elének álló meséibe?²³ Vallásos meggyőződésű lévén, meglehet, hogy a szöszékről hallott bibliai textusok értelmezései és a példázatok erkölcsi magyarázatai, emellett nagy könyvfaló lévén olykor a ponyvakiadványokban olvasott történetek kalandosságá,²⁴ vagy mitikus események lélektani tanulságai indították a (számára a fogalom szigorúan vett értelmében értelmezhetetlen) fenomének jelentésének *aktualizálására*, saját világképe, gondolkodásmódja, nyelv- és szövegteremtése *alakítására*. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy Jakab nem fenoménekben, sokkal inkább archaikus gondolkodásra jellemző *szimbolikus képekben* fejezte ki magát, melyeken „keresztül módunk nyílik megélni a jelentést, hogy az értelmezőt bevonja a kép által felidézett antropológiai létélménybe”,²⁵ s amelyek – ahogy Imrei Andrea írja – a Gilbert Durand által javasolt konstelláció alapján „minden pillanatban létrejövő többdimenziós csoportosulásokat” alkotnak. Jakab ezeken a szimbolikus képeken keresztül teremti meg *archetípusait* (Kirké, Hera, Herakles, Oidiposz stb.) és azokat a Jung által ösztönökhöz kapcsolódó *archetipikus képeket*, melyek a felidézés intencionalitásában és a szöveg kon-

²³ „A típusok keveredése kötelezi a mesemondót az áthallásokra, a különbözőségek eltüntetésére, így a mese nem is tűnik több típus kapcsolatának, hanem egy egységes – mondjuk így: valamiféle invariánsnak.” Nagy-Vöő, i. m., 848.

²⁴ Nagy-Vöő, i. m., 30–33. A gyűjtők elsősorban az ismert mesegyűjteményekből (Arany László, Benedek Elek) átvett meseelemek, egész részletek reminiscenciájának kimutathatóságát hangsúlyozzák, de némely mesében (*A feketebéli király*, *János a zárdában*, *Brugó*, *A Tökváros*, *A szerető nélküli leány*) bátran élhetünk a gyanúval, hogy olyan könyveket is olvasott, melyek mondákat, (eredet)mitoszokat, más népektől átvett meséket tartalmazhattak. Moha Jakab személyes állítása szerint nem olvasott a falu könyvtárában fellelhető mesekönyvekből (Nagy-Vöő, 33.), teljes mértékben egyetérthetünk a gyűjtőkkel, hogy az olvasott szövegekkel viaskodása látható az archivált szövegekben. Még az a vélemény is helytálló, hogy: „Ezúttal is kiderül, hogy bármennyire is alkotó egyéniség legyen a mesemondó, a mese folklorizációja csak akkor teljes, ha belekerül az élő hagyomány vérkeringésébe.” (i. m., 33.). Helytálló azzal a megfontolással, hogy egy-egy alkotó egyéniség teremtette meseválogat sohasem tud abban a formában beleszerveződni a hagyományba, mely csakis a sajátja. Jakab esetében ráadásul sem a földrajzi környezet, sem az „ismertség” hiánya (a kései gyűjtés okán a széles körű megismerhetőség hiánya) nem kedvezett a „vérkeringésbe” kerülésének. Benedek Katalin maga is tárgyalta e jelenséget: „*A Cigány mesemondók repertoárjának bibliográfiája* készítése során feltűnt, hogy a legjelentősebb gyűjteményekben a meséket igen jelentős írásos hatások érhették, a mesemondók repertoárjának témastruktúrája nagymértékben hasonló, ami nemcsak a mesélés még élő voltából fakad.” Benedek Katalin, „Ponyvamesék és obszcén tréfák Babos István mesekincsében”, in: Szuhay Péter, *A három muzsikás cigány. Babócsai cigány mesék*, Európa Folklor Intézet – L'Harmattan, Bp., 2003, i. m., 415.

²⁵ Imrei Andrea, *Álomfejtés. Julio Cortázar novelláinak szimbólumelemzése*, L'Harmattan, Bp., 2003, 21–24.

textusában nyerik el jelentéstelítettségüket (özönvízszerű árvíz, aszály, remegetakba bűvás, rituális gyilkosság, porba rajzolással teremtés stb.). Ezeket a szimbolikus képeket éppúgy tanulja el a mesemondó a hagyományból, mint az elemeket, motívumokat, történetcsírákat, vagyis a ricoeuri értelemben vett „belsővé tett interakció” révén, amely megszabja a hagyományátvétel és az újítás aktusát is.²⁶

Lehet persze figyelemre méltó fenntartásokat megfogalmazni a rendkívüli alkotótehetséggel megáldott egyéniség, jelen esetben Jakab tudatosságával szemben. De hogy Jakab István minden egyes meséjében vissza-visszatér egy-egy kitüntetett szereppel bíró fenomén (archetipikus kép), sokadszorra másként, sokadik más „értelem-összefüggésében” élénk tárt változatában, mégiscsak arról győzi meg a teoretikust, hogy cseppet sem tekinthető véletlennek e nyelvteremtés és beszédmód. Azt is tudom, hogy e nyelvteremtéssel és önelbeszéléssel kapcsolatban az egyik, ha nem a legnagyobb kérdés: a tudatosság mértéke. A hermeneutikai felfogás a szöveget az egész és rész összefüggésében vizsgálja, márpedig a Jakab-mesékben megjelenő fenomének (szimbolikus képek) nemcsak önmagukról beszélnek, hanem további eseményláncolatokat hoznak létre, melyek a megsokszorozás vagy kombinálás alakzatában öltönek testet (vö. A *feketebeli király* mesében az elvarázsolt és a megőrzés után életre kelt leány szexuális mohóságát, mely találkozik Jánás hasonló erotikus vágyaival!). A meseteoretikus, kíváltképpen is, ha egy olyan terjedelmes repertoárt fejben tartó és viszonylag koherens világot teremtő mesemondóról van szó, mint Jakab István vagy Ámi Lajos, hajlamos az alig néhány elemít végzett mesemondónak tulajdonítani olyan erényeket, melyek bizonyosan megvannak ugyan a szövegben, de egyáltalán nem biztos, hogy arányban is állnak a kutató értékítéletével. Meggyőződésem viszont, hogy a kiválasztott mesemondó esetében a markáns erény- és értéktulajdonítás elmulasztása nagyobb szakmai vétség, mint az erények esetleges felerősítése, túlhangszerelése. A honi folkloristák (a budapesti *személyiségkutató iskola* minden tiszteletet megérdemlő eredményeit figyelembe véve is) olykor nem elég bátran mennek végig a meseforrások és a mondás interdiszciplináris vizsgálatának útján, az „újszerű”, a példátlan kapcsán inkább kételyeiknek adnak hangot, mintsem a megszokottól való eltérés, elkülönülődés nagyszerűségét és paradigmaértékét emelnék ki.²⁷

Noha Jakab István havasi mesemondó, és így közössége nem annyira „csodás”, mint inkább elhihető történetet igényel, világképe, gondolkodásmódja a mágikus és racionális elemek *bizarr* ötvözete. Meséiben igen sok babonás hiedelem fordul elő, de [...] Jakab nagyon vigyáz arra, hogy csak azokat az elemeket „használja”, amelyek a közösség tudatszintjét nem zavarják.²⁸ (Kiemelés – BP.)

²⁶ Ricoeur, „Metafora és történetmondás”, i. m., 395.

²⁷ Ortutay Gyula maga is figyelmeztetett e jelenségre: „Éppen az egyéniség és a közösség által őrzött hagyomány közötti sajátos feszültség adja kezünkbe a kulcsot a népi kultúra lényegének megértéséhez, s bármelyik tényező egyoldalú hangsúlyozása tévútra vezethet.” Ortutay Gyula, *Fedics Mihály mesél*, Akadémiai, Bp., 1978, 9.

²⁸ Nagy-Vöő, i. m., 40.

Az idézetből kitűnik, hogy azt a konfigurációs aktust, melyet Jakabnál a 20 és 50 könyvoldalny (!) meséiben nyomon követhetünk, Nagy Olga „bizarnak” tartja; a *bizarr* kifejezés értelme semmiképpen nem egyenértékű sem az újszerűvel, a példa nélkülivel, sem a kontaminálás (mesekeverés, egybeszövés) meghökkentő erejével. A másik megjegyzés, mely a „közösség tudatszintjére” vonatkozik, implicit módon magában rejti annak a feltételezését, hogy Jakab tudatszintje, tudatossága, sőt nemcsak a meséről, de a létezés szituatív értelmezéséről való tudása jóval magasabb szinten áll, ezért mesemondás közben *vissza kell fognia magát*. Az tagadhatatlan, hogy Jakab „tudatszintje” (sőt, a „nyelvi” tudatszintje) a görényüvegcsúri favágó és szénégető közösségénél magasabb fokon van; az viszont felettébb kétséges számomra (éppen a meséi igazolják ezt), hogy vissza akarná fogni magát. Épp ellenkezőleg, minden lehetséges „műfaji” határon átlép saját konfigurációs aktusa közben: a mondataszövés (a „késleltető halmozás”), a szerkezeti felépítés (a kontamináció), az intuíció és a kimondás tudatossága, a reflexivitás és az erkölcsi normarenddel szembesülés, mind-mind erről tanúskodik számomra.

Jakab István magyar és román nyelvű közösségben történő kétnyelvű mesemondása kapcsán²⁹ elmondható, hogy a román népmesék archaikussága, szerkezeti felépítése, elbeszélői hangvétele, bizonyos formulák, szereplők használata közelebb áll Jakab személyiségéhez, ízléséhez, mint a magyar népmese hagyomány.³⁰ (Ezen kijelentésemet persze csak akkor tudnám maradéktalanul bizonyítani, ha rendelkezésünkre állna a teljes román mesekorpusz magyar nyelven [s nem csak a lefordított két mesekötet³¹], vagy ha jómagam képes volnék románul olvasni az eredeti szövegeket.) Ez a román mesehagyományhoz kötődés Jakab részéről akkor válik szembeötlővé, mikor a többi erdélyi mesemondó (Cifra János,³² Dávid Gyula³³) vagy a marosszentkirályi³⁴, ketesdi³⁵ és más cigány közösség meséivel vetjük össze az övéit. Kovács Ágnes szavait érdemes ez ügyben hosszabban idézni:

²⁹ Lásd a kétnyelvűségről és a román mesehatásról: Nagy-Vöő, i. m., 92–97.

³⁰ Megfontolás tárgyát képezi ezen kijelentés: „Milyen célzattal használ egyes esetekben mesemondónk *tudatosan* román mesei elemeket? Részben, hogy meséit változatossá, élvezetesebbé tegye, részben, hogy a mesei cselekmény miliójét minél pontosabban érzékeltesse.” (i. m., 97.) A tudatosság inkább annak a felismerését, belátását jelenti Jakab részéről, hogy a román mesékből nem a „sajátos színezet kölcsönzése” (ua.) érdekli, hanem azok archaikus világképe és gondolkodásmódja.

³¹ Kovács Ágnes, *Szegény ember okos leánya*. Román népmesék, ford. Böződi György et al., Népek meséi, szerk. Karig Sára, Európa, Bp., 1957. Uő., *Világ Szépe és Világ Gyönyörűje* (Hocópán Sándor gyűjtése). Magyarországi román népmesék, ford. Ignác Rózsa, Népek meséi, szerk. Karig Sára, Európa, Bp., 1982.

³² Nagy Olga, *Cifra János meséi*, Akadémiai, Bp., 1991.

³³ Nagy Olga, *A havasi sátoros*. Dávid Gyula meséi, MTA Néprajzi Kutató Csoport (Ciganisztikai tanulmányok 6.) Bp., 1988.

³⁴ Nagy Olga, *Zöldmezőszárnya*. Marosszentkirályi cigány népmesék. Népek meséi, szerk. Karig Sára, Európa, Bp., 1978.

³⁵ Kovács Ágnes, *A rókaszemű menyecske*. Ketesdi népmese gyűjtemény, Kriterion, Kolozsvár, 2005.

A román mesék [...] mesemondóik környezetrajzzal keltenek hangulatot s növelik meséik hitelét. [...] jellegzetesen román mesefigurák a sorsmentők vagy jószok, akik előre megmondják, sőt meg is szabják a hős életútját [...]. A román mesékben a mesemondó gyakran elidőzik a személyek vagy a környezet leírásánál, elmondja véleményét a pillanatnyi helyzetről, míg a magyar mesemondó pattogó, ötletes párbeszédekkel jellemzi a hőst, a környezetet pedig csak egy-egy odavetett szóval jelzi.³⁶

A Tökváros, a *Babszem Jankó II.*, *A szerető nélküli leány*, *A Zódbeli király leánya*, *A síró gyermek*, a *Kilenc* című Jakab-mesék nyitása: a hős környezetét, illetve saját vagy szülei személyét felvázoló, nagy ívű „rajz” (szavakkal teremtett kép, mondhatni freskó) és másutt a mesemondó kommentárjai, meseszövegből „kibeszélései” igazolják Kovács megállapítását, másfelől Jakab román mesék és mesemondók hatása alatt állását. Emellett érdemes e helyt kiemelni Jakab egy másik (Vekerdi által ezt a konfigurációs aktust is bíráló) mesemondói jellegzetességét, képességét, hogy ti. szinte minden meséje kontamináció eredménye,³⁷ és igen gyakran él a történetmegkettőzés, a tükörstruktúra-teremtés, a szerkezet ritmusossá tételének módszerével (*Babszem Jankó I.*, *János a zárdában*), amire Ortutay Fedics esetében utalt.³⁸ E mesékből igazolható, hogy Jakab bátran él az orális átadás azon jellegzetességével,³⁹ hogy a kezdet és vég formáját, a nyitás és bezárás aktusát nem az előd/tanítómester preegzisztens szövegéből veszi át, hanem maga teremti azt meg elbeszélő formájában.

Bizonyos, hogy a fikcióban sem a kezdet, se a vég nem szükségszerűen az elmesélt eseményeknek, hanem az elbeszélő formának (forme narrative) magának kezdete és vége.⁴⁰

Jakab „invariánsai” közül kiemelném azokat a mese-párokat, mesetípus-bokrokat, melyek (az alábbi fejezetben) a *mnémotechnikai eljárás* specifikusságát mutatják meg, s amelyek a mesén belüli „megkettőződés” révén a lélektani-mitológiai reflexiók árnyalt és igen gazdag tárházát alkotják. Jakab Istvánnak kifejezetten erénye, s nem „fogyatékosága”, hogy a mesemondók azon táborába tartozik, akik nagy epikusi nyugalommal, részletező kedvvel és az ismétlésektől sem visszariadva mondják saját variánsaikat.

2. A cigány meséről tett kijelentések cáfolatai. Nos, vegyük sorra azokat a cigány mesét és mesemondást (és köztük Jakab Istvánt is) érintő kije-

³⁶ Kovács Ágnes, „Utószó”, in: *Szegény ember okos leánya*, i. m., 224–227. Ne feledjük Kovács Ágnes példamutató, ám elhangzása óta nem méltányolt kijelentését: „A magyar és román mesekutatás feladata a feltűnő egyezések kivizsgálása és annak a megállapítása, hogy vajon nem közös kelet-európai mesekincs-e az, amit eddig ‘magyar’ mesének tartottak.” (i. m., 226.)

³⁷ Gyakorlati a „komplex” mesék, amelyekben az elbeszélő ahelyett, hogy lezárná, tovább szövi a történetét, újabb események, egy újabb mese bevonásával. Görög-Karády, i. m., 226.

³⁸ Ortutay, i. m., 95–96.

³⁹ „A szóbeli kultúrák előnyben részesítik a gördülékenységet, a túlradó stílust, a bőbeszédűséget.” W. J. Ong, *Szóbeliség és írásbeliség*, ford. Kozák Dániel, Gondolat, Bp., 2010, 42.

⁴⁰ Ricoeur, „Metafora és történetmondás”, i. m., 400.

lentéseket, melyeket szeretnék esetenként megcáfolni, máskor elutasítani vagy éppen más megvilágításba helyezni. Részben azért veszem a bátorságot erre a kritikusszerepre, mert az újabb és újabb cigánymese-gyűjtemények napvilágra kerülése óta maguk a szövegek cáfolnak rá egyes kijelentésekre; részben, mert a mesekutatás iránya, a mesekutatók, teoretikusok által képviselt megközelítési mód változott meg alaposan (azt, hogy alapvetően: túlzásnak gondolom). Olybá tűnik, sokan, de mégsem elegenden írtak a cigány meséről, s amit írtak, az is elég heterogén jelleget ölt az át- és széttekintés nyomán. A magyar tudományosság számára megkerülhetetlen alpmű (de nem eléggé alapos mű) Vekerdi József *A cigány népmese* kötete,⁴¹ mellyel a legrészletesebben és legelfogulatlanabban Görög-Karády Veronika foglalkozott a *Cigány mese, magyar mese, európai mese* című tanulmányában.⁴²

Vekerdi József írja egy helyütt az 1974-ben megjelent és azóta elhíresült könyvében:

Mind anyagi, mind önálló szellemi kultúrájuk kialakulásának alapvető akadálya volt anyagi és szellemi igénytelenségük. [...] Másik döntő akadálya volt önálló kultúrájuk létrejöttének a hagyománytalanság.⁴³

Az „igénytelenség” vádjára, kiváltképpen is a szellemi igénytelenségre nem kívánok hosszabban kitérni, hiszen számos magyarországi és erdélyi mesemondó elképesztően gazdag repertoárja, annak erkölcsi rendje és nyelvi plaszticitása; a cigányság a körötte élő többségi társadalom folklórja iránti nyitottsága (amit maga Vekerdi is elismer mind a népmesei és a balladai átvétel tényszerűsége kapcsán⁴⁴) éppen az ellenkezőjét bizonyítja e felületes kijelentésnek, nem is szólva Faragó József kiváló tanulmányáról.⁴⁵ Ellenben a „hagyománytalanság” kérdése jóval összetettebb annál, miként azt Vekerdi feltételezi, hiszen az a megállapítás, hogy a cigányok:

[...] az illető ország nyelvéből kölcsönszavakat és kultúrájából nagyszámú elemet vesznek át feltűnő gyorsasággal, s e kölcsönzött elemek felhasznál-

⁴¹ Vekerdi József, *A cigány népmese*, Akadémiai, Bp., 1974. Erről ekként ír Görög-Karády: „Vekerdi 1974-es könyvében [...] számos olyan tételt is megfogalmazott a cigány meséről, amelyeket jómagam erősen vitathatónak tartok [...]. Az erősen problematikusnak tartott állásfoglalásokon túl Vekerdi cigány nyelvészeti munkája és fordítói tevékenysége jelentékeny.” Görög-Karády, i. m., 209.

⁴² Görög-Karády, i. m., 205–230.

⁴³ Vekerdi, i. m., 24.

⁴⁴ Azt, hogy másutt „forrásanyaguk hagyományaival szembeni” közömbösséggel vádolja Vekerdi őket (i. m., 62.), könnyen tudom cáfolni Jakab A szerető nélküli leány c. meséjével, melynek forrása a magyar nyelvterületen ismert *Halálra táncoltatott lány* balladája. Vö. Bálint Péter, „Az állandóság, a folyamatosság és elzártág hermeneutikája”, in: Uő., i. m., 231–258.

⁴⁵ „Egy bizonyos: gyűjtés közben mindannyian találkozunk olyan cigány adatközlőkkel, akik a legarchaikusabb, legritkább, legértékesebb magyar folklórjavak ismerőinek, sőt környezetükben egyedüli megtartóinak bizonyultak.” Faragó József, „Régi székely népballadák a magyar cigányok körében”, in: *Cigány néprajzi tanulmányok 2.* (szerk. Bódi Zsuzsanna) Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi, Történeti, Nyelvészeti és Kulturális Konferencia előadásai, Magyar Néprajzi Társaság, Bp., 1994, 149.

lásával építik fel a maguk kultúráját. Amilyen gyors az átvétel, olyan gyors a felejtés is.⁴⁶ –

igen komoly aggályokat és ellenérveket vet föl a kutatókban. Ebben az idézetben sem a „szókölcsonzés” és a kulturális elemek egyirányú átvétele érdemel elsődleges figyelmet, mivelhogy az évszázadokig együtt élő népeknek ez a kölcsönzés és kölcsönhatás a legtermészetesebb sajátossága. A Kárpát-medencei etnikumok mesekincsének tüzetesebb vizsgálata igazolja a bartóki kijelentést (vagy éppen fordítva: az ő zenekutatása igazolja az összehasonlító mesekutatást):

Az egyes nemzetek népzenejének összehasonlítása azután tisztán megvilágította, hogy itt a dallamok állandó csereberéje van folyamatban; állandó kereszteződés és visszakereszteződés, amely évszázadok óta tart már.⁴⁷

Az egyirányú átvétel és a gyors felejtés, a tanult mesék tudatból kivetése kapcsán figyelemre méltó Görög-Karády Veronikának azon megállapítása (noha tapasztalt gyűjtőként maga is feltételezve megengedő stílusban fogalmazza meg mondandóját), hogy:

Nehéz elképzelni, hogy olyan zárt közösségekben, mint a cigányoké, amelyek nem a mesemondás még eleven gyakorlat, az ismert és szeretett meseanyag csak úgy kiesik a közösség tudatvilágából, és másikkal helyettesítődik be, attól kezdve, hogy a közösség egy új országban telepszik le. Mivel történelmi tapasztalatból tudjuk, hogy a cigányok vándorlásaik során is megőrzik szokásaikat és hagyományos közösségi szervezeteiket, ezáltal is elkülönülve az őket környező népektől, a fent jelzett elmélet még ingatagabbnak tűnik.⁴⁸

A „hagyománytalanság” vádja⁴⁹ azt feltételezi – tegyük hozzá rögtön: tévesen –, hogy a „vándorló” cigánysággal századokon át együtt élő román, magyar, sváb, szlovák, kárpátaljai, ukrán stb. többségi társadalomnak igenis

⁴⁶ Vekerdi, i. m., 25. Ugyanezt erősíti meg Csenki Sándor, *A cigány meg a sárkány. Püspökladányi cigány mesék* (Európa, Bp., 1974) kötetéhez írott utószavában, i. m., 307.

⁴⁷ Bartók Béla, „Faji tisztaság a zenében”, in: Uő., *Írások a népzenéről*, Kortárs, Bp., 2008, 199. Kötelezőnek érzem idézni tőle egy másik passzust is: „Ha már egészen természetes folyamatnak kell tartanunk azt a tényt, hogy a szomszédos nyelvek egymást kölcsönösen befolyásolják [...], akkor ez a tétel még inkább érvényes a folklór termékeinek kölcsönös (sőt akár egyoldalú) cseréjére is. Nem volna szabad megfedkezni arról: úgyszólván *lehetetlen*, hogy a földkerekség néhány száz népe közül még a legkisebbnek is csupa *őseredeti* népdalanyaga legyen! Ha azután a kutatók kénytelenek a különféle népzeneben jelentékenyebb kölcsönhatást, idegen hatást vagy idegen eredetet megállapítani, akkor bizony ezek a megállapítások e sok nép akárhányára nem lesznek valami kedvezőek. Azt is meg kellene gondolni, hogy az ilyen »kedvezőtlen« megállapítások sem az alacsonyabbrendűség érzésére nem adnak okot, sem pedig arra nem alkalmasak, hogy politikailag kiaknázzák őket.” „Népdalkutatás és nacionalizmus”, Bartók, i. m., 194.

⁴⁸ Görög-Karády, i. m., 223. Azzal a megszorítással kell élnünk, hogy mára a cigány közösségek többségének a tudatából kiesett az egész mesehagyományuk, s alig is találni valamirevaló mesemondót.

⁴⁹ „A cigányság tartós hagyományok nélküli nép, ezért nem ragaszkodik a kialakult mesei logika szempontjaihoz. A cigány mesehallgató közönséget mindenekelőtt a részletek kalandossága érdekli, s az érdekesség kedvéért nem riad vissza sem az össze nem illő motívumok

létezik pontosan meghatározható, körül- és leírható népmese hagyománya, mely az „eredetiség” kérdésében sokkal meghatározóbb és megbízhatóbb, mint az állandóan „változékony” cigány mese. Ezzel szemben az egyik legnyomósabb érv, hogy az etnográfusok és irodalmárok is csak „korlátozott” ideig tudnak visszanyúlni a múltba „eredeti” forrásokért, melyek a szilárd és koherens mesehagyomány meglétét és miként-volt lehetséges alakulását tudnák bizonyítani. Ámde éppen a 19. században az „elitkultúra képviselői” *átírták, meghamisították, csonkították* a népmesék szövegeit, viszont, miként Gulyás Judit helyesen megjegyzi:

[...] e kifejezések használata egyébként azt az előfeltevést is magában hordozza, hogy ideális esetben tudható és ellenőrizhető – *lenne* –, milyen is volt az ép, valódi és teljes magyar népköltészeti szövegkorpusz, hiszen a torzítás, hamisítás, csonkítás nyilván csak ehhez *képest* értelmezhető.⁵⁰

Némely mesekutató egészen pontosan rávilágít arra a tényre, hogy az orális kultúrában a kollektív emlékezet legfeljebb három nemzedékig tudja rekonstruálni a hallott mesekincset. Ennélfogva logikailag is bajos lenne egy „feltételezett” „eredeti” mesehagyományt példaként (paradigmaként) tételezni, sőt szembeállítani egy másik etnikum (nevezetesen a cigányság) mesekincsével. Az pedig tudóshoz nem illő magatartás, hogy a gyökerek, a sajátos változatok létrejöttének és átadásának átláthatatlansága okán (vagy az ismeretlensége miatt, még inkább az összehasonlító elemzések hiányában) a hagyománytalanság vádjával illeti a „leszólni” vágyott etnikum kincsét. Az „eredetiség”, az „előbbvalóság”, a preegzisztens szövegvilág kapcsán Görög-Karády, aki a kulturális antropológia legújabb eredményeiben is járatos, ekként érvel:

Az eredetiség fogalma a folklórban mindig problematikus, hiszen a népi kultúrák elemei bonyolult folyamatok eredményeként állnak össze. Ha az egyedi alkotás oldaláról nézzük a jelenséget, azt látjuk, hogy minden mesemondó egy másiktól veszi át a meséjét, aki vagy ugyanabból a közösségből származik, vagy kültag. [...] A mese mindenütt alakítható, változtatható, és különböző, nehezen azonosítható hatásoknak van kitéve.⁵¹

Az eredetiség vizsgálata: a *kommunikációs aktust* figyelembe véve, nem is a hagyományátvétel és -továbbadás hitelességét, változatlanosságát, illetve a változtatás mértékét tartja szem előtt, hanem a ricoeuri „újraírás” során az Ong által említett „interakció” eleveenségét (amit az „irodalmiasított”, „művészi” igénnyel átírt mesék kapcsán bajos megállapítani).

Az elbeszélések nem akkor számítanak „eredetinek”, ha új történeteket mesélnek el, hanem ha az előadó az adott hallgatósággal és az adott szituációban megfelelő interakciót képes kialakítani – a történetet minden egyes elbeszélésekor egyedi, a szituációnak megfelelő módon kell bevezetni, hiszen szóbeli kultúrában sokszor nagy nehézségek árán kell felkelteni a közönség érdeklődését.⁵²

összekapcsolásától, sem azonos motívumok halmozásától egy mesén belül. A kalandosság, mint legfőbb követelmény, háttérbe szorítja a logikát.” Csenki, i. m., 310.

⁵⁰ Gulyás, i. m., 43.

⁵¹ Görög-Karády, i. m., 221.

⁵² Ong, i. m., 43.

Lépünk egyet tovább! Vekerdi azt is állítja a cigány mesemondókról, hogy:

A hallott történetekből egyes mozzanatok megragadják képzeletüket, s anélkül, hogy a cselekmény egészének megtartására ügyelnének, csupán az érdekesebb kalandokat veszik át.⁵³

Ez a megállapítás azért érdekes, mondhatni felettébb tanulságos, mivel-hogy Vekerdi együtt járt Nagy Olgával az erdélyi cigány mesemondó közösségekbe gyűjteni és kutatni, s a kötetbeli hivatkozásai szerint ismerte kutatótársa gyűjteményes kiadványait (épp a *mi szempontunkból* relevánsakat nem⁵⁴), melyek élesen ellentmondanak fenti kijelentésének. Nem beszélve arról, hogy a mesemondó nagyfokú „szabadsága” az újra- vagy újjámesélés kapcsán nemcsak a cigány, de valamennyi mesemondó elemi joga, vagy miként Görög-Karády írja: „a kölcsönzés és az átadás újjáteremtés, vagyis alkotó tevékenység”.⁵⁵ Mesekutatónk mintha megismételné Bartók szavait:

Az idegen anyaggal való érintkezés azonban nemcsak a dallamok kicserélődését eredményezi, hanem – és ez még fontosabb – új stílusok kialakulására ösztönöz.⁵⁶

Sőt, hogy továbblépünk, egyfelől éppen a mesemondó *ricoeuri* értelemben vett „konfigurációs aktusa” és az önkimondásának módja különbözteti meg az egyik mesemondót a másiktól; másfelől a különbözni vágyás, a kapott, tanult preegzisztens szöveget meghaladni akarás, a virtus fontos mozgatórugója a mesemondásnak, az egymással való versengésnek.⁵⁷ A mesemondó részéről az önkimondás nyelvben gondolkodás⁵⁸ és egyben nyelv általi megnyilatkozás; az örökölt nyelvhez viszonyulás és megmerítkezés a nyelv által felidézett képekben (az orális társadalomban kiváltképpen is a képi gondolkodás és a hangzás/elhallgatás asszociatív ereje meghatározó), ezek együttesen a mondott és hallgatóját összekötik a közösségi hagyomány ismerete révén.

Gondolatainkat nemcsak a nyelv „gondolja elő”, a világ szemlélésekor nemcsak a nyelv áll mintegy „a hátunk mögött”; még kényszerítőbben határoz meg bennünket a képkészlet és a képválasztás: ez „kanalizálja” ugyanis, hogy egyáltalán mi mutatkozhat meg számunkra, illetve hogy mi magunk mit tudunk megtapasztalni.⁵⁹

Blumenberg szellemében a cigány mesemondó képkészlete és képválasztása (amit a folkloristák a motívum, az elem, az esemény, a funkció kifejezéssel illetnek többnyire) híven tükrözi azt a lokális közösségi és egyéni tapasztalatot,

⁵³ Vekerdi, i. m., 60.

⁵⁴ Nagy Olga, Jakab István és Cifra János mesegyűjteményei.

⁵⁵ Görög-Karády, i. m., 225.

⁵⁶ Bartók, i. m., 200.

⁵⁷ „A változatok a mesemondó tehetségétől függően tértek el a mese szüzségétől; mennél kiválóbb volt a mesemondó, annál önállóbbnak bizonyult a kompozíció.” Dégh, *Az egyéniségvizsgálat*, i. m., 33. Erről tesz említést Ong is a „versengő hangnem” tárgyalásakor. Ong, i. m., 44.

⁵⁸ „Aminthogy a mese bizonyos értelemben valóban nyelv is: bizonyos alapvető emberi gondolatok legadekvátabb kifejezési eszköze.” Dégh, i. m., 32.

⁵⁹ H. Blumenberg, *Hajótörés nézővel. Morfológiai tanulmányok*, ford. Király Edit, Atlantisz, Bp., 2005, 287.

melyet saját tájházájában szerzett, illetve mások elmondásából (archetipikus képteremtéséből) önmaga számára megértetté tett, s ezt igyekszik az önkimondás (képtranszponálás és referenciamódosítás) közben láttatni, láthatóvá tenni a hallgatói számára. Ezt erősíti meg Dobos Ilona is:

Az alkotótípusú, jó mesemondó [...] jóval többet ad: a hagyományos történetekbe belemeséli élettapasztalatát, világnézetét, vágyait.⁶⁰

Az alkotótípusú Jakab, Cifra, Ámi⁶¹ meséiben valóban beszélhetünk az elképesztően gazdag élettapasztalat és erkölcsi világnézet koherens módon való szervesüléséről, ami önmagában is túlmutat a mesei fordulatosságot, izgalmat biztosító kalandok halmozására való törekvésen,⁶² hiszen ők hárman bizonyíthatóan a tudásátadás és -átvétel, a közösségi erkölcsi normarend betartása és betartatása, a többségi-kisebbségi együttélés szabályainak megfelelés, a lévinasi reszpónzív etika elvárásainak megfelelés hívei. A két erdélyi cigány mesemondó: Jakab és Cifra gyűjtője egyáltalán nem minden alap nélkül tesz perdöntő kijelentést gondolkodásmódjukról, mely elsősorban a *monológokban* manifesztálódik:

Ám, amíg Jakab Istvánnál ezek a monológok főleg *lélektani reflexiók*, a hősnek a sárkány iránt érzett ellenszenvét fejezik ki, Cifra János monológjai *szigorúan erkölcsi indítékúak*.⁶³ (Kiemelés tőlem – BP.)

Vekerdi a cigány mese szövetében előforduló igazságszolgáltatás, a cigány mesemondókra jellemző „emelkedett igazságérzék”, a „gyakorlati” erkölcsi problémák iránti fogékonyság kapcsán azt hangsúlyozza:

E példák óvatosságra intenek a cigány mesék egyetemleges erkölcsi elmarasztalásával szemben olyan történetek miatt, amelyek bennünket meghökkenető, sőt megbotránkoztató tettekről számolnak be.⁶⁴

Ebben az óvatosságra intésben nagyfokú tájékozatlanság, még pontosabban a cigány mesehagyományból a *tréfás mesék* szerepének túllihegése érhető tetten. A magyar folkloristák: Kovács Ágnes, Dégh Linda, Dobos Ilona, Nagy Olga, Görög-Karády Veronika számos alkalommal hangsúlyozták, hogy az általuk ismert komoly cigány mesemondók elzárkóztak a tréfás mesék mondásától, s csakis tündérmesét, varázsmesét, „vitézi” mesét voltak hajlandók mondani,⁶⁵ mivel a faluközösségben betöltött szerepükhöz méltatlannak tartották volna a

⁶⁰ Dobos Ilona, *Gyémántkigyó. Ordódy József és Kovács Károly meséi*, Szépirodalmi, Bp., 1981, 10.

⁶¹ „[...] a mesemondónk világképe két forrásból táplálkozik; tapasztalati hagyomány útján őrzi a középkori keresztény vagy még régebbi világkép-felfogásokat, és ezeket egyeztetni a magyar népmesék világkép-szemléletével.” Erdész, i. m., 323.

⁶² Ne feledjük Honti szavait: „A mese történése kaland. Hogy a mese számára mit jelent a kaland, arra legélesebben az világít rá, hogy akármennyire ez teszi ki a mese történéseinek lényegét, a mese végcélja mégis más: a teljes nyugalom, a kalandok után a kalandmentesség, biztos révbe jutás, a hányatott élet után a biztonság és az eseménytelenség beteljesedése.” Honti János, *A mese világa*, Magvető, Bp., 1962, 194.

⁶³ Nagy Olga, *Cifra*, i. m., 21.

⁶⁴ Vekerdi, i. m., 129.

⁶⁵ „Mesemondónknak [Cifrának] nemcsak a maga hivatásáról, de a mesékről is van elgondolása, majdnem elmélete. Arról, hogy milyennek is kell lennie a mesének. [...] ő különbséget

„nem-igaz” mesemondást.⁶⁶ Ám Vekerdi a fenti kijelentését követően, egy meghökkentő fordulattal arra a következtetésre jut néhány bekezdéssel lejjebb, hogy:

A magyar mesék és a cigány mesék között erkölcsi szempontból alapvető funkcióbeli különbség van: a magyar – és általában európai – mesékben a leglényegesebb elem az erkölcsi világrend igazolása a való élet visszasságaival szemben, a cigány mesékben viszont az érdekesség, a kalandosság a leglényegesebb tényező, amely nincs alárendelve a történet központi erkölcsi problematikájának.⁶⁷

Azt hiszem, a ma már rendelkezésünkre álló nagyobb cigány mesekorpusz ismeretében, maga Vekerdi lenne az első, aki visszavonná e kijelentését. A visszavonás vagy cáfolat helyett, tanulságos, hogy milyen gyorsan és mélyen üledik le egyes mesekutatók emlékezetében ez a felszínes kijelentés.⁶⁸ (A magam részéről ebben a monográfiában épp a fenti kijelentésnek az ellenkezőjét fogom bizonyítani, reményeim szerint.⁶⁹) Viszont Vekerdinek azon kijelentését, melyet *A cigány mesék erkölcsi szemlélete* fejezetben tesz, és ezáltal indokolatlan, egészen pontosan megindokolhatatlan módon végleges és végzetes következtetésre jut:

A cigány tündérmesék erkölcsi szintje sok tekintetben nem az európai tündérmesékkel, hanem az európai vicc-kultúrával hozható párhuzamba.⁷⁰ –

a leghatározottabban vissza kell utasítani. Több okból is. Egyfelől igaztalanul degradálja mindazon cigány mesemondók tagadhatatlan érdemeit, paradigmaértékű meserepertoárját, melyekkel kétséget kizáróan beírták magukat a ránk (utókorra) testált egyetemes népmesevilág történetébe. Az, hogy a cigány mesemondás jóval tovább maradt eleven, mint az más etnikumok körében megfigyelhető, egyfelől éppen a Cifra és Jakab által is „igaznak” hitt történetek varázsmesévé alakításában, átadásában, újjámondásában érhető tetten (a parasztság viszont ellenkezőleg viszonyult saját hagyományához: szégyelleni

tesz a tündérmese, amit ő »igazi« mesének vagy vitézi mesének nevezett, és a tréfás mesék, esetleg viccek között. A tréfás meséket lenézte.” In: Nagy Olga, i. m., 11.

⁶⁶ Ellenben Nagy Ilona azt ajánlja, hogy a teljes repertoárokat azért érdemes vizsgálni, mivel a mesemondók a hosszú meséket követő „ereszkedő ágba” szívesen élnek a „rövid narratívok”-kal. (Nagy Ilona, „A mesemondás foratókönyve hétköznapi kommunikációs helyzetben”, in: Pócs Éva (szerk.), *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*, L’Harmattan – TE Néprajzi Tanszék, Budapest–Pécs, 289–293., 293.) Megjegyzem, hogy Jakab mesegyűjteményének végén 4 ilyen tréfás mese található.

⁶⁷ Vekerdi, i. m., 131.

⁶⁸ Fülöp Lajos, aki Berze Nagy cigány meséi elé előszót írt, ekként vélekedik: „Megfigyelhető, hogy a cigány eredetű mesékben a cselekményesség mellett elhalványul a történet erkölcsi igénye. Ezekben a mesékben nem annyira a szövegegész, mint inkább a részletek hordozzák a tanulságot, a képi sík helyett inkább a valóság síkja tükrözi az erkölcsiséget.” In: Berze Nagy János, *Cigány mesék*, szerk. Fülöp Lajos, Baranya Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága, Pécs, 1985, 12. Némi mentségére legyen mondván, hogy a második mondatban az „ezekben a mesékben” korlátozza kijelentése érvényességét.

⁶⁹ Mesekutató kollégáim: Biczó Gábor Ámi Lajos-, Bódis Zoltán pedig Cifra János-monográfiájában az enyémhez hasonló következtetéseket von le tudomásom szerint.

⁷⁰ Vekerdi, i. m., 134.

valónak vélte „nem-igaz” volta miatt); másfelől ennek oka a társadalmi-gazdasági modernizációs lehetőségek elmaradása, illetve a perifériára szorultság okán a lehetőségekkel való élni tudás hiányában keresendő. A nyomorúság, a kilátástalanság, a végzetes kizártság és a befelé fordulás tovább élteti a mese „tündérvilágát” a cigány közösségekben, ezért is állíthatja Görög-Karády:

A cigány közösségek számára könnyebben volt elfogadható a tündérmesék csodákkal teli világa.⁷¹

Igaz, a „könnyebben volt elfogadható” nem jelenti egyben azt is, hogy valamennyi cigány közösségben csak és kizárólag „tündérmesét” mondtak volna (miként egyéb más etnikai közösségben sem); maga Görög-Karády elemzi Babos István olykor trágárságoktól sem mentes mesevilágát.⁷² Másfelől sértő Vekerdi kijelentése azon cigánymese-kutatókra nézve is, akik komoly erőfeszítéseket tettek az elmúlt évtizedekben pontosan azért, hogy a magyar, a Kárpát-medencei és balkáni cigány mesekincset megismertessék és a maga helyén elismertessék a nyugati folklórkutatókkal. Tanulságokkal is szolgál persze a kijelentés: haladéktalanul és az eddiginél nagyobb erőfeszítést mozgósítva kell feldolgozni (értsd ez alatt: a kéziratokat kiadni és a forráselemzéseket elvégezni) e földrajzi régió cigány mesehagyományát.

A cigány mesékkel kapcsolatban igen gyakran emlegetett toposz a nyelvi fogyatékoság, „szegénység”, amit a különböző cigány nyelvek meglehetősen kevés szókincsére vezetnek vissza. Kétségtelenül igaz e ténymegállapítás nem is kevés cigány mesemondó, kiváltképpen is a kétnyelvűségben többnyire cigányul és csak elvétve magyarul mesélők esetében. Ellenben – Dégh Linda kifejezésével élve – a „kiváló” mesemondók számlájára aligha írható e fogyatékoság. Fülöp Lajos a cigány mese stílusa kapcsán tett kijelentése:

A cigány mesélők nem annyira a metaforákat, mint inkább az alakzatokat, a mellérendelő sorjáztatásokat (ismétléseket, halmozásokat, párhuzamokat) kedvelik. Gyakran kombinálják, áthelyezik a különböző motívumokat, epizódokat egyik meséből a másikba⁷³ –

önmagában még helytálló is lehetne, ha például nem éreznénk túlságosan általánosnak és emiatt problematikusnak a „metafora” kifejezés használatát, melyet akár a jellel, a szimbólummal, az archaikus képpel való egyeztetés vagy ütköztetés révén egyértelművé tehetett volna. A kijelentés felülvizsgálata vagy cáfolata is könnyebb volna, hiszen az utóbbi fogalmak, mondjuk Gilbert Durand vagy Greimas szótárában való értelmezése nyomán egészen más megvilágítást kaphatna. De a legújabb nyelvészeti kutatások tükrében az unalomig sokat említett „mellérendelő” mondat szerkesztés sem róható föl a mesemondó „fogyatékoságaként”, a szóbeli kultúrában élőknek ez a legtermészetesebb és legkényelmesebb beszédmódja, miként erre Ong hívja föl a figyelmünket:

⁷¹ Görög-Karády, i. m., 225.

⁷² „Ennek a gazdag és sokirányú mesemondásnak jellemzője nála a szabadszájúság is, az obszcén tartalmú mesék, viccek, anekdoták iránti vonzódása. Ez utóbbiak nem voltak sosem ritkák sem a magyar paraszti, sem a cigány repertoárokban, de különböző meggondolások és kiadási problémák következtében nemigen kerültek a nyilvánosság elé.” Görög-Karády, „Babos István mesevilága”, in: Szuhay, i. m., 42.

⁷³ Berze Nagy, i. m., 13.

A világ számos más pontjáról is említhetnénk példáit az elsődleges szóbeliség keretei között született elbeszélésekre jellemző mellérendelő szerkesztésmódnak [...].⁷⁴

3. Amivel egyet lehet érteni. Érdemes azon ismert toposzokat is csokorba gyűjteni, melyekkel a mesekutatók többsége egyet tud érteni a cigány meséről szólva. Legelsőként talán a Kárpát-medencei és a balkáni cigány mese besorolhatatlanságát⁷⁵ emelném ki, ami természetesen helytálló Jakab esetében is:

A tipológiai besorolás, hasonlóan a Cifra János meséihez inkább szükséges munkahipotézis a szerkezeti felépítés könnyebb megértése céljából, nem pedig hűség, gyakran nem is adekvát megfelelője az idézett típusnak.⁷⁶

Jakab István egyfelől a *grandiozitásra törekvését* mutató sajátlagos konfigurációs aktusa, másfelől a favágó/szénégető közösség *elvárása* miatt (ti. hogy órákon át kell mesélnie a kalibában⁷⁷ a havasokban ősztől tavaszig tartó hosszú estéken) szövi egybe, többnyire a varrófonál eltüntetésével, az olykor szomszédos mesetípusokat, máskor az egymást kiegészítő mesetípusokat (*Erős János és Babszem Jankó*), megint máskor az egymáshoz csakis a mesemondó intenciója folytán köthető mesetöredékeket. A gyűjtő okkal-joggal hangoztatja hát, hogy a Jakab- (és a Cifra-) meséket hiába is próbálja az ismert mesekatalógusok jelzéseivel ellátni, a mondás során létrejött meseszövegek alig is emlékeztetik a kutatót az „eredeti”, pontosabban akár az Aarne–Thompson-féle, akár a Berze Nagy-féle katalógusokba besorolt mesetípusokra. Hogy mindez tovább bonyolódjék, Jakab szívesen fordul bizonyos ponyvatörténetekhez, melyeket saját intenciója és mesealakító-képessége folytán igyekszik beleszőni a meséjébe, amelyről aztán efféle megjegyzéseket tehet meglehetősen szorult helyzetében a gyűjtő:

Nem vállalkozhatunk arra, hogy a rendkívül sok típus egy-egy beékelődött motívumát is bemutassuk. (*Babszem Jankó I.* [AaTh 301+328A*+302+301A (-321+401)])⁷⁸

A meseváltozat meglehetősen egyéni kombinációja a Készakáll és az Elátkozott leány típusnak. (*Brugó*, [AaTh, BN 311 (406A*)~307])⁷⁹

A mesegyűjtők és -kutatók Ámi, Jakab, Cifra és más cigány mesemondók kapcsán hangoztatják (éppen a valóságelemeket, a modernizációs eszközöket a meseszövegbe beemelés ellen berzenkedőkkel szemben), hogy a „csodás”, a „mágikus”, a „mitikus” és a reális a legtermészetesebb módon megfér egymás mellett, és ez is bizonyítéka az élő, állandóan változó népmeseahagyomány meglétének. Erdész Sándor tanulmányában azt hangsúlyozza:

Ámi tapasztalta a mesei világ és a reális világ közötti különbséget, vagyis míg a *mesei világban* a hőst természetfeletti erőkkel rendelkező lények, beszé-

⁷⁴ Ong, i. m., 40.

⁷⁵ Csenki, i. m., 312.

⁷⁶ Nagy-Vöő, i. m., 848.

⁷⁷ Az erdélyi havasokban a pásztorok, famunkások, állattartók számára épített faházikó.

⁷⁸ Nagy-Vöő, i. m., 849.

⁷⁹ Uo., 855.

lő állatok, varázserejű tárgyak veszik körül, s a kimondott szónak bűvös ereje van, addig a *reális világunkban* nem történik semmiféle csodálatos dolog.⁸⁰

Ámi valószínűleg a legmerészebb a tekintetben, hogy a technikai vívmányokat hasznosítja történetmondásában, s ellentétben Erdész vélekedésével, Biczó Gábor azt elemzi, hogy Ámi számos meséjében előfordulnak technikai újítások, melyek elsősorban „illusztratív funkciót” öltenek.⁸¹

Dégh Linda más aspektusból, mégpedig a „fiktív” és a „reális” összekapcsolásában tesz különbséget mesemondó és mesemondó között:

A mesemondók közötti szemléleti, kedélybeli különbség gyakran abban mutatkozik meg, hogy miképpen kapcsolják össze a mesei világot és a valóságot.⁸²

A cigány mesemondót a saját közössége, a közösséget pedig a többségi társadalomba való beágyazottsága, a többségi társadalom róla kialakított értéktétele és az éppen aktuális politikai hatalom cigánysághoz viszonyulása alapvetően határozza meg. A többségi társadalom elvárásai és ítéletei számos cigány mesemondónál megjelennek mind a cigány hős alakjában, mind a mondó hőssel szembeni viszonyában: olybá tűnik, a mesemondó részéről képtelenség, hogy ne vegyen tudomást a cigányságra aktuálisan mért sorsról, a mások által közvetített ideologikus eszmék beszüremeléséről a közösségbe. A két szélsőséges pólus a cigány mesemondók részéről: vagy meg akarnak felelni a többségi elvárásnak, miként ezt Ámi teszi számos meséjében, vagy „csak azért is” egy emelkedettebb szellemiségben, erkölcsi-lélektani-mitikus magaslatokba emelkednek, miként Jakab és Cifra teszi szemlátomást. Nagy Olga mondja egyik kedvenc mesemondója, Cifra János személyisége és mesemondása ürügyén:

[...] az embert nem származása, hanem kultúrája határozza meg, az a tény, hogy egy bizonyos közösségben nevelkedik, az formálja őt értékrendjével, világlátásával, erkölcsiségével.⁸³

Az a szemlélet, melynek Vekerdi adott hangot, az „igénytelenség”, az „erkölcstelenség”, a „hagyománytalanság” révén, maga után vonhatná a cigány folklór és az azon felnőtt mesemondók kirekesztését az európai hagyományból.

Számos mesekutató és kulturális antropológus tett említést a cigány mesemondók *vallásosságáról*, ami nemcsak a meseszövegben megképződött erkölcsi normarend megteremtését szolgálja, de Dobos Ilona szerint a cigányság többségi társadalomba való sikeres asszimilálódását is nagyban elősegíti.

„A magyar cigányokat megkeresztelték, csak az oláh-cigányokat nem.” Idővel rájöttem, hogy a kereszténység hangoztatása rangot, a magyarsághoz való tartozást jelentette.⁸⁴

A vallásosság, egészen pontosan a keresztény hitvilágból és a bibliai történetekből táplálkozás gyakorta tetten érhető magukban a cigány népmesékben

⁸⁰ Erdész, i. m., 317.

⁸¹ Biczó Gábor, „Népmese és a modernizáció kapcsolata. Ámi Lajos *Pájkás János* című meséje alapján”, in: Bálint Péter (szerk.), *Közelítések a meséhez*, Didakt, Debrecen, 2006, 95–112. (p. 100.)

⁸² Dégh, *A személyiség*, i. m., 38.

⁸³ Nagy Olga, *Cifra*, i. m., 7.

⁸⁴ Dobos, i. m., 19.

is, aminek alaposabb vizsgálatához Nagy Ilona jeles tanulmánya: *Teremtés a magyar mondákban*⁸⁵ is egyfajta útmutatóként szolgálhat. Nagy Ilona kiemel néhány mesealakot, közülük a teremtésben elsődleges és aktív szerepet játszó Istent,

[...] aki a leggyakrabban teremt szóval: kimond valamit, rendelkezik. Ha anyagból teremt, az a leggyakrabban a föld anyaga: homok, sár, agyag.⁸⁶

Jakab A *Tökváros* c. meséjében, amikor a hőst a hattyulányok jegenyefává varázsolják, az „ősz öregember” (Isten mesei változata) újjáéleszti:

[...] elvágta a jegenyefát töviből, egy ágat vágott le róla, hazavitte az öregember, a tűzbe tette, külön elégette a jegenyefának az ágát, a hamuját össze-söpörte, összegyúrta, úgy a hamut az öregember, mind ahogy össze szokták gyúrní az asszonyok a lisztet, mikor laskát akarnak nyújtani.

Mikor el vót készítve a tészta, ügyesen újból emberalakba készítette az ősz öregember azt a hamutésztát, vót nekije élő-haló vizze, leöntötte, megkente élő-haló fűvel, hát sokkal szebb és sokkal ügyesebb vót a legény és okosabb, mind annak előtte vót. (Nagy-Vöö 326.)

Ám más esetben a teremtő Isten az akaratának/parancsának ellenszegülő hőstől, mint amilyet A *szegény ember meg a halál* c. Jakab-mesében látunk, erkölcsi vétségei büntetéséül elveszi az életet, tanúságot téve az isteni hatalom (*omnipotencia*) jutalmazó-büntető voltáról, ami jelen esetben felülírja a hős „bratyizását” a cigány mesékben jellemző módon „rászedhető” Halállal.

Ekkor a Jóisten megharagudott a szegény emberre, akkor újból ott kezdte aztán zsarolni, és sajtolni, úgy, hogy már annyira elkeseredett a szegény ember, hogy nem kellett menjen a halál, hanem ő hívta és kérte a halált [...] (Nagy-Vöö, 317.)

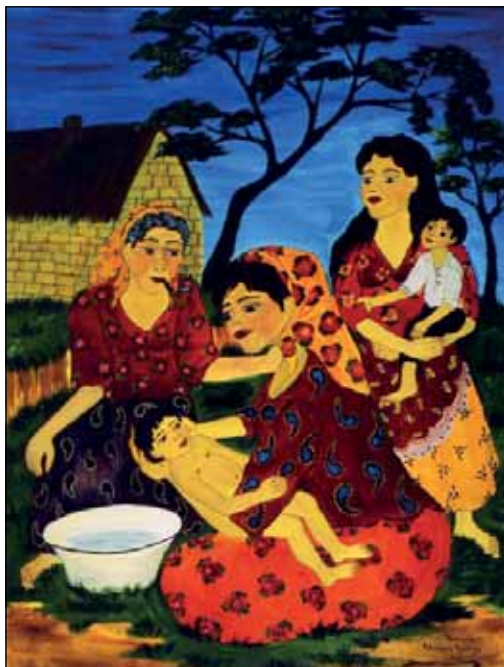
Jakab még a meseszöveg aktusa közben is, hogy – a szöveg felhívó jellegéből is – érzékelhetően lankadó hallgatósága további figyelmét kérje és fenntartsa, az eredeti történethez hozzáfűzött második történet közben egy „fohászszerű” intéssel él:

Tartsan meg münket az Isten, me mesének még vége nincsen! (Nagy-Vöö, *János a zárdában*, 705.)

Jakab tisztában van a halálos és bocsánatos bűnök mibenlétével és az imádkozás, a „kimondott szó” varázserejével, miként a bűnelkövetést követő vezeklés, megtisztulásra várakozás szükségszerűségével is. Tanító vagy profetikus hangvétele hátterében: a szeretet és a felelősségvállalás kölcsönösségéről s mindhalálíg tartó voltáról igyekszik meggyőzni hallgatóságát.

⁸⁵ Nagy Ilona, „Teremtés a magyar mondákban”, in: Hoppál Mihály (szerk.), *Elbeszélés és emlékezet*, Európai Folklór Intézet – Osiris, Bp., 2001, 172–176.

⁸⁶ Uo., 173.

RÁCZNÉ KALÁNYOS GYÖNGYI
HAGYOMÁNYOS FÜRDETÉS

ORSÓS TERÉZ
KOSÁRFONÓ

OMARA (OLÁH MARA) | BIENNALÉ

BARI JANÓ | PÁRÁS HAJNAL

VÁRADI GÁBOR | A CIGÁNY HOLOKAUSZT EMLÉKÉRE

KÁLLAI ANDRÁS | ŐRZŐK II.

BALOGH TIBOR | AZ ANGYAL ÉS A CIGÁNYASSZONY TÁNCA

BALÁZS KITTI | CSIRKÉK

PÉLI TAMÁS | ELSŐ CSÓK

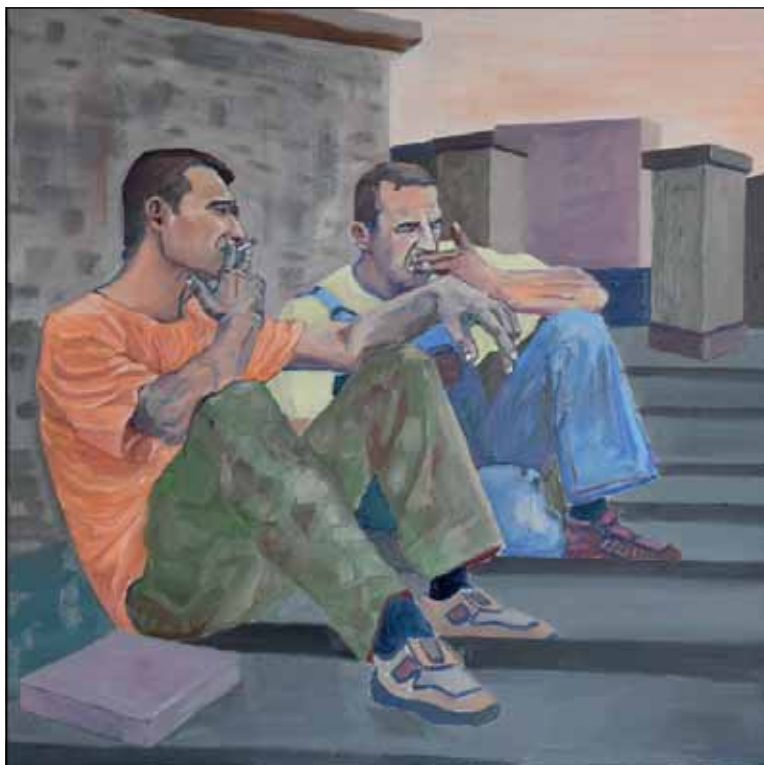
BALÁZS JÁNOS
PÉCSKÖDÖM

GYÖGYI ÖDÖN
JÉZUS MAGÁRA VESZI
A VILÁG BŰNEIT

DAVID BEERI | BADACSONYI TÁJ

OLÁH NORBERT | A TÍEZEZREDIK CIGISZÜNET

OLÁH JOLÁN | NŐÁBRÁZOLÁSOK

BALOGH BALÁZS ANDRÁS | MESEMONDÓ CIGÁNYASSZONY

KUNHEGYESI FERENC | ANGYAL

KÁLI-HORVÁTH KÁLMÁN | AZ ELSŐ VACSORA

Illés Barbara *BoBa*

Dobozba zárva

Konzervált értékeink

Mikor bezárva látunk valamit, egy összerogyott kartondobozra vagy egy rozsdásodó konzervre gondolnánk elsőképp. Miután pedig a tudomásunkra jut, hogy a többség a dobozon kívül tartózkodik, és a kisebbség lakozik elzártan – talán még nagyobb elkülönülést érzünk. Egy elkallódott, elnyűtt doboz, amelybe olyasmi van bezárva, amit olykor alulértékelve és szükségtelenné minősítve – elkülönítenek. Nem sokan érznek késztetést arra, hogy kinyissák és megismerjék, hogy vajon mit rejthet. Azonban írásomban megkísérlem a doboz mélyét feltárni, belülről megismertetni, hogy tudjuk és ismerjük meg, mi is lakozik valójában benne.

A roma nemzetiség mint hazánk legnagyobb lélekszámú kisebbsége több évszázados Magyarországon való tartózkodása révén számos kulturális értéket tett hozzá a magyar kultúra közkincséhez, melyből a vizuális művészeteket, a roma képzőművészetet szándékozom alapjaiban bemutatni – s mindezt belülről, a doboz mélyéről, maga az alkotó szemszögének aspektusából közvetítve. Ahhoz, hogy napjainkban is aktívan formálódó és kibontakozó művészi tendenciáinak megismerésére és befogadására tegyünk kísérletet, fontos a kezdeti roma képzőművészeti mozgalom létrejöttét, fejlődési folyamatát, kimagasló festőegyéniségeit és nem utolsósorban a roma képzőművészet meghatározását érintenem.

A roma képzőművészet definiálása. A roma képzőművészet meghatározásának lényeges alappillére, hogy a roma származásukat önvallomás alapján nyíltan felvállaló alkotók hozták létre és alkotják napjainkban is, „*cigányfestőnek*” megnevezve önmagukat, és alkotói munkásságukat a roma képzőművészet kategóriájába sorolják. Az alkotói mondanivaló a roma identitás tudatos megélésével és értékeinek életben tartásával szorosan összefüggő viszonylatban áll, úgynevezett „*cigánytéma*” köré rendeződve, változatos feldolgozásával és személyes átértelmezésével. Festészeti előadásmódjukra többnyire a hagyományos festészeti műfaj keretein belüli fejlődés a jellemző, egyidejű lokális területi színvilággal, magában való és komplementer kontrasztok alkalmazásával. Hasonlóan keveretlen, olykor nyers színekkel alkotnak, mint a XX. század elején megjelenő francia „*fauve-ok*”, a „*vadak*” festészetéből születő fauvizmushoz, mely nagy hatást gyakorolt a hazai modern festészet műfaj¹ önkifejezésre is. Az egyetemes művészettörténet a fauvizmust az első jelentős XX. századi modern mozgalomként tartja számon, mely inspirálta a magyar festészet új, modern stílusának létrejöttét is. A Magyar Nemzeti Galériában megrendezett

¹ Párizs, Nagybánya, Kaposvár és Nyergesújfalu művésztelepein született alkotások tanúskodnak a fauvizmus hatásáról.

Lázadó színek kiállítás (2006) főkurátora kihangsúlyozta, „sokáig azt hittem, a magyarországi modernizmus a Nyolcakkal kezdődött, de kiderült, a magyar Vadakkal”.² Ahogy a francia fauvizmus Henri Matisse festőegységiségevel az élén nagy hatást gyakorolt a magyar modern festészetre, úgy az annak szerves részeként megjelenő roma képzőművészetben is visszaköszön eme nyers, lázadó színvilág, sőt az annak idején a francia vadakat ért kritika is hasonlatos, miszerint „vademberek mázelmányaihoz” hasonlónak vélték alkotásaikat. Bár a roma képzőművészet színvilágában hasonló aspirációk vélhetők fel, azonban témaviláguk eltérő tartalommal bír. Művészi hitvallásuk³ alapján a roma kultúra és hagyomány értékeinek őrzői, megörökítői és ápolói, a belülről közvetítők mesélik el a gyermekkorukban és roma közösségükben átélt idők eseményeket, az eltűnni és átalakulni látszó hagyományaikat és szokásaikat, vándorlástörténeteiket és eltűnt mesterségeiket a kezdeti idealizált, belülről áradó expresszív erő teljében romantikus jelleggel ragadva meg. Ennek a kategóriának egyik leghatásosabb képviselője Ráczné Kalányos Gyöngyi napjainkban is alkotó kortárs cigányfestő, aki így vélekedik művészetéről:

„Azért küzdök évtizedek óta, hogy megmentsem a népem számára a hagyományos roma kultúrát, hogy megismerjék a gyökereiket, és ezáltal visszanyerjék az önbecsülésüket. Mert az önbecsülés a titka mindennek! Nehéz azt megőrizni, különösen, ha az ember cigány. Bizony akadtak pillanatok az életemben, amikor kis híján én is elvesztettem...”⁴

Az írott történelem hiányossága miatt is felértékelődik vizuális lenyomataik fontossága, hasonlóan módon az ikonográfia és Jézus történetét elmesélő freskók didaktikai irányú törekvéseihez a középkori egyháztörténetben. A cigányfestők úgy érzik, ha ezt a fajta küldetést nem töltenék be, akkor a roma kultúra és hagyomány fakóbb lenne és vizuális művészeti értékeivel lenne kevesebb, amivel saját roma identitásuk létjogosultságára, értékeire és tudatos megélésének fontosságára is reflektálnak. A Daróczi Ágnes néprajzkutató által 1979-ben elindított Autodidakta Cigány Képzőművészek I. Országos Kiállítása⁵ a Pataki Művelődési Központ kiállítótermében az addig szétszórta alkotó cigányfestők együttes megjelenésével jött létre a roma képzőművészeti mozgalom, mely festészeti kategória a társadalmi emancipációt erősítette és szolgálta, vizuális alkotásaival a művészeti értékeken keresztül hírt adott egy kisebbségi helyzetben élő nép létéről, érdekérvényesítéséről és alapvető emberi jogairól. A roma képzőművészeti mozgalom létrejötté egy olyan összetett

² <http://www.demokrata.hu/cikk/lazado-szinek> Passuth Krisztina főkurátor megállapításai alapján

³ Illés Barbara „BoBa”, *A roma képzőművészet főbb irányzatai kezdetektől napjainkig – Vajon van-e roma képzőművészet? Amennyiben van, akkor miért nincs? – empiriák és paradigmák szakértői interjúk diszkurzív megközelítése alapján* című tanulmány, MMA MMKI, 2018. – a festőművészek személyes interjúiból való idézés.

⁴ Élettörténet: Ráczné Kalányos Gyöngyi, a roma kultúra egyik megmentője <https://noklapja.nlcafe.hu/noklapja/2017/01/15/elettortenet-raczne-kalanyos-gyongyi-a-roma-kultura-egyik-megmentoje/>

⁵ Autodidakta Cigány Képzőművészek Országos Kiállítása, Daróczi Ágnes – Karsai Zsigmond (szerk.), Budapest, 1979. katalógus alapján

társadalmi emancipációs folyamat részeként bontakozott ki, amelyhez több művészeti ág és politikai érdekérvényesítési mechanizmusok is párosultak. Kerékgyártó István művészettörténész a roma művészek első csoportos, 1979-es közös tárlatát a magyar naiv művészek 1934-es „Magyar Östehetségek” című első bemutatkozásával tartja tartalmi üzenete szempontjából összevethetőnek, hasonló aspirációkat vél felfedezni a két művészeti csoportosulás között. A magyar paraszti népi művészet és a – második világháború és annak hatása következményeként is betudható 45 évvel később megjelenő – roma művészet metszéspontjait fejti ki tanulmányában,⁶ miszerint társadalmi elhelyezkedés vonatkozásában és szakmai szempontok szerint párhuzam tapasztalható a két művészi törekvés és kibontakozás között még külső viszonyulás, a kortársaik művészeti reflexiói tekintetében is. Társadalmi megítélésük és a művészeti szcéná viszonyulása is hasonlatos, egy sajátos jelenségként, „kívülállóként” tekintettek a hirtelen felbukkanó magyar paraszti festőkre és a roma festőkre is egyaránt.

A roma képzőművészet cigányfestői – az 1961-es párthatározattal⁷ szemben fellépve – a spontán expresszív és spontán naivitás kifejezőeszközeivel alkotásaikkal erősítették a roma nép emancipációs törekvéseit egy évtizednyi ideig, az 1979-es első csoportos megjelenésüktől egészen a rendszerváltozásig – töltötték be markánsan ezt a szerepet. Mindeközben Balázs János átütő expresszivitású vizionárius festőiségeivel inspirálta a modern magyar-roma festőiség megjelenését, míg Péli Tamás egy hivatásos művészeti irányvonal mérőöldköveit fektette le. Itt fontosnak tartom megjegyezni azt, hogy Balázs János polihisztor jellege és karakterisztikus jegyei függetlenül attól, hogy autodidakta módon képezte művészetét és visszavonult remeteéletet élt időskorára a Pécskő-dombi cigányhegyen Salgótarjánban, Péli Tamás közösségépítő karizmatikus személyiségével ellentétben – mégis párhuzamot vélek felfedezni közöttük. A két festőegyénség közös és egyik legmeghatározóbb ismérve a szakmai és emberi alázatosság, a fejlődés iránti vágy, mely egyre jobban kiszélesítette témavilágukat is, a világ dolgai iránti tájékozottság és emelkedett gondolkodás jellemző rájuk. Tudatállapotuk nem ragadt bele adott korlátolt helyzetük realitásába, hanem hajtotta őket egy belső hív, egy olyan őserő a tudásra, amely egyre gazdagabbá, érzékenyebbé és képzetesebbé tette őket, amellet hogy globális, az emberiség egészét érintő témakörök felé voltak nyitottak. Tehát bár két külön irányvonal elindítását vélik a szakértők felfedezni munkásságuk révén, amelynek hatóköre széles spektrumban motiváló erővel sugárzott kortársaikra amellet, hogy a két festőművész között sok közös jellemvonás is észlelhető. A továbbiakban a két úttörő egyéniség hatására kialakult festészeti irányok fejlődési folyamatait mutatom be, mely művészeti mozgalom a napjainkban is aktívan formálódik és alakul – szemtanúi lehetünk az EGY képzőművészeti szcénában egyre markánsabban feltűnő, származásukkal tisztában lévő, ugyanakkor azt sajátosan és egyre sokoldalúbban megfogalmazó kortárs festőművész egyéniségek megjelenésének.

⁶ Kerékgyártó István, *Széljegyzetek a magyarországi roma képzőművészet megszületéséhez és történetéhez*, in: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok*, Budapest, 1994.

⁷ http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/hajnacskyt_14_3.pdf

A roma képzőművészet változásának folyamatai, az identitás fogalmának átértelmezése a művészetben. A rendszerváltást követő történelmi és társadalmi változások hatására átértelmeződött a magyar képzőművészet egésze is, a „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” szocialista realizmus vagy röviden szocreál hatása véglegesen felszámolódott eklektikus felfogásából, majd historizmus jellegű történelmi festészetre váltott. A roma képzőművészetben is hasonló aspirációk fedezhetők fel – a festészetből az erőteljesen nemzetiségi jelleg, a roma identitást erősítő és kifejező hatás átértelmeződött, már csak azért is, mert a külső kontroll megszűnt, az állami szinten való megrendelések alábbhagytak, lecsökkent az érdeklődés az effajta cigánytémájú képek keresletében. Az állami megrendelések alábbhagyásával a cigányfestők létszáma is lecsökkent, és a mennyiség helyett a minőségi munkát helyezték előtérbe a versenypiac színterén, mely elsősorban már önmagáért jött létre és önmagában megálló műalkotások létrejöttét inspirálta.

Az 1990-es évektől a roma képzőművészet legfőbb feladata átértelmeződött, leválva az emancipációs folyamatokról és olykor a politikai érdekérvényesítést erősítő kiszolgáló szerepekről, pusztán önmagáért, külső kontroll és elvárások nélküli művészi igényességgel van jelen napjainkban is a kortárs művészetben. Vannak alkotók, akik fő témája továbbra is a cigánytémák maradtak sajátosan absztrahált módon, hasonlóan a roma kultúra és hagyományok jellegzetességéből merítik az ihletet, legfőbb forrásuk a roma identitásuk átélésének és megélésének vizuális lenyomatai. Azonban mindezt már másképp teszik, folytonosan megújulva, a naivitás elhagyásával, a spontán expresszív kifejezőmóddhoz közelítve további egyetemes stílusok kifejezésével, azonban roma képként előadva és roma stílusban ecsetelve. Junghaus Tímea, a fiatal generáció művészettörténész kurátora a roma képzőművészetről az alábbiakban tesz megállapításokat:

„Azok az alkotások, amelyek »pusztán« a cigány alkotó szubjektív élményét elevenítik fel, s így a cigány kultúra dokumentumaiként interpretálhatóak, nagyon is kortárs problémakört: a cigány kisebbség társadalmi helyzetét vázolják fel, s csak a magyar kultúra és társadalom kontextusában nyerik el komplex jelentéstartalmukat. Az időhöz, a társadalomhoz és az alkotói szubjektumhoz kötött jellegzetességek miatt nem állja meg tehát a helyét az a szemlélet, amely kizárólag a »naiv művészet« kategóriájában tárgyalja a roma alkotásokat.”⁸

Vannak alkotók, akik a megszokott témavilágot kiszélesítve, autodidakta módon, az egyetemes művészet nagyjain nevelkedve bátran nyúlnak már az emberiség egészét érintő magasztos gondolatokhoz – gyakran visszatérő forrás a Biblia –, különböző művészettörténeti korszakok és stílusok kifejezőeszközeivel, mint szürrealizmus, realizmus és hiperrealizmus, szecesszió, avantgárd vagy a groteszk összetett ábrázolásmódja és további útkereső kifejezőmódok. Ezek az alkotók leváltak a hagyományos roma képzőművészet kategóriájából, bár áttételesen, absztrahált módon jelen van művészetükben a roma identitásuk, de témájukban és kifejezőeszközeikben túlszárnyaltak hagyományos kerekein. Törekvéseik a 2000-es évektől aktívak – előfordul a rendszerváltás utáni

⁸ Kapunyítás – A roma kortárs művészet Magyarországon, in: Közös tér. Az etnikai kisebbség és kulturális identitás kérdése a Kárpát-medence művészetében, szerk. Bordács Andrea, kiáll. kat., Budapest, Ernst Múzeum, 2006, 76.

időszaktól is –, átlépve, olykor kombinálva a festészet műfaját más műfajokkal és technikákkal. Ők az önkifejezés olyan útján járnak, amely bátorsággal nyit teret a szabad átjárásra a különböző technikák és műfajok között. Többnyire ők „a festőművészek” vagy „roma származású festőművészek”, akik, bár hangsúlyozzák magyar és roma kettős identitásukat, vallják, hogy a hovatartozásuk nem meghatározója alkotásaiknak. Művészetük minőségének értéke nem tér el a többségi alkotók által alkotott művek minőségétől, közös csoportos tárlatokon is nyilvánvaló, művészetük önmagáért létezik. Azonban a legtöbb alkotó által hangsúlyozott „hit”, „eredetiség” vagy „ösztönösség”, „bátorság” és mérhetetlen „szabadság” egy sajátos alkotói üzenetet, átható tartalmi, szín- és formabeli megjelenítést eredményezett a műfajoktól és technikai megoldásoktól függetlenül a legtöbb festőművésznél. Többen reflektálnak helyzetükre, az őket ért megkülönböztetésre és a társadalmi ranglétrán való elhelyezkedésükre vonatkozóan, a kisebbségi-többségi lét kettős kontextusában folytatnak diskurzust véleményük markáns megfestésével. Ebben az irányvonalban jelennek meg a politizáló művészek is, akik a festészet eszközeivel nyilvánítják ki véleményüket. Junghaus Tímea szerint az apolitizáló, illetve politizáló témakörök ábrázolási kifejezőmódja alapján való elkülönítésben a leglátványosabban kiemelhető politizáló festőnő Oláh Mara – művésznevéen Ómara –, aki szándékosan beleállva a kisebbség-többség feszültségének viharába maga játszik ecsetjével látványos performance-akciókkal kerekítve provokatív alkotói üzenetét. Kovács Éva *Fekete testek, fehér testek* írásában így ír a cigányokhoz való viszonyulásról:

„A modernitás közép-európai panoptikus rezsimjében a cigányok válnak a Nyugat-Európa afrikai és ázsiai primitívjeinek pendantjaivá.”⁹

Ezt az idegen, többségiek által alkotott képet bontja le a művészet, ahol a belső cigány/roma önkép fogalmazódik meg roma származású alkotóművészek révén a hitelesség erejével. A nőművészek intenzív megjelenése a kortárs művészetben is egy különös jelenség, a többszörös kisebbségi létüket felszabadító festészet sajátos erővel szólaltatja meg gondolatiságukat, a ki nem mondható szavaiat formálják színes képekké, amit a sivár nehézségekkel teli hétköznapjaik szürkésege elnyel. A feszültségek megszelídítójeként alkotnak és tartanak tükröt jelenkorunk, a XXI. század digitális emberének korában a kicsinyes előítéletelességekre és a másság miatti hátrányos megkülönböztetésekre.

Modern magyar-roma képzőművészet. Kettős identitásukat: a magyar állampolgárságukat és roma hovatartozásukat egyaránt vállalva alkotnak a modernitás, innovatív technikák és fejlődés iránti vágy igényével. Számukra megtiszteltetés és munkájuk elismerésének egyik ismérve, ha „a festőművész” jelzővel illetik őket, illetve a „roma/cigány származású festőművész” megnevezést tekintik pontosabb kifejezésnek a cigányfestő helyett. Az alkotási vágyuk kiteljesedését autodidakta módon, önképzéssel, az egyetemes művészetek kiemelkedő festőóriásainak hatására, példaértékű munkásságuk tudatos tanulmányozásának útján fejlesztik, ami különböző technikák vegyítését, akár stílusbeli előadásmódok változatosságát is jelenti. Előadásmódjuk nemcsak a

⁹ Kovács Éva *Fekete testek, fehér testek – A „cigány” képe a XIX–XX. században* című tanulmánya, 2009, 3.

modern festészeti műfaj izmusain és stílusain belül mozog, hanem más műfajok közötti kötetlen átjárással, szabadon fejezik ki önmagukat, pl. költészet, szobrászat, fotó, videó, multimédiás eszközök, ének-zene és táncművészet, installációk és performance előadások stb. Sokoldalú alkotói vágyukat a művészet ereje szabadítja fel, mely mind az etnikai korlátokon való átlépést és a többségi művészekkel való aktív kapcsolattartást és csoportos kiállításokat is jelenti. Színviláguk kifinomult tónusfokozatokra épített harmonikus szín-összhangzattanra épül. Nagy hatást gyakorol munkájukra Balázs János futurisztikus vizionárius és szürrealisztikus festőisége, ugyanakkor Péli Tamás hivatásos festőművész programszerű a reneszánsz világát idéző balladisztikus képi világa is.

Péli Tamás az első hivatásos roma származású festőművész, művészdiplomáját a Holland Királyi Képzőművészeti Akadémia murális festészet szakán szerezte 1970–1973 között. Tanulmányaival és közösségépítő karizmatikus személyiségevel megteremtett egy aktív roma művészeti közösséget, mely hatással volt a későbbiekben kibontakozó hivatásos festészeti irány létrejöttére.

A hivatásos képzőművészet. A művészdiplomával, illetve rajz-, vizuális-kultúra tanári és más társterületeken szerzett állami diplomával rendelkező alkotók köre, akikre jellemző egy tematikus gondolkodás, egy programszerűség az alkotásban. Festményeikben kiegyensúlyozott kompozícióval, harmonikus tematikában találkozott a zsigeri ösztönösség, a festői gesztus a tudatosan felépített konstrukciókkal, az intellektussal. Az ábrázolás „hivatalos” lépcsőfokait végigjárva, az egyetemes művészetet ismerve és annak részeként megjelenő festőművészek. Megfigyelésekkel, vázlatok készítésével, pontos gondolatok megfogalmazásával jutnak el a mű megvalósításáig, melyet mindvégig egy jól konstruált, előre kigondolt tudatos tematikára szőtt változatos témakörrel és súlyos üzenettel ruháznak fel. Egyik fiatal képviselője, Oláh Norbert, a Magyar Képzőművészeti Egyetem festő szakán 2012–2016-ban végzett hivatásos festőművész az alábbiakban nyilatkozik művészi felfogásáról:

„Mindig megvolt az az akarat bennem, hogy legyen valamilyen festői programom... Mindig megvolt bennem a vágy, hogy festőművész legyek. Egy praktizáló művész, és ahhoz meg mindig az volt az érzésem, hogy ehhez a praxishoz kell egy program... Nem hiszek én ebben az ösztönös festészet dologban, tudom, hogy munkálkodnak az ösztönök, nem azt akarom mondani, hogy ilyen nincsen. Hanem én azt gondolom, hogy a festészet egy intellektuális folyamat. Szóval nem tartom művészetnek azt, amikor egy majmot vagy elefántot megtanítanak festeni. Viszont van a művészetben az, hogy az ösztönt hívják elő, egy belső primitívizmust vagy valamilyen pszichés állapotot, rengeteg ilyen irányzat van, de oda is egy intellektuális úton jut el. Tehát én nem hiszem el azoknak a festőknek azt, amikor azt mondják, ők nem akarnak gondolkodni. Hogy? Lekaparod a felső agyrétegedet? Már az egy intellektuális folyamat, hogy odáig eljuss, hogy ösztönösséget hívj elő.”¹⁰

¹⁰ Illés Barbara „BoBa”, A roma képzőművészet főbb irányzatai kezdetektől napjainkig – Vajon van-e roma képzőművészet? Amennyiben van, akkor miért nincs? – empiriák és paradigmák szakértői interjúk diszkurzív megközelítése alapján című tanulmány, MMA MMKI, 2018. – a festőművészek személyes interjúiból való idézés.

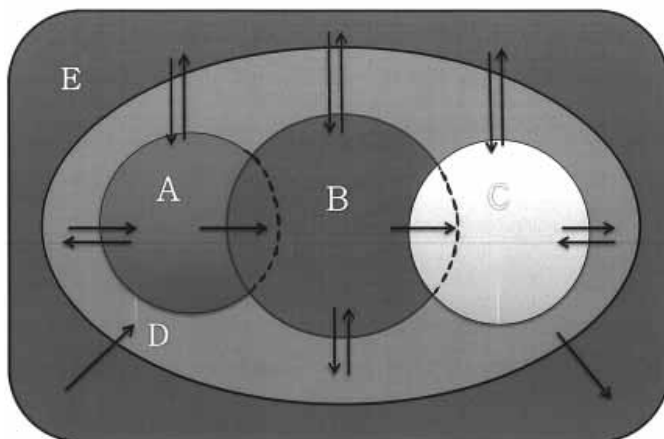
Azonban erre ellenpélda is van, mikor Kállai András, az MKE szobrász szakán végzett művész így nyilatkozik: *„...prekoncepció nélküliek a munkáim, mindegyik spontán az alkotás közben formálódik. Nagyon érdekel engem, mert közben figyelem magamat, de főleg a végén figyelem, hogy mi született belőle, mint egy ilyen ima. Az ember nem gondolkodik előtte, hogy mit fog mondani, hanem csak úgy áramlik a szó Isten felé. Ilyen áramlást szeretek a képzőművészetben is.”*

Balogh Tibor, szintén a Magyar Képzőművészeti Egyetem grafika szakán végzett hivatásos grafikusművész és festő is a tudatossággal összhangban tartott ösztönösséggel tervezi meg alkotásait, olyan erőterekre bontott konstruktív kompozíciókban gondolkodik, amelyekben harmóniába rendezetten az érzelmei is kapnak helyet és szerepet. A származás kérdését – annak ellenére, hogy olykor az adott téma és kontextus alapján érintik roma identitásuk mélységeit – nem tartják releváns szempontnak a művészetükhöz való viszonyulásban vagy annak értékítéletében, pusztán kizárólag a művészi minőség az, amely minden sallangtól mentesen meghatározó szempont lehet.

Jelenkorunk társadalmi folyamataira, a mikro- és makroközösségüket ért hatásokra érzékenyen figyelve és arra nyitottsággal reflektálva ragadnak ecsetet és a mindennapok kognitív disszonanciáját feloldva adnak hangot véleményükről, mint többek között a roma holokauszt áldozatainak elmaradt kárpótlásáról az *Elhallgatott Holokauszt* című kiállítás alkalmán a Műcsarnok épületében. Magyarországon először 2004-ben jelenhettek meg hivatalosan is roma származású művészek a kortárs művészet szcénájában.

A magas művészet képviselői, akik egyetemes szintű műalkotások létrehozói – teszik mindezt úgy, hogy vannak, akik a „festőművész” megnevezés túldimenzionált pátozát is kerülnek. *„Egyszerűen festő vagyok. Sőt jobban szeretem, ha félreértik és szobafestőnek hisznek, mint ha valaki az előbb említett patetikus jelzőkkel ruházna fel.”*

A roma képzőművészet helye és alakulásának folyamatai az egyetemes művészet egészében

A – Roma képzőművészet

D – Magyar képzőművészet

B – Modern magyar-roma képzőművészet

E – Egyetemes művészet

C – Hivatásos képzőművészet

A fenti halmazábra alapján az előzőekben már tárgyalt roma képzőművészet (továbbiakban „A”), majd abból továbbfejlődve és kialakulva a modern magyar-roma képzőművészet (továbbiakban „B”) halmazainak metszetében helyezkedik el Balázs János ikonikus költő és festőművész, akinek munkássága megalapozza, illetve motiváló és inspiráló hatással van mindkét halmaz létrejöttére. A „B” halmaz terjedelmét tekintve a legnagyobb, ide sorolható leginkább a roma származású festőművészek munkássága. Az abból kialakuló hivatásos képzőművészet (továbbiakban „C”) az utóbbi évtized népszerűbb irányzatává vált, napjainkban is egyre több festőművészi vagy grafikus- és szobrászművész diplomával rendelkező fiatal, továbbá művésztanári diplomával kibontakozó alkotóművész jelenik meg, akiknél kizárólag a művészi színvonal a legfőbb érték és szempont az alkotásban. A „B” és „C” halmazok metszetében Péli Tamás helyezhető el mint a magyar epikus realisztikus reneszánsz balladisztikus roma származású festőművésze, aki mitikus-szimbolikus-figurális festészetével mindkét halmazra meghatározó dominanciával bír. Különös átjárás van az „A” és „C” halmazok között Balázs Kitti az MKE festő szakán végzett új generáció hivatásos festőegyénisége és nagyszülei, Balogh Balázs András és felesége, Oláh Jolán között, akik munkássága inspirálta unokájuk művészi ambícióit és nagy hatást gyakorolt Kitti alkotói világképére. *„Salgótarjánban egy romatelep mellett lak-tunk tizenegy éves koromig, nagyon intenzív élmények kötnek oda.”*¹¹

Ugyanakkor tapasztalhatunk az egyetemes művészet színterében olyan, hirtelen feltűnő – már dobozon kívül született – karakteres festőegyéniségek berobbanását is, akikre bár nincs nagy hatással a két festőóriás munkássága, és így a roma képzőművészeti mozgalom fejlődési folyamathalmazába biztonsággal sem helyezhetők, azonban minden esetben megállapítható, hogy az elődök művészi eredményei és átütő személyiségük előtt tisztelegnek, a roma képzőművészeti mozgalom létrejöttét elismeréssel illetik. A roma képzőművészet fejlődési folyamatának halmazábrája a magyar művészetben (továbbiakban „D”) helyezkedik el, hiszen Junghaus Tímea megállapítja a kezdeti „naiv” roma képzőművészet a többségi társadalom viszonylatában való értelmezhetőségét és azzal összefüggő kontextusát, illetve Kerékgyártó István művészettörténész a magyar népi művészethez hasonlatosnak véli a roma képzőművészet kibontakozását és művészi jellegzetességeit. Kerékgyártó István így vélekedik az „A” halmazon belül megjelenő naiv művészet és a „C” halmaz szimbolikus összehasonlítása vonatkozásában:

*„...a naiv művészet úgy aránylik a hivatásos művészethez, mint a vadvirág a tenyésztett rózsához vagy orchideához. Ám téved az, aki úgy véli, hogy az orchideát a hóvirággal vagy a vadvirággal kell összehasonlítani. A naiv művészetként ismert művészeti jelenségek oly módon fejezik ki az emberi léte, ahogy azt a hivatásos művészet nem képes. A nagy művészet pedig oly sokrétűen és bonyolultan képes megragadni a léte, hogy azt a naiv művészet nem tudja. Szembeállításuk, egyiknek a másik kárára történő elmarasztalása mesterkélt, káros és értelmetlen.”*¹²

¹¹ <http://focuspuller.kulton.hu/kortars-kereso-balazs-kitti/>

¹² Daróczi Ágnes, Kalla Éva, Kerékgyártó István, *Roma Képzőművészek III. Országos Kiállítása 2000. Szemlélet és kifejezőmódok a magyarországi roma képzőművészetben*, Magyar Művelődési Intézet, 2000, 10.

Tehát az „A” és „C” halmazt összehasonlítani nem érdemes, a közük ékelődött „B” halmazzal egyfajta folyamatosságot, történetiséget és átmenetet képezve erősítik és gazdagítják a művészi önkifejezés számtalan módját.

„A történetiségnek ugyan feltétele a cigány képzőművészet önfejlődésének, az elődök és utódok egymáshoz kapcsolódásának létrejötte, valamint az egymáshoz tartozás tudata, a közös akciók megvalósítása. Ez az önfejlődési folyamat legerőteljesebben a magyarországi hivatásos cigány képzőművészetben valósult meg... A cigány képzőművészet a szemünk előtt született meg és formálódik napjainkban is. A magyarországi roma képzőművészet a cigány képzőművészet egészében kiemelkedő helyet foglal el.”¹³

Az „A” halmazból továbbfejlődött „B” és „C” halmazok egyre tudatosabb és kölcsönösebb kapcsolódási pontokkal bírnak a „D” halmazzal, amellet hogy különös ismérve mindháromnak, hogy közvetlen kapcsolódási képessége is van az egyetemes művészetekhez (továbbiakban „E”). Az eddigi külhoni kiállítások létrejötte alapján megállapítható, hogy a nemzetközi művészeti szcena nagyobb érdeklődést, nyitottságot és befogadást, illetve tájékozottságot mutat a roma képzőművészet irányába. Minderre úgy képes az „A”, „B” és „C” halmaz, hogy a „D” kapcsolódása kimarad, a magyar művészeti szcena olykor nem is tud a hazai roma képzőművészek külföldi szerepléseiről és népszerűségéről, azt a bizonyos dobozt nem méltatják kinyitásra. Az „E” halmazhoz való közvetlen kapcsolódási képességének ereje és rendkívüli izgalmas mivolta abban rejlik, hogy a halmazok felett átívelő európai roma képzőművészetre¹⁴ közvetlenebb kölcsönhatással bír a nemzetközi művészetben, egyfajta szimbiózist alkot az egyetemes művészettel, amelyben markáns és meghatározó szerepet játszik a magyarországi roma származású képzőművészek jelenléte és munkássága.

A „dobozban” körbenézve. A roma identitásukat vállaló festőművészek vallomásai és nézetei olyan belső művészi világkép feltárását eredményezték, amely alkotásaik tárgyilagosabb, közelebbi és pontosabb megismerésére ad lehetőséget, így annak értelmezhetősége, elhelyezése is valószínűbb a magyar művészetben.

Azonban bármilyen attraktív és innovatív, tanulmányaiban magasan kvalifikált festőművészeti irányvonalat is vélénk belülről megállapítani, illetve olykor a dobozon kívül átütő erővel hirtelen megjelenő hivatásos festőművészeket észlelnénk az EGY művészeti szcénán, a roma identitáshoz való külső többségi viszonyulás olykor felülírva azt átértelmezi, külső megfigyelőként *újradefiniálja* jelenlétüket a művészetben.

„A cigányokkal szembeni attitűdök az iskolában, a munkahelyen vagy akár a közigazgatásban is, bár valamivel konszolidáltabb és körmönfontabb formában, de érvényesülnek. Ezzel párhuzamosan fontos utalni arra is, hogy azokkal szemben is minősítő és etnikai kijelölő szándék érvényesül, akik

¹³ Kemény István, *A cigány képzőművészet*, Változó Világ, 31. kötet, Press Publica Kiadó, Bp., 2000, 66.

¹⁴ <http://nepszava.hu/cikk/1131548-megalakult-berlinben-az-europai-roma-muveszeti-es-kulturalis-intezet>; sajtóközlemény alapján az ERIAC – az Európai Roma Művészeti és Kulturális Intézet létrejöttéről, 2017. 06. 08., Berlin

önmagukat nem cigányként akarják definiálni. Az etnikai választás – nevezessék az akár kulturális integrációnak vagy közösségi identitásnak, netán asszimilációnak – a cigánynak nevezett emberek számára nem teremti meg a társadalmi integráció valódi lehetőségét.”¹⁵

Jelenleg a többségi társadalom nem tud különbségeket tenni roma származású alkotók munkássága esetében az alkotói irányvonalak árnyaltabb és részletesebb jelenléte között, így reális értelmezésére és befogadására sem tud valós kísérletet tenni. Ismereteik a kezdeti hagyományokon alapuló autentikus értelemben vett cigány/roma képzőművészet jellegzetességeire terjed ki, és – naiv illetve „subaltern” alárendelt művészetként pejoratív jelleggel alulértékelve – a roma származás kiemelésére koncentrálódik. Amint a művész származása nyilvánvalóvá válik, felülírva az alkotások valódi minőségét és üzenetét, attól a pillanattól kezdve cigány festőként nevezve az alkotót a roma képzőművészet kategóriájába sorolják, alkotásairól pedig „körmönfont” módon megállapítják, hogy „cigányos”.

Hivatásos művészdiplomával rendelkező művészek esetében is, akik festői gesztussal absztrahált magas művészet képviselői – Sostar festői csoportosulás performansz akciója¹⁶ lépett fel ezzel szemben –, jellemző a cigány képzőművészetbe sorolás, a cigányfestő megnevezés annak subaltern – alacsonyabb – minőségbe helyezésével. Az etnikai alapú művészet „low” kultúrába való lealacsonyítása, annak ellenére, hogy sok esetben nívós állami egyetemeken oktatási rendszerében szereztek állami diplomát, s számukra a bemenetel és a kimenetel is nehezebb, sokszor halmozottan hátrányos helyzetük és a származásból adódó negatív atrocitások és előítélet korlátaival is meg kellett küzdeniük tanulmányaik során.

A doboz tartalma alapján való értékelése. A jelen írásomban röviden bemutatott „doboz” tartalma alapján megállapítható, hogy egy „ékszerdoboz” az, amelyet valójában tárgyaltam. Olyan értékek együttes halmaza, amely a magyar művészet szerves részeként, olykor reflexiójaként jelenik meg, s konzervált jellegéből adódóan olyan sajátos és intenzív „esszenciaként” hat az egyetemes művészet egészére, mely a hazai kortárs posztmodern művészet a transzavangárd képzőművészet felpozíciójára is képes. Nem lehet észrevétlenül hagyni, passzív módon, érdektelenül zárva tartani ékszerdobozunkat. Azoknak, akik érdeklődést mutatva készíttetés érzéket arra, hogy kinyissák közös értékeink tárházát, Dr. Cserti Csapó Tibor *A roma/cigány kultúra muzeális, tárgyi gyűjteményei Magyarországon* című írását javaslom, amely a Pécsi Tudományegyetem Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszékének Romológia folyóiratában¹⁷ jelent meg. A hazai állandó és időszakos roma képzőművészeti kiállítások – leginkább vidéki helyszíneken – meg-

¹⁵ Szuhai Péter, *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*, Panoráma, Budapest, 1999, 23.

¹⁶ <http://uj.apertura.hu/2014/nyar-osz/mullner-a-zarojel-mint-a-getto-ironikus-kepe-az-etnikai-muveszet-lehetosegerol-es-kritikajarol-a-sostarwhy-roma-muveszcsoporthoz-akciojanak-tukreben/>

¹⁷ http://romologiafolyoirat.pte.hu/?page_id=1008 Részletesen tárgyalja a hazai roma képzőművészeti gyűjtemények és etnográfiai tárgyi emlékek bemutatása céljából működő színtereket.

látogatása mellett a fővárosban működő állami fenntartású állandó kiállítási tér sajnálatos módon nem létezik, azonban civil szervezetek – kinyitva az ékszerdoboz fedelét – napjainkban aktív szerepet vállalnak bemutatásukra. Ilyen magángyűjtemény megtekintésére a Kugler Art Szalon biztosít komplex reprezentatív művészeti színteret Kőszegi Edit filmrendező vezetésével, és a Gallery8 kortárs roma kiállítótere Junghaus Tímea művészettörténész, kurátor vezetésével. Ugyanakkor érdemes figyelemmel követni az egyéni alkotói pályafutások főbb kiállítási színtereit is, mint BoBa közelgő *Tükröm-tükröm – A másságról másképp* tárlatát a Magyar Művészeti Akadémia Pesti Vigadó épületében. Napjaink elterjedt tendenciája az is, amikor maga a festőművész kap felkéréseket egyre rangosabb kiállítóterekben való bemutatkozásra, kihagyva az állami gyűjtemények tárlatait vagy civil szerveződésekét.

Az ékszerdoboz kinyitására és a benne rejlő értékek megismerésére, illetve befogadására buzdítom a kedves Olvasót, mellyel mindannyian csak többek lehetünk, kölcsönösen gazdagodhatunk.

Bibliográfia

- Cigány festészet: Gypsy painting: Magyarország 1969–2009: a Cigány Ház Közgyűjteményéből: Hungary, 1969-2009 / főszerk. ... Zsigó Jenő; [szerk. ... Fris E. Kata]. Budapest, Fővárosi Önkormányzat, Cigány Ház – Romano Kher, 2009, 545 o.
- Daróczi Ágnes – Karsai Zsigmond (szerk.), *Autodidakta Cigány Képzőművészek Országos Kiállítása*, Budapest, 1979. (katalógus)
- Daróczi Ágnes – Kerékgyártó István (szerk.), *Autodidakta Cigány Képzőművészek II. Országos Kiállítása*, Budapest, 1989. (katalógus)
- Daróczi Ágnes – Kalla Éva – Kerékgyártó István (szerk.), *Roma képzőművészek III. Országos Kiállítása*, Budapest, 2000. (katalógus)
- Medgyesi Gabriella – Garancsi Györgyi, *Színekben oldott életek – Cigány festőnők a mai Magyarországon*, Protea Kulturális Egyesület Kiadó, 2011.
- Szuhay Péter, *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája?* Panoráma Kiadó, Budapest, 1999.
- Szuhay Péter, *Ki beszél? Cigány/roma reprezentáció a képző- és fotóművészetben*, 1996.
- Szuhay Péter (szerk.), *Cigány-kép – Roma-kép. Gypsy-Image – Roma-Image. A Néprajzi Múzeum „Romák Közép- és Kelet-Európában” című nemzetközi kiállításának képeskönyve*, Néprajzi Múzeum, Budapest, 1998, 103., ill. magyar és angol nyelven
- Pataki Gábor, *Mennyből a lúzer...: szubjektív velencei jegyzetek*, Új Művészet folyóirat, 2007. 18. évf. 8. sz. 13–15.
- Kerékgyártó István, *A magyarországi cigány képzőművészet*, in: Bódi Zsuzsanna (szerk.), *Cigány néprajzi tanulmányok*, Budapest, 1994.
- Kerékgyártó István – B. Müller Magda (szerk.), *Péli Tamás, Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány*, 2005.
- Kerékgyártó István, *Szentandrassy István, L'Harmattan Kiadó, Kossuth Klub*, 2013.
- Illés Barbara BoBa, *A roma képzőművészet főbb irányzatai kezdetektől napjainkig – Vajon van-e roma képzőművészet? Amennyiben van, akkor miért nincs? – empiriák és paradigmák szakértői interjúk diszkurzív megközelítése alapján*, MMA MMKI, 2018.
- Füstölgések* (versek), szerzői kiadás, Budapest, 1973.
- F. Mihály Ida, *Utószó*, in: Balázs János: *Ecsettel és írónnal*, Corvina, Budapest, 1977, 51–62. ill.
- Bánszky Pál, *Balázs János (1905–1977) naiv festő kiállítása*, Kecskemét, 1977. (Magyar Naiv Művészek Múzeumának kiadványai 4.)

Bánszky Pál, *A naiv művészet Magyarországon*, Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1984, 195. ill.

Bánszky Pál, *A képzőművészet vadvirágai. The Wild Flowers of Fine Arts*, szerzői kiadás, Kecskemét, 1997, 182. ill. (Balázs János, Horváth Vince, Oláh Jolán, Oláh Mára, Orsós Teréz, Szomora Kálmán, Tyukodi László élete, munkássága)

Horváth M. Judit – Stalter György, *Más Világ – Other World*, szerzők kiadása, Budapest, 1998. 143. Fotóalbum magyar és angol nyelvű bevezetővel.

Horváth Judit, *A kortárs roma művészet bemutatkozási színterei Budapesten: A Kugler Art Szalon és a Gallery8*, Társadalmi Együttélés 2013/4. szám, Interdiszciplináris e-folyóirat

Koroknay Gyula, *Horváth Vince népművészet mestere kiállítása*, Nyíregyháza, 1979. (Józsa András Múzeum képzőművészeti kiállításainak katalógusai 34.)

Moldován Domokos, *Magyar naiv művészek nyomában. Dokumentumok*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 310. ill. (Balázs János munkássága)

Pongrácz Éva – Várnagy Elemér, *Roma gyermekek képzőművészeti képességfejlesztése*, Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola Romológiai Tanszék, Zsámbék, 1996, 45., 17 t. (A Hét Szabad Művészet Könyvtára)

Cserti Csapó Tibor, *Roma Gyűjtemények Magyarországon*, Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok, Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológiai Tanszék, Pécs, 2015.

Kerékgyártó István, Péli Tamás (1948–1994), *Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány*, 2005.

Kovács Éva, *Fekete testek, fehér testek – A „cigány” képe a XIX–XX. században*, 2009.

Fernand Hazan, *A modern festészet lexikona*, Corvina Könyvkiadó, 1974.

Németh Lajos, *Modern magyar művészet*, Corvina Kiadó, 1968.

Művészeti lexikon, Zádor Anna és Genthon István (szerk.), Akadémia Kiadó, 1965.

Művészettörténeti ABC – Akadémia Kiadó, 1992.

Internetes forrásanyagok

<http://www.demokrata.hu/cikk/lazado-szinek>

<https://noklapja.nlcafe.hu/noklapja/2017/01/15/elettortenet-racnekalanyos-gyongyi-a-roma-kultura-egyik-megmentoje/>

<https://noklapja.nlcafe.hu/noklapja/2017/01/15/elettortenet-racnekalanyos-gyongyi-a-roma-kultura-egyik-megmentoje/>

<https://noklapja.nlcafe.hu/noklapja/2017/01/15/elettortenet-racnekalanyos-gyongyi-a-roma-kultura-egyik-megmentoje/>

<https://noklapja.nlcafe.hu/noklapja/2017/01/15/elettortenet-racnekalanyos-gyongyi-a-roma-kultura-egyik-megmentoje/>

http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/hajnacskyt_14_3.pdf

<http://nepszava.hu/cikk/1131548-megalakult-berlinben-az-europai-roma-muveszeti-es-kulturalis-intezet>

<http://focuspuller.kulton.hu/kortars-keresobalazs-kitti/>

<http://uj.apertura.hu/2014/nyar-osz/mullner-a-zarjel-mint-a-getto-ironikus-kepe-az-etnikai-muveszet-lehetosegerol-es-kritikajarol-a-sostarwhy-roma-muveszccsoport-akciojanak-tukreben/>

<http://uj.apertura.hu/2014/nyar-osz/mullner-a-zarjel-mint-a-getto-ironikus-kepe-az-etnikai-muveszet-lehetosegerol-es-kritikajarol-a-sostarwhy-roma-muveszccsoport-akciojanak-tukreben/>

http://romologiafolyoirat.pte.hu/?page_id=1008

http://romologiafolyoirat.pte.hu/?page_id=1008

„Romának lenni nem betegség”

Kunhegyesi Ferenc a hétköznapi művésze

Kreativitásával és tehetségével táncosként, rádiós újságíróként, majd festőművészként szerzett magának országos hírnevet. Végül megmaradt a festészetnél, ugyanakkor napjainkban ő Kiskőrös egyik legismertebb közéleti személyisége. A város Cigány Nemzetiségi Önkormányzatának elnöke, aki szabadidejében roma gyerekekkel foglalkozik. Kunhegyesi Ferencel családi háttéréről, művészi pályájáról és a maga teremtette közösségről, azaz „Ferkina király udvaráról” beszélgettünk.

– *A felmenői között is akadtak tehetséges közösségi emberek? Kérem, meséljen a családjáról!*

– Tradicionális oláh-cigány családba születtem, első gyerekként. Két öcsémmel és a húgommal együtt nagy tisztességben neveltek fel a szüleink. Apám, diákként elsőtől nyolcadikig kitűnő bizonyítványt szerzett. Az általános iskola után el akarták vinni egy bentlakásos gimnáziumba, de az édesanyja nem adta a hozzájárulását. Bizalmatlan volt, mert azt hitte, hogy elveszik tőle a fiát, és soha nem kerül majd vissza. Így apuból nem lett orvos. Fiatal korában, mint az akkori legtöbb roma ember, lovakkal fuvarozott, majd egy régi 353-as, kormányváltós Wartburggal taxizni kezdett, és magántaxis lett. Élete végéig komoly, jó szándékú, agilis személyiség maradt, aki tenni akart a népéért. A kiskőrösi cigányok számára olyan volt, mint Martin Luther King vagy Gandhi. Már a rendszerváltás előtt segíteni próbált a romák beilleszkedésében; a cigány identitáshoz és az élethez való pozitív hozzáállása különlegesnek számított a romák között. Egy évvel ezelőtt halt meg, tőle vettem át a Cigány Nemzetiségi Önkormányzat vezetését.

Nagyon sokat tanultam tőle. Megtanította, hogy az embernek először önmagával kell kibékülnie, a saját lelkét kell rendbe raknia, utána következhet a szűkebb, majd a tágabb környezet. Ha ez sikerül, akkor talán még a nagy álmok is valóra válhatnak. Apám ilyen ember volt, én is ilyen vagyok, de valószínű, hogy mindez a nagyapámtól indult. Ő külsőre és habitusra is olyan volt, mint egy öreg zsidó. Fehér bőrű úriember, aki elegánsan öltözött, öltönyben, gojzer varrott cipőben, bottal járt, mindig ropogott alatta a talaj. Régiségekkel kereskedett. Az oláh-cigányokon belül a régiségkereskedő elég magas kasztrétegnek számított. Nagyapám a tehetősebbek közé tartozott, Kiskőrösön az első között volt autója. Egy családi legenda szerint még kölcsönt is adott az akkori bírónak... mindenesetre nagyon nagy presztízse volt a városban.

Ebben a tősgyökeres kiskőrösi családban a dédnagyapám ezermesterként kereste a kenyerét. Örökölt tőle egy erős cigányfúrót, amivel régen a létrafokokat csinálták. Szerencsés vagyok, hogy a nagyapám meg az ő apja gyönyörű tartású romák voltak. Mindannyian meg tudtuk tartani roma identi-

tásunkat úgy, hogy tiszteletben tartjuk más nemzetek kultúráját. Ugyanakkor a felmenőimnek megvolt a maguk mestersége, nem szorultak rá a többségi társadalom adományaira.

– *A városban jelenleg mennyi a romák aránya, és milyen helyzetben élnek?*

– A tizenötezer lakosból kb. öt-hatszáz fő cigány, akik úgy élnek, mint társaik a vidéki városok többségében. Azt gondolom, hogy az asszimilálódás visszafordíthatatlan, nagyon rossz a helyzet. Amíg Budapesten egy roma közösség még képes kultúráról beszélni, addig itt sajnos már nem. A vidéki romák már nem beszélnek a nyelvüket, teljesen elfelejtették a kulturális szokásaikat és a jó hagyományaikat, míg a rosszakat megtartották. Kultúra helyett gyakorlatilag csak szociális ügyekkel foglalkozom. Néhány alkalommal elhoztam olyan roma alkotásokat, alkotókat, amik, illetve akik kapcsán igazi művészetről beszélhetünk. Itt járt pl. a *Magyar népmesék* című rajzfilmsorozat társrendezője, Horváth Mária, a kecskeméti Pannónia Filmstúdió egyik alapító tagja, aki feldolgozott öt roma mesét. Rendeztünk egy kiállítást a mesék néhány filmkockájának vászonváltozatából. Az itt élő romák nagy része nem jött el, mert tőlük távol áll mindez, nem ismerik ezeket a meséket. Pedig milyen jó lenne, ha az egész ország megismerné e csodás történeteket, mert valamennyi a mi kultúrkörünkéből való, és él köztünk egy csodálatos alkotó, aki mindezt legitimálja a művészetével. Nagyon fontos lenne ezeket az elveszett mítoszokat visszaosztani. Gyerekkoromban a nagyanyám nem könyvből olvasta a mesét elalvás előtt. Nyaranként nagy tüzet rakott, ott voltunk többen unokatestvérek, és a Mami elkezdett mesélni. A *Nap és a Hold történetét*, a *Madarakból lettünk*, a *Hogyan lett az ember* című meséket – amiket Horváth Mária feldolgozott – gyerekkorom óta mind ismertem.

A helyzet másutt sem jobb. Országszerte tartok különböző művészetterápia jellegű foglalkozásokat. Nemrég Miskén jártam, ahol az egyik romológus szakember megosztotta velem a gondolatait. Vele együtt én is úgy gondolom, hogy egy alternatív, új módszerre lenne szükség, hogy a roma gyerekeket tanítani tudják. A legtöbb osztályban még mindig a „hátsópados rendszert” alkalmazzák, ami tarthatatlan. A párom pedagógus, mégis ki merem jelenteni, hogy a tanárok többsége nincs felkészülve a speciális módszerekre és a tágabb értelemben vett roma kultúra visszatanítására, hiszen nem ismerik azt. Érdekes, hogy milyen keveset tudunk egymásról. Magyarországon sokkal többet tudnak az amerikai indiánokról, mint a cigány törzsekről. Tudják, hogy vannak cherokee-k, irokézek, maják stb., de arról alig hallott valaki, hogy léteznek többek között cerhárok, *csurárok*, *gurvárok*. Véleményem szerint tényleg az utolsó órákban vagyunk. Ha nem tudjuk megmenteni ezt a kis közösséget, teljesen el fog tűnni. A cigányok csupán abban különböznek a többi eltűnt nemzetiségtől, hogy még látszanak rajtuk a rasszjegyek.

– *Annak idején ön is megtapasztalta a „hátsópados rendszert”? Olvasóink számára is bizonyára jól ismert a módszer, amikor a renitens, problémás gyereket büntetésből az utolsó padba ülteti a pedagógus. Ön később mégis megtalálta az önkifejezés eszközét. Hány évesen és hogyan?*

– Persze, az iskolában végig ilyen gyerek voltam, mert nem érdekelt az intézményesített oktatási rendszer. A mester utáni tanulási vágy azonban régóta megvolt bennem. Nagyon csalódottan ültem abban a hátsó padban, pedig

jó tanáraink voltak, és az osztályban nem okozott gondot, hogy roma vagyok. Abban a közösségben mindig vezető egyéniségnek számítottam. Kiskorom óta táncoltam. 1983-ban, 13 éves koromban a break táncsal kezdődött, kint zúztuk a parkban, Kiskőrös főterén. Ez a mozgásfajta egy populáris hullámmal Amerikából érkezett, itthon pedig megtűrték. Úgy mozgunk, mint a robotok, és közben pantomimelemeket használtunk. Mindenki odavolt tőle, különböző helyekre hívtak fellépni. Diszkókban és egyéb rendezvényeken szerepeltem. Egy idő után azt gondoltam, hogy fejleszteni kellene a mozgást, ezért hétvégenként fel-feljárógtam budapesti táncstúdiókba. Kezdetben a Dominó Táncstúdióba, majd Jeszenszky Endre dzsesszbalett csoportjába, később Földi Bélához és Angelusz Ivánhoz kortárs táncot tanulni. Jó mesterektől lestem el a műhelytitkokat, amelyeket alaposan összegyűrtam, és végül egy egészen egyedi dolgot hoztam létre. Jártam az országot, közben beneveztem a Ki mit tud?-ra, ahol a középöntőig jutottam. Ez a lehetőség nagyon sokat nyújtott számomra, hiszen menedzserirodákkal tartottam a kapcsolatot, így anyagilag is megérte. Külföldre is utaztattak, egészen Japánig jutottam.

Amikor harmincéves lettem, elegem lett az éjszakázásból, úgy éreztem, hogy kiöregedtem. Semmiképp sem akartam tánckarban, táncszínházban dolgozni, mert annál azért jóval bohémabbnak és karakteresebbnek tartottam magam.

– *Harmincévesen még fiatal az ember, manapság ilyenkor szoktak váltani. Ön merre lépett tovább?*

– Függetlenül attól, hogy nem jártam iskolába, tudtam, hogy mit akarok, és mit nem akarok. Számomra az élet mindvégig játék maradt, ritkán kellett kompromisszumot kötnöm. Nagyon szerencsés vagyok, és ez a mai napig így van. Persze ennek megvan az ára, mert nem lettem gazdag, és nincsen különösebb egzisztenciám. Igaz, nem is vágyom rá. Miután befejeztem a táncot, a kiskőrösi kisegítő iskolában dolgoztam, ami azóta az Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmények, azaz az EGYMI helyi központja. A szakemberek itt a csecsemőktől a középiskolás korúakig foglalkoznak a gyerekekkel. Néhány hónap után értesültem arról, hogy a budapesti Független Média Központ roma fiatalokat keres újságíró-gyakornoknak. Egyéves képzést, ösztöndíjat és az oktatás után álláslehetőséget kínáltak a többségi médiában. Tetszett a kihívás, ezért beiratkoztam, és elvégeztem a tanfolyamot. Azon kevesek közé tartoztam a csoportban, akik beszéltek cigányul, így szerkesztői és műsorvezetői lehetőséget kaptam a Rádió C-ben. Jó pár évig szerkesztettem egy romani nyelvű kulturális műsort, majd Kiskőrösön megalapítottuk az ország második roma rádióját, az AROMA rádiót. Az interjúkat, riportokat és az adást önkéntesek készítették, de egy idő után sajnos bebizonyosodott, hogy a helyi közösség még éretlen a működtetésére.

– *Megcsapta egy kicsit a média szele?*

– Mindenképp, hiszen a mai napig gyűjtök anyagokat. Azt hiszem, hogy az országban egyedülálló, amit csinálok. Rengeteg a rádiós hanganyagom és a régi roma meséket, szokásokat, hagyományokat megőrző gyűjtésem. Aki a környéken még beszéli a lovári nyelvet, azokkal már mind készítettem riportot. Az anyagok nagy részét – Kvalla Gábor barátom segítségével – leadta a közszolgálati rádió nemzeti ségi műsora. Archiválás után ezek a hangfelvételek pótolhatatlan közkinccsé válnak.

– Említette, hogy gyerekkorától kereste a mestereket, a táncos korszakából néven is nevezett jó néhányat. Kik voltak még meghatározó személyiségek a pályája során?

– Bari Károly költővel kezdődött, akivel Kiskőrösön egy író-olvasó találkozón találkoztam először. 18 éves voltam, és felkértek, hogy a romaság nevében én köszöntsem őt. Akkor már a modern tánc és a Ki mit tud? miatt „ismert embernek” számítottam. Bari Károllyal még évekig tartottuk a kapcsolatot, nagyon sokat beszélgettem vele. Jött azután Lakatos Menyhért író, majd Szentandrassy István festőművész.

Szentandrassyval elég későn, harmincéves koromban találkoztam, és ez az eleven kapcsolat ma is tart. A tánc után azt gondoltam, hogy nem ártana most már komolyabban rajzolni, festeni. Jöjjön a művészetnek egy másik ága, amelyben felfrissülhetek és kipróbálhatom magam! Nagyon régi vágyam volt a festészet, ezért heti rendszerességgel feljártam Szentandrassyhoz. Egyetemen és főiskolán nem így tanítanak a mesterek, ahogy ő. Úgy vezetett be a művészetekbe, mint az ókori görögök. A vele való beszélgetés fölér egy egyetemi kurzussal. Ő soha nem azt mondta, hogy fogjam a ceruzát, vagy éppen milyen témához nyúljak, hanem látszólag csak az életünk dolgairól beszélgettünk. Valójában ezek a beszélgetések filozófiai eszmefuttatások voltak. Amikor megismerkedtem vele, azt mondta, hogy „innentől kezdve, komám, a sorsunk elválaszthatatlan, és felelősek vagyunk egymásért”. Rendszeresen hívjuk egymást és közösen ügyködünk. Hála istennek, még mindig van mit tanulnom tőle.

– Az a sajátos, szürreális stílusvilág, ami jól felismerhető a képein, e beszélgetések nyomán alakult?

– Ilyenfajta segítségnyújtás nem volt. A saját egyéni hangomat nekem kellett kitalálni, kialakítani. Természetesen Péli Tamás és Szentandrassy István akkora fák, hogy az árnyékukból nagyon nehéz volt kikeveredni. Minden tanítvány esetében elkerülhetetlen, hogy kezdetben a mesteréhez hasonlóan alkot. Eljön azonban az idő, amikor a mesterről éppúgy le kell válni, mint a szülőkről. Nagyon nehéz volt megtalálnom a saját arcom, mert két olyan tehetségről van szó, akiket én Picasso nagyságához mérek. Magyarország legjobb festői közé tartoznak, és harmadikként melléjük sorolom Balázs Jánost is.

– Milyen anyagokkal dolgozik?

– Mindenféle eszközzel. Szentandrassy arra tanított, hogy nyugodtan lehet kísérletezni, mert a rajz és a festészet összetett dolog. Nem mondhatom, hogy kizárólag akrillal, olajjal, grafitval dolgozom, hiszen az anyagválasztás attól is függ, hogy az ember milyen hangulatban van. Ha éppen kicsit melankolikusabb vagyok, akkor lehet, hogy nehezebb anyagra van szükségem, mondjuk az olajra. De ha vidámabb és lendületesebb a napom, akkor lehet, hogy elég a ceruza.

– Van műterme?

– Nincs. Télen a konyhában festek, nyáron meg kint a teraszon vagy az udvaron.

– A cigány mesék hősei és a legendák motívumai mennyire villannak föl a festményein?

– Visszagondolva arra a lassan húsz évre, amióta alkotok, a képi világban és a tematikában egyaránt megjelentek anélkül, hogy mindez tudatos lett volna. A festészetemben jelen van a szakralitás, ám a képi világ nem minden esetben

kötődik a katolikus egyházhoz. Belső víziókat és érzelmeket ábrázolok, spirituális erő hatja át a művészetem. Mostanában egy istennőt festek, aki kezében tartja az időt. Cigány istennőként jelenik meg, de lehetne akár mexikói is. Az idő szimbóluma a vásznon egy homokóra, amelyben nem a homok pereg, hanem teli van színekkel és különböző örvénylő formákkal. Az elmúlást akarom megfesteni.

– *A színekkel teli homokóra akár a cigány kultúrát, illetve annak elmúlását is jelentheti. Szűkebb környezetében lát reményt a megmaradásra?*

– Az én alternatívám egy apró szellemi közösség, amelyben felnőtt romák és gyerekek is vannak. Nem degradálnám roma klubbá, mert annál jóval több, úgy hívják, hogy „Ferkina király udvara”. Egy féllegális, virtuális körről van szó. Nevének története apámhoz, idősebb Kunhegyesi Ferenchez kötődik. Már nagyon beteg volt, oxigénpalackkal tudott csak létezni, és egyfolytában a foteljében ült. A kis unokája minduntalan odament hozzá, nagyon sajnálta, és azt játszották, hogy ő a szolga, és a papa a Ferkina király. A gyerek vitte az ebédet, a vizet a papa asztalához, és mindent, amire szüksége volt. Amikor egyik alkalommal hazajött az óvodából, papírból csinált neki koronát és megkoronázta a papát, Ferkina királyt, aki erre elpityeredett. Apámnak és ennek a „királyságnak” az emlékére lett Ferkina király birodalma a klub neve. Mi megfogadtuk, hogy nem pályázunk sehová és nem fogadunk el semmilyen pénzbeli támogatást. Amióta a „roma integráció” országos mozgalommá vált, központi támogatást élvez, és amelyik mozgalomban pénz van, az megbuktatható. (Tudjuk, hogy meg is bukott.) A Ferkina királyság ennek ellenkezőjéről szól. Nincs konkrét helyünk, egy ideig az egyik iskola napközijében találkoztunk, amit később magántulajdonba adtak, most bekerültünk a művelődési házba. Egyelőre nincs épületünk, rendszeresen kibiciklizem a romatelepre, ahol egy 30-40 fős gyerekcsoport, 7-8 felnőtt roma, meg 5-6 önkéntes szakember, pedagógus és szociológus vár. Közösén próbálunk előrébb lépni. Ahhoz, hogy hathatós változás legyen a gyerekek életében, napi szinten kell velük tartani a kapcsolatot.

A romák egy része az mondja az iskoláról, hogy „én is kisegítő iskolába jártam, nekem is jó volt ott”. A pedagógusok ugyanakkor az állandó magatartási problémákat emlegetik. Elég, ha csak koszos valaki, nem felel meg higiéniai szempontból. Először a hátsó padba kerül, utána leminősítik és átdobják a kisegítőbe. Nem veszik észre, hogy lehet, hogy a gyerek azért akarja magára felhívni a figyelmet, vagy éppen azért hiperaktív, mert tehetséges vagy esetleg zseni.

Ferkina király udvarában gondozzuk a tehetségeket. Kisebb-nagyobb sike-reink is vannak már. *Együtt könnyebb* címmel, nemrég rajzpályázatot hirdetett a városi Közüti Múzeum. Elmondtam az én kis csoportomnak, hogy létezik egy ilyen lehetőség, körbejártuk a témát, hogy mit jelent a pályázat címe, és néhány instrukcióval segitettem nekik. A cigány önkormányzat biztosította a papírokat, ceruzákat, festékeket, és a gyerekek elkezdtek rajzolni. Ezek a srácok soha nem jártak semmiféle tanfolyamra, szakkörbe. Beadtuk a pályázatokat, az egyik gyerekem első, a másik harmadik lett több száz gyerek közül. Nagyon büszke voltam.

Van egy zseniális focista fiúnk is, aki Kecskemétre ment továbbtanulni. Nem sokkal később kiderült, hogy nem megy a tanulás. Ott ugyanis nem volt mentora, nem akadt mellé olyan ember, aki napi szinten kikérdezte volna. Az

iskola nem készült fel az ilyen problémákra, így a gyerek két tárgyból megbukott, nem tudta folytatni a tanulmányait. Hazajött Kiskőrösre, emiatt kihullott a kecskeméti csapatból, mert a szülők nem tudták fizetni az állandó utazásokat. Ezzel együtt nagyon tehetséges labdarúgó, épp holnap viszem egy barátságos roma mérkőzésre. Most keresünk számára egy olyan új iskolát, ami mellett bekapcsolódhat a sportéletbe is.

A mentorálás napi elfoglaltságot jelent. Reggeltől délig szinte csak ezzel foglalkozom. Több generáció óta ismerem a családokat, ezért előre meg tudom mondani, hogy ki az, aki végig tudja csinálni, és tudom, hogy ki az, aki nem. Nekik azt kellene megérteniük, hogy itt nem csupán a kitörés és felzárkózás lehetőségéről van szó, hanem önmagukhoz, az emberi léthez kell felnőniük. Minden romának azt mondom, hogy éljük meg a roma kultúránkat egészségesen. Romának lenni nem betegség, bármennyire is ezt próbálják elhitetni most már egymással is a romák. Dolgoztam Miskolcon túl, Szendrőládon. Kéthetente jártam egy húsz-harminc fős csoporthoz. Az első feladatuk az volt, rajzolják le, amit a romák saját magukról gondolnak. Az egyik lány azt mondta, nem tud rajzolni. Mondtam, hogy fogalmazza meg valahogy a lapra, le is írhatja. A lány az A/4-es rajzlapra ráírta, hogy „SEMMI”, és kiszínezte a betűket. Ezt gondolja a romákról! Ebből építkezzen az ember!

De mindezek ellenére bízom benne, hogy lesz erőm tovább folytatni Ferkina király udvarát. Abban hiszek, hogy ha mindenki a maga kis településén megtenné azt, amire szükség van, akkor nem kellene nagy országos akciókban gondolkodni, és nem kéne mondvacsinált roma stratégiát kidolgozni, ami Budapestről indulva már a második rostán szétesik. Ha Kiskőrösön elkészül a közösségi roma alkotóház – amire jó esélyünk van –, festészetre tanítom a gyerekeket, de a házat kitölti majd a teljes roma kultúra. Olyan emberekkel szeretnék dolgozni, akik nemcsak szakemberek, hanem a roma közösség aktív, tenni akaró tagjai.

A beszélgetést Rojko Annamária készítette

„Nekem szerencsém volt...”

Beszélgetés Vadász Gábor színművésszel

Omar Sy francia színészt az *Éltrevalók* című filmben fedezte fel a közönség. A történet színpadi változatát idén februárban mutatta be a budapesti Játékszín, ebben a betegápoló Driss szerepét Vadász Gábor játssza. A darab magyar verziójában a fiatalember roma környezetből érkezik – éppúgy, ahogy a való életben Vadász Gábor is. A fiatal színésszel, aki 2008-ban Békés Megye Színésze, 2014-ben Az évad legjobb fiatal színésze, 2017-ben pedig a Játékszín legjobb színésze lett, pályája eddigi állomásairól és terveiről beszélgettünk.

– *Gyerekkora óta szeret szerepelni? Ki volt, aki felfigyelt önre?*

– Békés megyében születtem, szeghalmi származású vagyok. Szeretők családban nőttem fel, de sajnos anyágilag egyáltalán nem álltunk jól. Apám hat évvel ezelőtt meghalt, anyukám a közmunkaprogram jeles tagja, aki ma is 40-45 ezer forintból él. A bátyám Németországban dolgozik, hegesztő és géplakatos. Nevelőim közül Vighné Báthori Erzsébetnek köszönhetem, hogy végül a színi pályára kerültem; ő volt az énektanárnőm az általános iskolában. Később külön énekórákra is jártam hozzá, és versenyekre vitt. Eredetileg géplakatos szakon végeztem Szeghalmon, a tanárnő pedig folyamatosan biztatott, hogy próbáljunk továbblépni. 19 éves koromban elkísért Budapestre, amikor felvételiztem a Kőbányai Zenei Stúdióba. Akkoriban még énekes akartam lenni, nem gondoltam a színészi pályára. A sikertelen felvételi után azt javasolta, hogy próbáljak szerencsét Békéscsabán, ahol a Fiatal Színházművészetért Alapítvány a Békés Megyei Jókai Színházzal együttműködve működtet egy színésziskolát. A sikeres felvétellel párhuzamosan elvégeztem a középiskolát és leérettségiztem. Szépen, lassan haladtam idáig.

– *Volt-e művész valaha a családban?*

– Az anyai nagyapám hegedült, lakodalmakban és vendéglátóhelyeken játszott. Mellette vályogot vetezt. Négy-öt éves lehettem, amikor meghalt.

– *A szülei mit szóltak a pályaválasztásához?*

– 18 évesen fél éven át géplakatosként dolgoztam az Ikarus szeghalmi gyáregységében. Amikor fölvettek az alapítványi iskolába, a szüleim nagyon féltek a taníttatás anyagi háttérétől, el sem tudták képzelni, hogy miként tudják majd fizetni a félévenkénti hatvanezer forintos tandíjat. Végül az első félévet, Mocsári József polgármester úr javaslatára, a szeghalmi önkormányzat előlegezte meg számomra, a második félévet meg dr. Oláh Ernő jegyző – azóta már címzetes főjegyző – finanszírozta. Ők indítottak el a pályán. A második tanévben már játszottam a színházban, a színészházban laktam, és magam teremtettem elő azt a pénzt, ami a tanulmányaimhoz és a megélhetésemhez szükséges volt, és anyukámat is támogatni tudtam – amit azóta is megteszek.

– *A színház stúdiósai rendszeresen kapnak szereplési lehetőséget?*

– A Békéscsabai Jókai Színház olyan nagyvonalú intézmény, ahol a jobban fejlődő színésztanulókat gyak-

ran alkalmazzák színészként. Először egy-két mondatot kapnak, majd harmadik, és így tovább. Hál' istennek, nekem megadatott főszerepeket is játszani. Nagyon sokat köszönhetek a békéscsabai színézmesterség-tanárainknak és osztályfőnökeimnek, Bartus Gyulának, valamint Felkai Eszternek, aki azóta is minden bemutatómat megnézi és figyelemmel kíséri a pályámat. Igazából az ember a színpadon tanulja a szakmát, és akkor szerzi a tudást, amikor másoktól látja. Szerencsésnek mondhatom magam, mert olyan művészekről leshettem el a mesterséget, mint Csomós Lajos vagy idősebb Jancsik Ferenc. Ezek az emberek a színház moralitását, lelki-világát is magukban hordozták.

Első szerepem, a második év első félévében Charles Aznavour *Éljen az élet* című musicaljében Valentine szerepe volt. Különböző szövegeket énekeltem a zenés darabban és volt három mondatom. A második félévében a Seregi Zoltán által rendezett *Vuk* mesemusicalben én voltam a címszereplő, azaz Vuk. Nagyon kedves emlékek fűződnek hozzá. Harmadikban már komolyabb szerepet kaptam, Willy Russel *Vértestvérek* című musicaljében, amelyet Király Attila rendezett. Ez egy abszolút főszerep. A darab két fiúról szól, akiket elválasztanak egymástól. Az ikrek szegény családba születnek, s az egyik fiút eladják egy gazdag gyermektelen családnak. A testvérek felnőtt korukban találkoznak egymással.

Negyedévben – ugyancsak Király Attila rendezésében – szerencsém volt eljátszani a fiút Fejes Endre *Jó estét nyár, jó estét szerelem* című zenés darabjában. Ez a fiú – Viktor Edman – is egyfajta kisember. Gyakran játszom kisembereket, mert ők állnak közel a lelkemhez, talán egy kicsit ilyen a

saját lelkivilágom is. Természetesen örülök egy angol grófnak is!

Sokféle szerepet kaptam a Jókai Színházban Fekete Péter igazgatósága alatt, aki Békéscsabát föltette a magyar színházak térképére, ma már ő a Nemzeti Kulturális Alap főtákará. Kísérleteztünk, kipróbáltunk mindenfélét. Például *Csínom Palkót* játszottunk egy cirkuszi sátorban, bemutattuk a *La Mancha lovagját*, amiben én voltam Pedro – mi más? –, hiszen ez is alkati kérdés. Őszintén mondom, hogy nagyon boldog éveket töltöttem Békéscsabán.

– *Kaposvár társulata annak idején híres volt a nagy közösségi életről. Békéscsabán tapasztalt hasonlót?*

– Igen, gyakran összejártunk, ott még létezik az efféle kőszínházi lét. Bevallom, itt a fővárosban ez nagyon hiányzik, mert Pesten ilyen nagy színészbarátságok nem kötődnek. Távol lakunk egymástól, és próba vagy előadás után nincs időnk leülni egy kicsit és megbeszélni, hogy aznap mi történt. Más szempontból azonban tény, hogy a színházi szakma Budapest-orientált. Itt nyílnak nagyobb lehetőségek, és itt történnek a szereplőválogatások. Békéscsabán is előfordult, hogy telefonon elértek és castingra hívtak, mert megtetszettem egy rendezőnek, de hogyan mozdulhattam volna, hiszen aznap előadásom volt. Budapesten ez sokkal könnyebb, hiszen az esti előadás előtt még beszélgethetek egy-egy válogatásra. Ezt mostanában többször meg is teszem.

– *Az édesanyja látta színpadon?*

– A *Jó estét nyár, jó estét szerelem* előadását meg tudta nézni. Aztán jött apukám halála... Budapestre nem igazán tudom felhozni, helyette videókat készítek, és azokat viszem le hozzá folyamatosan.

– *Miért hagyta el Békéscsabát?*

– 2014-ben, Horgas Ádám rendezésében a Jókai Színházban bemutattuk *A dzsungel könyvét*, amelyben Mauglit játszottam. Akkoriban nagyon sokat beszélgettünk egymással. Aztán három évvel később felhívott, hogy hamarosan rendez egy darabot a budapesti Játékszínben. Kérdezte, hogy láttam-e az *Éltrevalók* című filmet, mert az abból készülő színházi változatot rendezi. Mondom, persze hogy láttam. Jó, akkor fölkerne egy szerepre – mondta. Kérdezem, hogy melyik szerepre? Azt hittem, hogy valami 33. alabárdos, ajtónálló szerepére. Erre közli, hogy az ápoló, Driss szerepére. Kicsit megálltam, megijedtem, de persze az ijedségnél nagyobb volt az öröm. Ez volt az első bemutatkozásom Budapesten. Följöttem, de még nagyon zavarban voltam, tartottam a kollégáktól. Aztán megtörtént az olvasópróba, és az első két nap összekovácsolódott a csapat. Jókat nevettünk, miközben készítettük a darabot. És amióta csak játszunk, változatlanul tart a jókedv. A színész is valahol egy kaszt, „saját nemzetség”, egyből befogadtak. Bank Tamás igazgató úrnak nagyon sokat köszönhetek, hiszen megbízott bennem, lehetőséget adott és ad a mai napig is!

– *Több vidéki városba is eljutottak az előadással...*

– Igen, először a veszprémi színház kérte a Játékszínt, hogy vigyük el a darabot. Huszonegy előadást láthatott a helyi közönség. De vittük többek között Debrecenbe, Dunaszerdahelyre, Szarvasra és Békéscsabára is. Az egykori kollégáknak is nagyon tetszett, jól fogadták. Az *Éltrevalók* elnyerte a VI. Magyar Teátrumi Fesztivál legjobb előadása díját, a legjobb férfi főszereplő díját pedig megosztva kaptuk Hirtling Istvánnal. Százhalombattán a közönség 2017 legjobb előadásának választotta!

– *A francia film magyar színpadi változatában a fekete kulturális közeg helyére autentikus roma zene és képzőművészet került. Mennyire azonosul a cigány származású Driss szerepével?*

– Nekem ezt nem kell eljátszani, hiszen az vagyok. Ugyanúgy indultam el ezzel a szereppel, mint bármelyik másikkal. Kerestem a figura igazságát és próbáltam a kollégáimból építkezni. Nagyon örültem, hogy valamilyen szinten megmutathatom a saját közösségemet is, és szeretném, ha – nevezzük cigány társadalomnak – ők is járnának színházba, mert szerintem ez a legjobb pedagógia a világon. Tényleg! Sokkal hatásosabb, mint amikor az ember tévét néz. A nézőtérben azonosulni lehet élő emberekkel, élő érzésekkel. Olyan üzenettel, ami a színpadról a közönség felé legördül. Szeretnék, próbálók azon munkálkodni, hogy minél több cigány srác, cigány lány, cigány ember jöjjön és nézze meg ezt az előadást. Nemcsak azért, mert itt van egy cigány srác, akinek sikerült kitörnie, most Budapest több színházában játszik, hanem azért is, mert ez egy gyönyörű történet két emberről, akik egymásba bonyolódnak, és egy fantasztikus barátság születik kettejük kapcsolatából. Jöjjenek és nézzék meg, ahogy mindez nagyon finoman, egy cigány láncra van felfűzve. Megjelennek a háttérben az Igazgyöngy Alapítvány által támogatott gyerekek rajzai, én pedig autentikus roma dalokból éneklek. Én valóban hiszek abban, hogy igenis van kiút a cigánytelepekről. Nekem szerencsém volt, de szerintem mindenkinek van egy Vighné Báthori Erzsébet – én így gondolom. Ám ezért tenni kell, és invesztálni energiát, pénzt.

– *Lehet, hogy ez utóbbi az akadály. Ön hány éves korában volt először színházban?*

– Tizenkilenc éves voltam, és egy gyerekelőadást, a *Rigócsőr királyfit* láttam. Azonnal beszippantott valami a színház felé.

– *Az elmúlt évek alatt elszállt az énekesi ambíciója?*

– Nagyon sok zenés darabban játszottam, azt hiszem, a színészi hivatás mindkét részét elsajátítottam. Énekes színészként és prózaiként is számíthatnak rám.

– *Klasszikusokban is láthatta a közönség?*

– A *Lear királyban* én voltam Edmund, a fattyú – mi más? Nem bántam, ezt szeretem, egyébként én is valahol ilyen csintalan vagyok. Játsoztam Shakespeare-t és Molière-t is, a *Fösvényben* Cléant voltam, Hargapon fia. A *Csongor és Tündében* Csongort osztották rám, bár bevalom, akkor úgy éreztem – és úgy érzem ma is –, hogy túl fiatalon, 24 évesen játszottam. Pár évvel később utánaolvastam, majd újra kezembe vettem a művet, és teljesen más gondolatok fogalmazódtak meg bennem. Meggyőződésem, hogy 30-35 éves színésznek való.

– *Milyen rendezővel szeret dolgozni, aki értelmezi vagy aki önre bízza a darabot?*

– Az az igazság, az a jó rendező, aki mind a kettőt tudja. Van, amikor enged, és van, amikor nem. A legfontosabb, hogy ő maga alaposan felkészüljön az anyagból.

– *Jelenleg milyen előadásokban láthatja a közönség?*

– A Madách Színházban, a *Szerelmes Shakespeare*-ben egész nyáron játszom. A Játékszínben továbbra is fut az *Életrevalók*, 2018 januárjában pedig bemutattuk Alfonso Paso *Hazudj inkább, kedvesem* című vígjátékát, amelyben szintén nagyon jó szerepet kaptam. A PS produkció *We*

will rock you című Queen-musicalje május után legközelebb novemberben lesz látható. Júliusban debütálok a *Somnakaj* című cigány musicalben. Ez egy öt éve futó produkció, Oláh Gergőtől veszem át Misi szerepét. Nyáron forgatunk egy folytatásos tévésorozatot stábjával is, amelynek három epizódjában egy nyomozót játszom. Ősszel pedig a Játékszínház új bemutatóra készül, és a rendező, Horgas Ádám ismét felkért, hogy vegyek részt az előadásban.

– *Alázatos színésznek tartja magát?*

– Én a saját ruhámat az előadás előtt előkészítem, előadás után pedig összepakolom, és elrámolok magam után. Nem külsőségekben gondolkodom. Nem viselem magamon, hogy színész vagyok, zavarba jövök a tapstól, és nem rakom ki a közösségi oldalamra, hogy mikor és hol láthatnak legközelebb. Talán a romaságom miatt van bennem ez a gátlás. Gyakran elgondolkodom, hogy tényleg való-e nekem ez a pálya, ne keressek valami alternatívát? És mindig visszaigazolóódik, hogy a színház az én igazi otthonom. A közelmúltban fölkerültem Budapestre, hál' istennek, a fizetésem jó, így többet tudok hazaküldeni. Jogositványom nincs, de szeretnék, mert így könnyebb lenne mozogni. Sokat olvasok, és úgy érzem, hogy haladok a színházi pályán. Szeretnék jó közösségben jó szerepeket játszani, és persze szeretném, hogy annyit keressek, ami épp elég ahhoz, hogy ne kelljen hónap végén azon gondolkodnom, beülhetek-e egy kávézóba, hogy megigyak egy kávé. Boldog vagyok, és azt kívánom, hogy ez a boldogság sose múljon el!

Kérdező: Rojkó Annamária

„Mondja azt, hogy kubai vagy mexikói!”

Jónás Judit, a színházcsináló

Manapság évről évre követik egymást a televíziós tehetségkutató műsorok. Annak idején az ötévente megrendezett, rekordnézettségű *Ki mit tud?* volt az egyetlen, ahol a tehetséges fiatalok megmutathatták magukat. Jónás Juditot, az 1983-as verseny vers- és prózamondó kategóriájának győztesét ott ismerte meg az ország. A Domján Edit-díjas színművésszel, a Cinka Panna Színház alapítójával pályafutásáról és elkötelezettségéről beszélgettünk.

– *Már a Ki mit tud? előtt felfedezték a versekhez kötődő empátiáját?*

– Középiskolás koromban rendszeresen részt vettem vers- és prózamondó versenyeken. A budapesti Szinyei Merse Pál Gimnáziumba jártam, onnan – ha akartam, ha nem – kötelezően küldtek mindenfelé az országban. A részvételt – és különösen, ha nyertesként tértem vissza – ötösökkel honorálták, és jóval elnézőbbek voltak a reáltantárgyakkal kapcsolatban, amelyek nem tartoztak az erősségeim közé. A versválasztásba soha nem szóltak bele. Fantasztikus irodalomtanárunkat dr. Filep Antalnénak hívták – szívesen említem a nevét. Remekül tanított, egy tünemény volt. Jólelkű, soha nem szidott minket, személyre szólóan, mindenkinek tudott pozitív dolgokat mondani. Amikor csak tudott, elkísért a versenyekre. A szerepléseimmal neki is örömet akartam szerezni. Abban az időben már Gácsi Sándor, a Magyar Rádió szerkesztő-riportere is segített abban, hogy szavalatokkal, prózákkal minél jobban felkészülhessek.

– *Bevitte önt a Rádióba?*

– Eredetileg magam jelentkeztem a Magyar Rádió színjátszó gyermekcsoportjába, ahová nem vettek fel, mert úgymond, „nagyon felnöttes” a hangom. A felvételinél azonban ott volt Gácsi Sándor, aki megkérdezte, hogy van-e kedvem külsős munkatársként a Rádióban dolgozni? Erre a kérdésre mit mondhattam volna? A szakmáról ugyan fogalmam sem volt, de hogyan lett volna kedvem hozzá! Amint beléptem a Rádió Bródy Sándor utcai épületébe, azonnal megfogott a hangulata. A Pagodában – az akkori társalgóban és büfében – rengeteg ismert ember, művész kávézott, beszélgetett. Életemben akkor láttam először stúdiót, ám a lehetőség nagyon csábított. Nagy dolognak számított ez akkoriban. A Rádióban beszédtechnikára jártam Fischer Sándor tanár úrhoz, aki később a Színművészeti Főiskolán is tanárom volt, tőle kaptam meg a mikrofonengedélyt. Közben Gácsi Sándor mindenre megtanított. Meghallgattuk néhány riportját, mesélt a témákról, elmondta, hogy ki és miért számít érdekes riportalany, és a hallgatót hogyan köthetjük a rádió mellé. Elárulta a kulisszatitkokat. Megmutatta, hogyan működik a válltáskás kazettás magnó, és kiküldött az utcára helyszíni riportokat készíteni. Hamar belejöttem, mert könnyen megnyíltak az emberek. Olyan dolgokat is elmeséltek, amiket nem is kérdeztem. Ezekből a beszélgetésekből – amiket a Sándor összevágott – nagyon jó riportok születtek; le is adta az anyagaimat, témától függően a Drámai

vagy az Ifjúsági Osztályon. Amikor megtudta, hogy szavalóversenyre készülök, felajánlotta, hogy felveszi a verset, és visszahallgathatom. Döbbenetes élmény volt, teljesen más, mint amit elképzeltem a saját versmondásomról. Javítottam, de úgy éreztem, hogy soha nem lesz tökéletes. Végül ez a külső kontroll mégis segített a versmondásban és a beszédtechnikában is. Ennek is köszönhettem, hogy ezt követően folyamatosan nyertem a versenyeket. Előfordult, hogy amikor meglátott valamelyik versenyző, azt mondta a többieknek: „nagy baj van, itt van a Jónás!”

– Egyértelmű volt, hogy érettségi után a Színművészeti Főiskolára vezet az útja?

– A tinédzserkorom a lázadások időszaka volt. Öntudatos és öntörvényű voltam, nehezen kezelhető. Visszagondolva, fogalmam sincs, hogy én ma mit csinálnék, ha a gyerekem úgy viselkedne, ahogy akkor én. Abban az időben persze ebből semmit sem éreztem. Érden laktunk, tizennégy éves koromtól bejártam Pestre a gimnáziumba, délután dolgoztam, és közben ismerkedtem a fővárossal. Pénzt nem kaptam otthonról, de valamiből meg kellett élnem. Volt, hogy újságot hordtam, más munkákat is vállaltam, és rádióztam. A szüleink akkoriban vásároztak, vidékre jártak, hajnalban elmentek, késő este jöttek haza. Szabad volt a pálya, soha nem tudták, hogy melyikünk mikor ér haza. Az az igazság, hogy ezt jól ki is használtuk.

Első alkalommal az esélytelenek nyugalomával jelentkeztem a Színművészeti Főiskolára. Kizárólag a szüleim kedvéért tettem, mert ők nagyon szerették volna. Gondoltam, bemegyek és körülnézek, ám egy pillanatig sem hittem, hogy sikerülni fog. A kötelező húsz vers helyett nekem csak tizennyolc volt, aztán – hogy meglegyen mind a húsz – beírtam még József Attila *De szeretnék...* című versét és Petőfitől a *Füstbe ment tervet*. Így indultam. Mondták, hogy pár dal is kell, de én nem énekeltem. Beírtam az „Erdő, erdő, de magas a teteje” kezdetű népdalt, másodiknak pedig az „Erdő, erdő, erdő, marosszéki kerek erdő”-t. A vizsgabizottságban ülő Marton László azonnal kiszúrta a „töltelékanyagot”.

A második felvételi idején már zajlott a *Ki mit tud?*, ahol József Attila *Kései siratóját*, Nagy László *Táncbéli tánc-szók* versét szavaltam. Mire a döntőbe jutottam, túl voltam a harmadik rostán, és tudtam, hogy fölvettek a főiskolára. Már nem volt érdekes, hogy hányadik leszek.

– Mégis ott ismerte meg az ország...

– Akkoriban ezt nem mértem fel. Tudtam, hogy a tévé közvetíti, de nem voltam vele tisztában, hogy az egész ország nézi, és hogy ez mivel jár majd. Csak később döbbsenem rá, amikor az utcán járva éreztem az emberek visszajelzéséből. Máig hálás vagyok a *Ki mit tud?* műsorvezetőjének, Gálvölgyi Jánosnak, aki a verseny során mindvégig drukolt, biztatott, és amikor megnyertem a vers- és prózamondó kategóriát, egy nagyon kedves, kézzel írt levélben gratulált és sok szerencsét kívánt a színi pályán.

Bevallom, amikor már felvettek, engem még akkor is erősen vonzott a védőügyvédi pálya. Tudtam, hogy ott érvelni kell a tárgyalásokon, és én erre vágytam. Azt hittem, alig kell tanulni, hiszen a jogi karon nincs fizika, kémia. Azután páran szembesítettek a valósággal. Megmutatták, hogy milyen vastag a római jog. Ennyi elég is volt. – Hát meg vagyok én örülve!? – gondoltam. Végül

a Színművészeti Főiskolát választottam, és csak később esett le a tantusz, hogy így életem végéig tanulnom kell.

– *A szülei, a családja támogatták a művészi pályán?*

– Édesapám feltétlenül. Gyerekkori álma volt, hogy tanulhasson. Nem adatott meg neki, ezért azt szerette volna, hogy legalább a gyerekei diplomás emberek legyenek. Eredeti szakmájában lakatos volt, nagyon jó kezű mes-terember. Bármire nyúlt, megjavította, megcsinálta. Iszonyú akaraterővel rendelkezett. Remekül rajzolt, énekelt, kiváló történet- és viccmesélő volt, mindenkit megnevettegetett. Négyen vagyunk testvérek, de talán én vagyok az egyetlen, aki külsőleg és belsőleg is rá hasonlít. Valószínűleg tőle örököltem a szereplési ingert.

– *Ki volt az osztályvezető tanára?*

– Marton László, a Vígszínház igazgatója. Tízen indultunk és tízen végez-tünk: Seres Zoltán, Szabó Sipos Barnabás, Szűcs Sándor, Csankó Zoltán, Föl-desi Judit, Hullan Zsuzsa, Korognai Károly, Hankó Attila, Görög László és én. Sajnos Korognai Karcsi és Hankó Attila már nincsenek közöttünk.

– *Simán vette az akadályokat?*

– Az előítéletek miatt nem ment könnyen – a származásom mindvégig problémát okozott. A legelső voltam, aki cigány származásúként bejutott a Színművészetre. A tanárok részéről is éreztem a távolságtartást, a kérdőjeleket, de a színészhallgatók sem tudták feldolgozni, hogy mit keresek közöttük, és ezt durván éreztették velem. Az általános és a gimnázium után azt hittem, hogy a főiskolán ez már nem fordulhat elő, mert oda intelligens emberek jár-nak. Mégis azt kell mondjam, hogy ott volt a legrosszabb. Másfél éven keresztül komoly veszélyt éreztem, hogy kihullhatok a rostavizsgákon, egyszerűen azért, mert a helyzetgyakorlatokban nem akadt partnerem...

Kétségtelen, hogy határozottan vállaltam a származásomat és hirdetem az identitásomat. El sem tudtam képzelni, hogy elhallgassam, ahogy ezt ma is sokan teszik. A művészvilágban akad, aki letagadja, és olyan, aki nem tagadja, de nyíltan nem hirdeti. Ez részemről nem a lázadás jele volt, hanem fontos vál-lalás. A *Ki mit tud?* után ugyanis a legtöbben „a kis cigánylányként” emlegettek. Pozitív minta voltam, akit kedveltek, szerettek, ezért másképp néztek rám és a családomra is. Ez jólesett, és nem tartottam gerinces dolognak, hogy meg-tagadjam a származásomat, a szüleimet és a testvéreimet. Amúgy is képtelen lettem volna megtenni. Egy főiskolai tanárnő egyébként azt tanácsolta, hogy valamelyik barna etnikumú országból valónak valljam magam, kubainak vagy mexikóinak, és akkor biztosan sikeres leszek... Persze nem tettem meg.

Marton mindvégig kiállt mellettem, nagyon jó pedagógus volt. Ő vett fel az osztályába, és később is, a rostavizsgákon mindig megnyugtatót; azt mondta, hogy „magának dolga van ezen a pályán”. Valószínűleg arra gondolt, hogy ci-gány származású színészként különleges mélységeket is meg tudok mutatni. Remek feladatokat adott, a *Macbeth*ből Lady Macbethet, a *Makrancos hölgy*ből Katát, a *Liliomfí*ből Erzsikét. Marton világot járt ember, sokat járt Amerikában, ahol színes a színház. Emlékszem, amikor annak idején kimentem Londonba, a Royal Shakespeare Company előadásán úgy éreztem magam, mintha a Hol-don lennék. A *Rómeó és Júliá*ban Mercutiót egy fekete bőrű színész játszotta! Majd leestem a székről.

A szakmai gyakorlatot a Vígszínházban töltöttem, ott már teljesen rendben volt minden, befogadott a társulat. Két évig játszottam a *Játszd újra, Samben* Kern Andrással, mert az előadásban a fiatal lányokat mindig az aktuális főiskolások játsszák. Aztán jött a *Sevilla csillaga* Bánsági Ildikóval. A darab spanyol közegben játszódott, én a szolgálólányt játszottam. Ez egy igazi testhezállós szerep volt, amiben szinte önmagamot adhattam.

– A főiskola után melyik színházhoz szerződött?

– Sokáig úgy volt, hogy a Nemzetibe megyek. Ruszt József még a negyedik év elején – amikor rám osztotta a *Salome* című film főszerepét – jelezte, hogy ő a Nemzeti Színház igazgatói székének várományosa, és ha kinevezik, akkor leszerződhet. Aztán a politika közbeszólt. Amikor még nem volt publikus, de már tudta, hogy mégsem őt jelölik, szólt, hogy vissza az egész. Akkorra azonban már mindenki elszegődött valahová, és „minden hely elkelt”. Marton László körbetelefonálta a színházakat, elmondta, hogy itt van ez a lány színház nélkül. A Pécsi Nemzeti Színház azonnal szerződést kínált. Hat gyönyörű évet töltöttem ott, nagyon jó szerepeket kaptam: Shakespeare-től Kornis Mihályig, Tennessee Williamstől Szabó Magdán át Schwajdáig tartott a szerzők sora. Pécs fantasztikus város, abban az időben remek társulat játszott nagyon jó darabokat. Néhány társammal a pécsi Művészetek Házában hoztuk létre García Lorca *Cigány románcok* című ciklusának színpadi változatát.

– A filmesek is megtalálták?

– A pályám első tíz évében félelmetes szerepeket játszhattam. Adélát, a legkisebb lányt a Lojko Lakatos által rendezett *Bernarda Alba* házában, Salomé Ruszt József filmjében, de Gál István *Peer Gynt*jében és Bacsó Péter több filmjében is szerepeltem. Több francia–német–magyar koprodukciós moziban is forgattam. Legutóbb pedig a *Lajkó – Cigány az űrben* című filmben volt egy kis szerepem.

– A rendszerváltás után saját színház alapításába is belevágott. Miért hívta életre a cigány színházat?

– A példámon felbuzdulva, nagyon sok cigány származású fiatal jelentkezett a főiskolára. Sok a tehetséges, művészetet szerető fiatal, mégis óriási dolognak számított, ha egy cigány bejutott. Velük is az volt a helyzet, mint velem, amikor megkérdezték, hogy ilyen külsővel vajon mit és hol fogok játszani. A nagyszámú elutasítás nyomán jutott eszembe, hogy ha lenne egy cigány színház, akkor fölvennék a főiskolára ezeket a fiatalokat, mert később biztosan el tudnának helyezkedni. Ha nincs, akkor csináljunk! – gondoltam. Kezdetben egy jogi személy nélküli kis csapattal kezdtük el a roma kultúra népszerűsítését. Lakatos Menyhért és Csemer Géza jelentős szerzőnek számítottak, de válogattunk darabot más íróktól is. Amikor bebizonyosodott, hogy ez a fajta színház sikeres, sokan fölkapták a fejüket. 1993-ban létrehoztunk egy alapítványt. A tervek szerint Érden, a szüleim házában a földszintjén – Cinka Panna Cigány Színház néven – kialakítottunk volna egy kis stúdiószínházat. A Kulturális Minisztérium Színházi Osztálya állandó anyagi támogatásával, a saját termünkben dolgozhattunk volna, és a megnyitón, Marton László kedvéért ott lett volna a Vígszínház színe-java. Az akkori érdi polgármester azonban nem adta meg az engedélyt. Végül úgy döntöttünk, hogy vándorszínházzá alakulunk, így működünk ma is.

Szécsi Magda író nő hívott minket a Roma Parlamenthez, termékeny és hasznos évtizedet töltöttünk az intézmény falai között, óriási dolognak számított, hogy volt bázisunk. Állandó helyszínre jöhettek a nézők, és egy nagy korszak tanúi lehettek. Ott készült koprodukcióban Lorca Várnász című darabja cigány nyelven, Dragan Ristić fordításában, Lendvai Zoltán rendezésében. A darab végigsöpört Európán és rengeteg díjat nyert. Az anyát játszottam, s bár életkorban kicsit fiatal voltam hozzá, meg tudtam magam annyira öregíteni, hogy hiteles legyen.

– *A cigány nyelv mennyire a sajátja?*

– Anyám meg apám két kis nógrádi faluból származik, ahol kizárólag kárpáti cigány nyelven beszéltek egymással az emberek. A háború után ezt már nem tehették. Emlékszem, Érden, ahol laktunk, nagyon féltek, szinte remegtek, hogy nehogy valaki meghallja, ha cigányul szólnak egymáshoz. A négy fal között igen, de ha kiléptek a házból, attól kezdve magyarul folyt a szó. Attól is féltek, hogy a gyerekek elszólják magukat az iskolában. Gyerekkoromban a cigánykérdés tabu volt, ha valaki cigányozott, azt letartóztatták. A szüleim velünk csak magyarul beszéltek, emiatt csupán passzív nyelvtudásunk alakult ki. Mindent értettünk, amit mondtak, de beszélni csak magyarul tanultunk meg. Ez egyértelműen politikai parancsra történő identitásrombolás volt.

– *Napjainkban milyen darabokat játszik a Cinka Panna Cigány Színház?*

– Ma ismét vándortársulattá alakultunk, új bemutatóinkat Újpesten, a Rácz Gyöngyi Közösségi Központban tartjuk. Széles a repertoár, társulatunk mintegy húsztagú. Valamennyi darabunkat igyekszünk „melegen tartani”, hogy bármikor elővehessük, ha valahol éppen egy konkrét előadásra kíváncsiak. Mostanában talán a *Pólíka* című „zenés utazás” a legsikeresebb, amelyet Ruzs Milán, a Szerb Nemzetiségi Színház vezetője írt Kovács Apollónia életéről. A darab jól mutatja a cigányság közelmúltját is. A holokausztól kezdve a Sztálin- és Rákosi-rendszer egyaránt nyomot hagyott rajtunk. Az is benne van, hogy a cigányoknak kötelező volt asszimilálódni.

– *Hogy érzi, a kiállásával, vállalt identitásával sikerült elérnie valamiféle pozitív változást a művészvilágban?*

– Úgy gondolom, hogy megérte az áldozat. Bár annak idején megkaptam a magamét, de ezzel – pestiesen szólva – elvittem a balhét. A művészvilág talán megszeliődött, a közönség pedig befogadó. Ők nem hördülnek fel, amikor egy cigány bemegy a színpadra, inkább arra kíváncsiak, amit kapnak. És ha az előadás megfogja őket, akkor utána odajönnek és megölelnek. A visszaigazolás nagyon fontos. Örülök, ha látom a szemükben, hogy megmarad az élmény, és higgye el, hogy még évekkel később is kapjuk a visszajelzéseket.

Rojkó Annamária interjúja

Kardos Ferenc

T'aves baxtalo! Légy szerencsés!

A szerencsekívánás a roma¹ folklórban

A romák „*T'aves baxtalo! Légy boldog, szerencsés!*” köszöntése mai napig őrzi a szerencsének az egész sorsra, a testi és lelki egészség jó állapotára vonatkoztatását, mely ellentétben áll mai közkultúránk a szerencse mint véletlen meggazdagsodás, gyarapodás, vagy a baj véletlen elkerülésének fogalmával. A magyar köszöntések közül a bányászok „Jó szerencsét” köszöntése elsősorban a testi épségre és a bányászbaleset elkerülésére vonatkozó kívánságból vált bányászköszöntéssé, a roma köszöntés tartalmához talán az „Adjon az Isten jó napot!” áll a legközelebb, bár a cigány nyelvben az „*Ash Devlesa! Zha Devlesa!*” köszöntések felelnek meg ennek.

A roma folklór *baxt* (szerencse) fogalmát járom körül, bemutattva, hogy a szerencséhez kapcsolódó roma hiedelmekben is van elmozdulás a közgondolkodás mai szerencse-fogalmához képest, követve a magyarság szerencse-fogalmának változását, illetve a szerencseipar szellemi hatását.

Nyilvánvaló, hogy a megállapítások zöme nemcsak a romákra igaz, de – mint sok minden másban – a magyartól eltérő társadalomfejlődési folyamatok (például a saját állami intézményrendszer hiánya és az intézményesült kultúra késői megjelenése) miatt a szerencse-fogalom alakulásában is vannak eltérések, amit színezt a romák szerepe a mindenkori szerencseiparban. Szerencseiparnak jelen esetben a szerencse-fogalmat üzleti kontextusban értő és használó vállalkozások összességét nevezem, beleértve a jóslást, a szerencsejátékokat.

Szerencsekívánás a roma kommunikációban. A roma folklór többnyelvű, ahogyan többféle nyelvi-kulturális roma közösség létezik. A szerencse sem szerepel mindegyik közösségben formulaként. „...egy közeli falu rokon lovári családjai reggelenként »Baxtalyi detehará«-val (Szerencsés reggelt!) üdvözlnek egymást, amire a válasz »Te del o Del« (Adja meg az Isten!). Ezzel szemben Harangos és más vidékek másárai »Dobro-j tu«-val (Minden jót neked!) köszönnek, és »Najisz tuké«-val (Köszönöm) felelnek rá” – írja Michael Stewart. Ugyanő megállapítja, hogy a romák leggyakoribb üdvözlési formái, „T'avesz baxtalo!” (Légy szerencsés!) és az erre adott válasz, „T'avesz vi tu!” (Légy te is!), már közelebbi kapcsolatot tételeznek fel.²

¹ A kifejezést ma a teljes roma társadalomra, a régebbi és forrásainkban gyakori „cigány” kifejezés szinonimjaként használom, tisztelve a roma nemzetiség kulturális szuverenitását, viszont a „cigány” kifejezés is gyakorta fordul majd elő a néprajzi és történeti szakirodalmat idézve, szaknyelvi hagyományait követve.

² Stewart, Michael, *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*, Budapest, 1994. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/daltestverek/index.htm

A *baxt* kifejezést a cigány/romani nyelv valamely változatát beszélő roma közösségek használják. Írásmódja eltérő, előfordul *bakt*, *bacht* vagy a *baht* alak is. (A *x*-hang az orosz nyelvből is ismert kemény, a magyar *k* hanghoz közelítő *kh*.) Jelentését minden roma ismeri, de eredetét és a folklór más területein (például szólásokban) való előfordulását már kevesen. Ennek ellenére ma használják a magyar anyanyelvű roma közösségek is köszöntésként, ami azt jelzi, hogy a magyarországi romák a többnyelvűség ellenére igénylik a kulturális összetartozást tükröző egységes kifejezéseket. Ilyen jelenség a köszöntés mellett például a *phral*, testvér fogalom magyar anyanyelvű roma közösségben történő használata is. (Ez a jelenség nem keverendő össze azzal, melyben sajátos, a roma népnyelvben használt kifejezések a vaskos nyelvi humor szintjére emelkednek és összekapcsolódnak negatív megkülönböztetéssel.)

A román nyelv egy speciális korai változatát beszélő beások hasonló értelmű köszöntésükben az egészséget emelik ki. „*Szǎ fǐj szǎnǎtosz!*”, azaz „Légy egészséges!” Ez egyaránt vonatkozik a testi és lelki egészség egészére és a boldog állapot elérésére. A szerencse szó a beásban a „*nurok*”.³

A magyar anyanyelvű romák a magyar szóhasználatnak megfelelően használják a szerencse-fogalmat, magyar köszöntéseikben az egyszerűbb és újabb magyar köszöntési formulákat használják, ha a *baxt* előfordul, akkor azt tudatosan, roma kifejezésként, s ettől kissé eltérően használják.

A szerencsekívánás köszöntő formulája elhangzásakor jelzi, hogy a közösségen belüli formális beszéd, kommunikáció veszi kezdetét, melyben „a beszéd valamennyi résztvevő javára hangzik el, és nem csupán a magánbeszélgetés része”,⁴ illetve mindenképp a roma közösség belső beszédének, „*vorba*” tekinthető. Saját gyűjtési tapasztalom is az, hogy a kifejezést csak a roma közösségi rítusokkor használják, akkor is, ha azon részt vesznek nem romák.

Szerencseistenség a roma mitológiában. A szerencse mitologikus megismerésének a roma folklórban ázsiai eredetű és rokonságú: „A létezés kormányzó *Del* főisten egyik húga *Baxt*, a Szerencse úrnője, másik húga *Bi-baxt*, a Szerencsétlenség perszonifikációja [...] A hagyomány úgy tartja, hogy a teremtést beragyogó Napot (*Khámot*) *Baxt* szülte, az éjszaka járó Holdat (*Sonetikot*) pedig *Bibaxt* hozta világra.”⁵

Baxt istennő mitológiai párhuzamait keresve rálelhetünk az örmény mitológia *Bahtjára*: „a sors öreg istene, néphitében a boldogság szellemét is így nevezik, melyet a sors vagy az isten küld a családba [...] A szellem egyaránt lehet ifjú vagy öregember. Akinél megtelepszik, szerencse kíséri tetteiben, akit elhagy, azt kudarcok sorozata éri.”⁶

³ Orsós Anna, *Magyar-beás kisszótár; Vorbé dǎ ungur*, Kaposvár, 2004.

⁴ Kovalcsik Katalin, „*Ami dalban van, az a cigány beszéd*”. Egy erdélyi oláh-cigány közösség nyelvi ideológiája, in: *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*, Gödöllő, Petőfi Sándor Művelődési Központ, 1998, 32.

⁵ Bari Károly, *Az erdő anyja. Cigány mesék, hagyományok*, Budapest, 1990. Elektronikus formában: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/az_erdo_anyja/index.htm

⁶ *Mitológiai enciklopédia*, II., 290.

Vannak, akik, a roma folklórban élő eredetmondák alapján a perzsa mitológiával hozzák összefüggésbe *Baxtot*, de erre azon túl, hogy a romák ősei Baktrián is átvonultak, sajnos nincs bizonyítékunk, az óperzsa, perzsa mitológiában nincs megfeleltethető isteni személy. Lehetséges a kapcsolat az egyiptomi macskaistennővel, *Basttal*, bár ő inkább a veszély istennője, mint a szerencséé.

Érzékelhető, hogy a szerencse-fogalom és a cigány nyelv egyszerre, hosszabb idő alatt alakulhatott olyanná, amilyen most: az Északnyugat-India (Punjab) vidékétől induló, Baktrián, Perzsián, Örményországon, Kis-Ázsián és a Balkánon keresztül haladó vándorutakon.

A szerencsekívánás a roma rítusokban. A „Légy szerencsés!” mint a sors egészére, a jó anyagi körülményekre, ép egészségre egyaránt vonatkozó köszöntés előfordul a legtöbb roma folklórműfajban.

A kereszteléshez, lakodalomhoz, temetéshez, karácsonyi és húsvéti köszöntökhöz kötődő rítusok mellett újabban a ballagáshoz, zárandoklathoz (például Csatkán) is kapcsolódnak szerencsekívánások, melyekben *Devla* és *Baxt* együtt említődnek, gyakran Szűz Máriával.

A kereszteléskor, lánykikéréskor, felköszöntésekkor a közösség vezetője, illetve a családfő mondja a többieknek,⁷ mindjárt kérdezve is, mi járatban vannak. Mire ők válaszukban reagálnak a köszöntésre is.

1994-ben egy újmajori (Zalakaroshoz tartozó, beások lakta külterület) beás keresztelőkor én voltam a keresztszülő, aki bevitte a házba az újszülöttet, az „aranybárányt”. Az ajtó előtt állva a házat, közösséget egy nagy tekintélyű özvegyasszony képviselte. A nagymama vezette máskor is a familiát hasonló korú és tekintélyű férfi híján.

„– Fíjj sänätos. Mit hozol? – kérdezte.

– Aranybárányt. Bevihetem-e?

– Nem hozhatod.

– Bevihetem-e?

– Nem hozhatod.

– Bevihetem-e?

– Hadd nézzem. Aranybárány-e?

Átvette a gyereket, megnézte, megköpte:

– Ez bizony aranybárány.

Felmutatta a többiek felé:

– Legyetek szerencsések!”⁸

Bari Károly egy lovár keresztelő kapcsán ír egy másik keresztelési szokásról:

„Ha keresztelő után idegen jött be a házba, így szólt:

– Legyetek szerencsések, cigányok! Szabad-e hozzányúlni?

– Szabad. Csak vedd fel.

Fölvette az újszülöttet és fölemelte a magasba, és azt mondta:

⁷ Ma már van olyan divat is, hogy a szokást hivatásos köszöntő vezényli le, átvéve néhány atyai, családfői szerepet.

⁸ Kardos Ferenc, „Mit hoztál?” – „Aranybárányt” Adalék a dél-zalai beás cigányok keresztelési szokásaihoz, in: Gyökerek, Barcs, 2007, 78.

– Tartsa meg őt a Szent Isten, cigányok, veletek együtt! Legyetek szerencsések!”⁹

A balladákban, népdalokban, mesékben is gyakran hangzik el a „Legyetek szerencsések!” köszöntés, sok esetben megtelítődve a főhős hálájával, hogy segítettek neki. Egy balladai példa a Csenki testvérek gyűjtéséből: a „*Kicsi kígyó, piros kígyó*” című balladában a fiúra így köszönt rá az anyja, az apja, a húga, a kedvese: „Isten hozott fiacskám. / Kísérjen mindig szerencséd, / ne látogasson betegség.” „O Del andasz tu raklóló / T’avesz szaszo tahj bahtáló / Soha te n’avesz naszváló.”¹⁰

A szerencse kívánását és elérését amulettekkel¹¹ vagy szerencsehívó rítusokkal is próbálták elérni.

Egy kiskunhalasi cigány asszony például az általa készített kendőkbe „belevarrta a szerencsét”. Amikor a kendők és a szerencse kapcsolatáról, melyeket ajándékuul készített, a kendő történetét felkutató Vorák József kérdezte, így válaszolt:

„– Mért csinálta ezt a kendőt?

– A Patrikának, hogy legyen szerencséje.

[...]

– A lakodalomra készült kendőkre mit szoktak rajzolni?

– Szerencsét. Ebben a kendőben is csupa szerencse van, ebben szerencsétlenség nincs egy szem se.

[...]

Hogy lehet kendővel szerencsét kívánni?

– Úgy, hogy belerajzolom, aztán bele is varrom a szerencsét.”¹²

A népzene kutató is azt rögzítette, hogy „a lassú, lírai dalokat bevezető, illetve záró köszöntő formulák közül” a „Legyetek egészségesek és szerencsések! T aven saste taj baxtale!” gyakori előfordulása.¹³

A cigány áldást és átkot kérő szövegekben is mindig ott van a szerencse, szerencsétlenség. Az átkok esetében kell, aki elvigye, elvegye (lehet ez akár a lemenő nap is), az áldások esetében Isten adja, és valaki vagy valami hozza meg.

Alku és szerencse. A szerencsekívánás a cigány kereskedők életében gyakran jut szerephez, részben mint a rábeszélés módja: „Higgye meg, szerencsés lesz ezzel a kancával!”, másrészt a vásárra induláskor. Itt a szerencse anyagi, vagyoni értelmezése nyilvánvalóan erősebb, de nem kizárólagos. Sőt

⁹ Barl, i. m.

¹⁰ Csenki, i. m., 24–26; 103.

¹¹ Lásd Bencsik János, *Cigány amulettek*, in: Bencsik János, *Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században*. Miskolc, 1993.

¹² Vorák József, *Kolompár Kálmánné kiskunhalasi cigányasszony kézimunkái*, in: *Cumania 2. Ethnographia*, Kecskemét, 1974, 207–208.

¹³ Kovalcsik, i. m., 35.

éppen a szerencsés üzlet hozza meg azt a boldogságot, ép életet, amit remélnék a roma kereskedők, lovárik, drizárik, gáborok!

A kereskedés minden roma kézműves közösségben jelen volt, hiszen a vándorlás során az elkészített dolgok eladásából vagy cseréjéből biztosították megélhetésüket. Néhány nemzetség azonban már inkább csak a kereskedelemmel foglalkozott, ez volt a fő megélhetés, s jellemzően az apróbb (könnyen hordozható), olcsóbb, a falusi, kisvárosi piacokon, házaknál is eladható termékeket forgalmazták. A használtcikk-kereskedő (*lomis, ószeres*), tollas, gomba- és gyógynövény-kereskedő romák mellett ennek a kereskedőrétegnek a leggazdagabbjait a lókereskedéssel foglalkozók jelentették.

A Michael Stewart által vizsgált közösségekben a gázsókkal közösen megkötött szerencsés alku után a nyereséget egyenlően osztják szét a részt vevő romák között.¹⁴ Itt a szerencse a sikeres üzletet jelenti.

A szerencseipar és a cigány asszony. A szellemi kalandozásunk végén érdemes kitérni a szerencseipar cigány asszonyára. Ugyanis, amíg a férfiak elsősorban a szerencsejátékok (például kártya-, kockajátékok) bonyolítójaként vettek részt ebben az iparban, s részesednek ma is (gondoljunk csak a városi *Itt a piros, hol a piros?-ra*), addig az asszonyokból kerülnek ki a jóslással, rontással és rontáselhárítással foglalkozók. A nagy különbség abban van, hogy míg a szerencsejátékokban az azt iparként űző „szakalkalmazott” (pl. kártyás) nem foglalkozik a játékos sorsával, hiedelmeivel, ő maga nem jogosult erre, addig a jósasszony alapvetően a jóslást kérő és megfizető sorsából, lelkiállapotából indul ki. Természetesen van ma már átmenet is a két típus között, amikor a jóslás is csak pénznyerő és pénznyelő játék. De most csak az a szerencse fontos számunkra (vagy az a balszerencse), melyet jóslással előidézni kívánnak javasasszonyok közreműködésével.

Nagyon gyér ennek a tevékenységnek a dokumentálása, hiszen épp a titkok, titkos eljárások teszik kelendővé a jóslást, rontást, rontáselhárítást. Saját gyűjtéseim során is csak két jósasszony nyílt meg annyira, hogy eláruljon pár ténnyt, fogást.

Ezekből a beszélgetésekből kiderült, hogy mindketten családi örökségként vették át ezt a tudást egy, a családba tartozó jósasszonytól, s vele az alapvető eszközöket is. Azt is gyakran említették, hogy ők mindig szerettek volna szerencsésset jósolni, s előfordult, hogy a baljóslatot nem közölték teljesen, ekkor viszont nem fogadtak el ellenszolgáltatást. Egyikük, egy zalakomári asszony rontáselhárítást is végzett, elsősorban a szülés idején és gyermekágy felett, szemmel verés vagy a visszajáró szellemek ellen. A szerencsekívánást mindketten használták, de kétféleképp. Az egyik „Legyen szerencsés!” elköszönésként a lezárást jelentette, s a reményt, hogy be is teljesedik a jó jóslat. A másik szerencsekívánás a vagyoni szerencsére vonatkozó jóslások rítusában volt jelen, de ennek a szerencsének, szerintük, „ára van”, mert mindketten hittek abban, hogy ha valaki valahol nyer valamit, azt élete, teste vagy lelke más vonatkozásban megszenvedti.

A jóslás leggyakrabban kártyából, tenyérből, álomból történik, amelyekben vannak szerencsés és balszerencsét hozó jelek, szimbólumok. Ezeknek gaz-

¹⁴ Stewart, i. m.

dag a tára, illeszkedik a kérők hiedelemvilágához, s korszakonként változik is. A kiskunhalasi asszony kendőit leíró tanulmányban szerepel több kiskunhalasi roma, akiket akkor kikérdeztek szerencsét hozó állatokról, ebből idézek példaként: „A páva az hűvösséget, hidegséget jelent. Szerencse látni nagy melegben. Az is jó, ha esőt kiabál. [...] Álomban a fehér galamb különösen nagy szerencsét jelent. Lányok, ha legényt akarnak magukhoz kötni, olyan étellel etetik meg, amibe kiscalamb szívet főzték, vagy süttöttek bele. [...] Szentgyörgynapi levelibéka sok pénzt hoz. [...] Aki a levelibékát otthon tartja, bármerre jár, szerencsével jár.”¹⁵

A szerencse és a jóslás kapcsolatának erejére utal, hogy a jóskártyákat cigánykártyának nevezik, és a romákról alkotott sztereotip elképzelésekben a romák ebben eredendően jártasak, tehetségesek (akárcsak a zenében).

Szerencsehozó cigány. Az európai folklórban általánosan ismert, hogy a vándorló népek hozzák-viszik a szerencsét. A magyar hagyományban a cigány ember többségében szerencsét hozó. „Vásárbamenés előtt ha az úton nyúl szaladt át, vagy pappal, asszonnyal találkozott a vásárba igyekvő, nem lesz szerencséje. Jó szerencsét jelent cigánnyal, kéményseprővel, disznóval találkozni”¹⁶ – tartja a magyar hagyomány.

Legyenek hát szerencsések olvasóink! Kívánjuk, ahogy azt kívánják ma is ünnepekkor roma közösségekben.

¹⁵ Vorák, i. m., 219–220., lásd még: Erdős Kamill, *A Békés megyei cigányok*, Gyula, 1959, 26–27.

¹⁶ Fejős Zoltán, *Hiedelemrendszer, szöveg, közösség*, 2. rész, Néprajzi Közlemények, 28. évfolyam, Budapest, 1985, 7.

B. Kovács István

Gömöri magyar cigányok

(Szemelvények)

1995

AD: „A CIGÁNYOK JÓL ILLENÉK HOZZÁTOK,
AZOKBÓL CSINÁLJATOK MAGYAROKAT”

Miután a Mečiar-kormány indoklás nélkül leváltott múzeumigazgatói tisztségemből, hamarosan az utcán találtam magam. Szinte példátlan lejárató-, sőt gyűlölethullámot indítottak ellenem a szlovák sajtóban. Ennek hatását tükrözi az a névtelen levél is, amelyet november 28-án adtak fel Trencsénben.

Magyarul:

„(...) Te kib...tt kurva mongol. Mit akarsz Szlovákiában, te undorító, romlott bunkó. Oda menj, Mongóliába, ahonnan az őseid jöttek. Idejöttetek szarosán, búzlóttatok, rothadt húst faltatok, embervért ittatok, vonítottatok a holdra, akár a farkasok. Nyelvetek hebegő volt, a mi gyönyörű nyelvünkől szavak ezreit vettétek át. Szlovák gyerekeket raboltatok, gyilkoltatok nemzetünket és magyarosítottatok gyönyörű népemet. A magyarban semmi szép nem volt és nincs, mert minden valódi magyar sárga bőrű és ferde szemű. Közönséges ázsiai vadragadozók vagytok. Ha van is néhány elmagyarosított szlovák, látni, hogy fehérek, és nem sárgák. A cigányok jól illenek hozzátok, azokból csináljatok magyarokat, ázsiaiak, mint Ti. Hol lennétek ti, magyar marhák, ha nem volnának a szlovákok? Múzeumaitok tele szlovák kulturális emlékekkel, Budapestet a szlovákok építették, mert a magyarok csak bódékban laknak. Hiszem, hogy a szlovákok felébrednek és köpnek az olyan ellenszenves nemzetre, mint a magyarok. Szívesen megélném azt, hogy a szlávok kiűzzenek Benneteket Európából, hogy nyugalom legyen, mert mint a vaddisznók, addig fogtok kötekedni, míg nem kaptok a tetves bőrötökre. (...) Csak játszogass, azokkal együtt, akik hízelegnek. Egyszer ráb...szol, ezt jegyezd meg. A magyarok és a magyar nyelv a legundorítóbb, a cigányokkal együtt, ami létezik a mi gyönyörű Szlovákiánkban. Lehet, hogy zsidócska is vagy, mert azok is Ázsiából vannak, és szívesen támogatják ázsiai testvéreiket. Szlovákiát a szlovákoknak.”

Ennek a förmedvénynek a közzétételével a mindenkori írástudók, közéleti szereplők felelősségére szeretnék apellálni.

(Álomtitkárságom története, Rimaszombat, 2008)

2006

EGY PÜNKÖSDI HÉT KRÓNIKÁJA

És most a szoborállítás egy másik tanulságáról szólnék röviden. A tragédiákkal terhes 20. század során a zsidóság eltűnt erről a vidékről (is). Alapjaiban átrétegződött maga Nemesradnót is. Az egykori büszke kisnemesek leszármazottai, köztük a legszeretettebb magyar költő, a mára szoborrá merevedett, méltatlanul és igaztalanul agyonhallgatott Pósa Lajos atyafisága ma már számbeli kisebbségben él itt. A magyar iskolát, amely mögöttünk áll, napjainkban kizárólag cigány-magyar gyermekek látogatják. A párhuzam a zsidó származású Radnóti és a cigány származású magyarság között szinte megdöbbentő, kísérteties. Arra int bennünket, hogy a kirekesztést és szembeállítást sugalló „vagylagos” felfogás helyett, miszerint vagy roma valaki vagy magyar, vagy zsidó, vagy magyar, a befogadó, közelítő „és” kötőszó használata a helyénvaló. Ahogyan Radnóti Miklós egyszerre vette tudomásul zsidó származását és vallotta, vállalta magyar voltát (határozottan elhárítva minden, faji alapon építkező „akolyszemlélet”-et!), éppúgy lehet az ember egyszerre cigány és egyben magyar, gömöri és egyben európai. A kérdés súlyos, akár egy történeti visszatekintés keretében értékeljük, akár a lehetséges jövőkép részeként vizsgáljuk. Tájainkon a cigány-magyarság a jövő egyik legfőbb letéteményese. A zsidó származású, felnőttként rekatolizált, magyarságát a legnehezebb körülmények közepette is következetesen vállaló, származása miatt mégis mártírhálalt szenvedett Radnóti Miklós példája örök mementó a számunkra. Arra int bennünket: fogadjuk el egymást a magyarságban! Legyen ez a szobor ennek a jelképes intésnek és figyelmeztetésnek kőbe véssett, bronzba öntött jele!

(Gömörország, VII/2.)

2007

GECESE ANNABELLA: AZ ETNIKAI ÉS TÁRSADALMI ÁTRENDEZŐDÉS
FOLYAMATA EGY GÖMÖRI FALU 20. SZÁZADI ÉLETÉBEN*

Baraca kicsiny gömöri falu, a szerző és a recenzens szülőfaluja. (Meggjegyzém, hogy nevét – rövid írásmódja ellenére – az ott élők hosszan ejtik, azaz: Baracca, Baraccán, baracciak.)

Szüleim, s más idősebb emberek gyakorta felemlgették néha Hegedűs János, r. kat. plébánosnak a harmincas években tett jóslatát: Baraca cigányfalu lesz! Embe beteljesedőben lévő jóslatnak az árnyékában nőttem fel magam is.

(...)

A parasztságnak és cigányságnak az adott lokalitáson belüli kapcsolata a 18. század utolsó harmadában kezdődik, mégpedig a cigányság kierőszakolt letelepítésével. Baracci, mulyo-lány, Rózu volt a felesége kiváló mesemondóm-

* Elhangzott a könyv bemutatóján, a komáromi Etnológiai Központ jubileumi ünnepségén.

nak, akitől érzékletesebben talán soha senki nem írta le ennek a keserveit. Ez volt az első határ, amely leomlott. Formailag római katolikusok lettek. Ezzel a következő válaszfal is eltűnt. Hamarosan átvették a magyar nyelvet (a cigány nyelvet már nemzedékek óta nem beszélik), ezáltal egy következő határvonalat léptek át. A közeledés további jelét a választott rokonság, a komaság intézménye jelentette. A kezdeményezők a cigányok voltak – de az elfogadásról se fedlekkezzünk meg! (Édesapámnak is volt cigány keresztgyermek.) Mára Baracán gyakorlatilag megszűnt a területi szegregáció. S megkezdődött a társadalmi kiegyenlítődés utolsó fázisa, a vérségi összeolvadás is. A folyamat konfliktusoktól korántsem mentes, ám összességében impozáns és látványos.

Cigányfalu lesz Baraca? A válaszom egyidejűleg igenlő is, meg nemleges is. „Igen” – ha a kérdést vagy-vagy, azaz kirekesztően tesszük fel, „is” – amennyiben megengedően. Baracán a cigány–magyar fogalompárnak nem volt értelme, még kevésbé a kettő szembeállításának. A Bógyi-réten gyermekkoromban cigány–paraszt meccseket játszottunk. Azonosság tudatunknak a „magyar” része igen ritkán került szóba. Származásunk okán emlegettük egymást „paraszt”-ként, illetve „cigány”-ként. Az, hogy mindahányan magyarok vagyunk, a lehető legtermészetesebb volt – nem volt ugyanis kívül szemben magyarként megfogalmazni hovatartozásunkat. (A Trianon után érkezett pusztai szlovák telepések nem is igen számítottak a faluközösséghez – mint ezt a szerző is kifejté.) (...)

Most egy hosszabb idézet következik a könyvből:

„Az egy településen töltött évtizedek – Baraca esetében – mind ez ideig nem vezettek nyílt etnikai konfliktushoz. A két etnikum egymásról alkotott képében nem a negatív vonások erősödtek, hanem egymás ismerete. Ez természetesen nem jelent súrlódásmentes idillt, pusztán annyit, hogy mindenki tudja, hol a határ, és nem akarja átlépni. Ezt a cigányok is tudomásul vették, már akkor is, mikor kisebbséget alkottak, a parasztok is tudomásul veszik, csakúgy, mint a megváltozott körülményekkel járó apró módosulásokat. Létezését kétségbe nem vonják.

Úgy tűnik, Baracáról nem véletlenül »pereg le« a romaprobléma állami megoldásának néhány ötlete. Itt az egymás mellett élés olyan finoman kidolgozott gyakorlatával, a »meg nem oldás, de mégis működés« olyan változatával állunk szemben, amit elmozdítani (akár pozitív, akár negatív irányba) külső beavatkozás fizikai kényszer nélkül aligha tud. A külső szemlélő számára halmozottan hátrányos helyzetű falu lakói településük nehéz, már-már kilátástalan állapotát és megítélését pontosan ismerik, érzik. Mégis a birtokában vannak a közösségi tapasztalatok egyedülálló, megismételhetetlen, mások számára elérhetetlen »kincs«-ének: senki nem állíthatja róluk azt, hogy előítéleteik vannak a másik etnikummal kapcsolatban. Az egymás mellett élésben szerzett több évtizedes tapasztalatuk ezt teljesen kizárja. A parasztok cigányokról alkotott képét jelentős mértékben meghatározza az, hogy bennük – bizonyos szempontból – önmagukat látják. Számukra a cigányok egyfajta tükröt jelentenek. Olyan tükröt, amelyben saját közösségi élettörténetük sikertelenségét láthatják meg: azt, hogy a faluból mint fizikai térből ők elfogytak, a cigányok pedig gyarapodtak. Az, hogy ez érzelmileg »áthangolja« a cigányok minősítését, nem nevezhető előítéletnek, sokkal inkább az együtt töltött évtizedek természetes következményének, amely azonban mindkét etnikum egymásról alkotott képének alapja.”

Ha a tudomány nem az azt művelők öncélú játéka, márpedig hitem szerint nem az, hogyha nem cél, csupán eszköz, túl kell tekintenünk annak határain. A cigányság kérdése Gömör déli részén nem alapvetően etnikai, nemzeti, sokkalta inkább mentális és szociális kérdés. Feltehetjük persze a gondolkodóink javát régóta foglalkoztató kérdést: ki a magyar? Az egyszeri rozsnyói polgár példázata jut eszembe. Megkérdezték tőle, ő miféle. Így válaszolt: ha a magyarokat bántják, magyar vagyok, ha a zsidókat bántják, zsidó vagyok, egyszerűen: magyar zsidó vagyok.

Témánknál maradva: ez a könyv igazolja, hogy a baracci cigányok egyben magyarok is. Nem egyszerű annak eldöntése, melyik a jelző, illetve jelzett szó, azaz: „cigány magyar” vagy „magyar cigány”? Nem ok nélkül állapítható meg, hogy az első szókapcsolat az indokoltabb. Azaz: a magyarságon belül cigányok. Legalábbis a népszámláláskor tett bevallás többségében ezt igazolja. Ez ma inkább még ösztönös hovatarozás, s kevésbé tudatos vállalás. A kérdést nem úgy kell feltenni: cigány? vagy: magyar? Az identitás ugyanis többretegű. Egy-szerre baracciak, cigányok és magyarok!

S ha nem tekintik túlságosan fennköltnek, még azt is megjegyezném: a vizsgált régióban (de tán másutt is) a magyar jövő legfőbb letéteményesei a cigány magyarok. A baracci példát úgy is jellemezhetnénk: az egymás mellett éléstől az együttélés...-ig – mondanám szívemből, de helyesebb, ha így fogalmazok: az együttélés felé.

Én talán ezt a tanulságot tekintem a könyv legfőbb hozadékanak. Az ilyen s hasonló tanulságos könyvekre lehet építeni a jövőnk tervezésekor.

(Gömörország, VIII/4.)

2012

FÉSZÜLETLEN GONDOLATOK EGY KÉPZELT VITA KAPCSÁN*

Meg kell vallanom, sokáig ódzkodtam a hozzászólástól.

Tóth Károly másodszori megszólalásában arra figyelmeztet, hogy nem is annyira arról kellene szólni, hogy ki a magyar, hanem inkább a lehetséges és elképzelt jövőről. Nos, a szerkesztő ismételt szelíd megszólítására, a magam tapasztalatai alapján erről szólok a továbbiakban.

Ki a magyar?

Nem tudom. Azért nem tudom, mert a népszámlálás titkos volt. Természetesen arról, hogy az ismerősi körömben belül kiről vélhető okkal, hogy magát magyarnak vallotta, arról van – több mint sejtésem.

Ki a magyar?

Mindenfajta meghatározás, kritériumrendszer – akarva, nem akarva – korlátokat teremt.

Az embernek vannak állandó(nak vélt) ismérvei, mint pl. a nemi hovatarozás. (A zárójelbe tett feltételeesség oka, hogy manapság magukat „átváltozó-

* Az írás a népszámlálás kapcsán, Tóth Károly kezdeményezésére, a Szlovákiai Magyarok Kezdeményezése által szervezett ankét keretében készült.

művész"-nek vélők/vallók is vannak, sőt, a nem művi megváltoztatása sem ismeretlen már...)

Az embernek, amikor világra jön, a nemén kívül más állandó ismérve nincs. Ez utóbbiakat fokozatosan, az adott közösségbe való beilleszkedés során szerzi meg. Ilyenek: nyelv, felekezet, otthon, lokális és regionális szülőföld, foglalkozás/hivatás, érdeklődési kör és ennek megfelelő csoporttudat... Idetartozik a nemzeti hovatartozás tudata, élménye is.

Magyarnak nem születik, magyarrá válhat az ember! A nemzeti hovatartozás megélése lehet ösztönös, de lehet tudatos is. Az utóbbira rengeteg példát lehetne idézni – szükségtelennek vélem. Az előbbire nézve viszont most is tanulságosnak vélem azt a példát, amelyet annak idején néprajzi kutatómunkám során ismerhettem meg.

Tóth Balászné Csák Margit nénit a hetvenes évek derekán sokat faggattam a hajdani baracci népéletéről. Egyebek közt megkértem, hogy írja le az életét. Megtette, s ebben kitér az iskolakezdésre is.

„Múlt az idő, a hatodik esztendőben voltam, készültem az iskolába. Táskát, palatáblát, mindent kaptam, ami egy iskolásnak kellett. Édesanyám megtanított a kérdésekre felelni. Jól is feleltem mindenre. A tanító meg is dicsért.

– De még egyet kérdezek tőled, Csák Margit – a nevemen szólított. – Milyen nyelven beszélsz te?

No, itt megállott a tudomány, ezt édesanyám elfelejtette megmondani.

– No, hát milyen nyelven? Latinul, görögül vagy zsidóul?

A zsidókról jutott eszembe a válasz. Ők nem parasztok, akkor hát én nem úgy beszélek, mint ők. Ráfeleltem hát nagy bátran:

– Csak úgy parasztosan!

Lett kacagás az iskolában! A tanító is nevetett. Anyám igazított ki. Én szaladtam a többi gyerek közé babot fosztani, akkor még nem volt tanítás az első napon.”

A múlt század eleji példa nem egyedi. A derűs történet azonban tanulságos következtetésre is alkalmat ad: parasztságunknak nem a nemzeti hovatartozás volt az elsődleges élménye. Ők parasztok voltak, a nyelv számukra nem intellektuális élmény, hanem a mindennapok valóságának a része. „Rétegidentitás”, mondhatná a mívelt szakmabeli.

Persze az ember nem csupán magyar! Mint fentebb is utaltam rá, mindenki ezernyi szállal kötődik a szűkebb-tágabb környezetéhez.

Meghatározó a szülőföld, az otthon élménye.

Amíg az anyanyelv, a lokális, nemzeti és felekezeti hovatartozás egyszerre köt össze és választ el másoktól, a tájhaza mentes mindezekről. Erre a regionális identitásra épült a virtuális Gömörország ideája is. Nem mondható túl sikeresnek, s ennek egyik alapvető oka a szlovák részről megtapasztalt tartózkodás, annak kényszerű felismerése, hogy a remélt partner nem igazán érez késztetést a nemzeti felsőbbrendűség érzetének az egyenrangúságot feltételező kölcsönösséggel való felcserélésére.

S ha már baracci példát hoztam fentebb, maradok „hazai” pályán akkor is, amikor a magyar jelen és jövő meghatározó kérdéséről szólok. Ez pedig a magyarság és cigányság viszonya, amely az itt élő magyarság jövőjét jelentősen meghatározza.

Kezdeném egy olyan kérdés felvetésével, amely talán sokak számára érthetetlen, mások számára pedig egyenesen szentségtörésszámba megy.

Lehet-e Trianonnak pozitív hozadéka a számunkra? (A magam mentéségre: a témáról, annak tragikus voltáról, fájdalmas következményeiről nem egy alkalommal volt alkalmam állást foglalni – ha valakit érdekel, utánanézhethet.)

Nos, azt gondolom, lehet. Az én falumban parasztok és cigányok éltek, élnek. Gyermekkorunkban cigány–paraszt focirangadókat játszottunk a réten, illetve futballpályán. Az én nemzedékem azonban olyan „paraszt” volt, amely már csak kóstolót kapott az egykori paraszti életből. Segítettünk kapálni, kukoricát törni, répát ásni, szénát gyűjteni, nyáron pedig pénzkereseti lehetőséget nyújtott a szövetkezetben végzett brigádmunka. A „cigány” kifejezés jelentése is módosult a kényszerű megtelepedéstől eltelt mintegy két évszázad alatt. Előbb a felekezeti válaszhatár dőlt le. Fokozatosan nyelvet váltottak – nálunk már cigány nyelven senki nem beszélt. Előbb csak a választott rokonság jelent meg a két közösség között (az is egyoldalú, cigány kezdeményezésre), mára azonban már egyáltalán nem ritka a vérségi kapcsolat sem. A települési szegregáció is a múlté. Mindezt azért említem, hogy egészében lássuk azt a folyamatot, amelynek mai állapotáról beszélünk.

Mi tehát parasztként és cigányként egyaránt magyarok voltunk.

A két évszázada tartó, óvatos, kölcsönös tartózkodással és fenntartással teli közeledési folyamatot a trianoni döntést követően a kisebbségi helyzetből adódó egymásrataltság felerősítette! A Gömör déli részén élő, cigány származású magyarság ma egy nagyon is vitális közösség, amelynek meghatározó súlya van/lesz a térség jövőjét illetően. A helyi, magyar tanítási nyelvű iskolák diákságának a zömét már ma is a cigány származású gyerekek teszik ki!

Engedelemmel, két személyes emléket is felidézek.

Soha nem felejthetem, amikor annak idején a munkahelyemről való kirúgásomat követően egyik, szomszédban lakó gyermekkori társam átjött látogatóba, s megjegyezte: „Ne félj, Pistu, mink, magyarok, nem hagyónk Téged!”

Mit kellett volna mondanom? Talán azt, hogy: hisz Te nem is vagy magyar?!

Vagy amikor egy alkalommal a nemesradnóti templomot mutattam be vendégeinknek, odajött hozzánk egy helyi cigány ismerősöm, s megjegyezte: igaz-e, szép ez a mi templomunk?!

Az említett folyamatnak, tehát a nyelvében, érzelmeiben, mindennapi életmegnyilvánulásaiban magát a magyarsághoz tartozónak tekintő, származására nézve cigány közösségek ez irányú beilleszkedésének az elmélyítése egyáltalán nem érdeke a hatalomnak (s bizonyos, magukat liberálisnak mondó köröknek sem). A „roma” identitásnak az állam által való felkarolása nem pusztán egy égető szociális-etnikus kérdés szükséges kezeléséről szól, hanem (haszonlóan az első világháború utáni helyzethez) burkoltan a magyar közösség meggyengítésének lehetősége is benne van.

A cigányságot sokan monolit tömbként kezelik. Pedig: mi köti össze, példának okáért, a szepesi bádoviskós telep szlovák és cigány nyelvű lakóit a dél-gömöri falvak rendezett körülmények között élő cigány származású magyar népével, az esetleges faji jegyeken túl? A kérdést költőinek szántam.

Ezzel az általános, faji alapú megközelítéssel szemben nekünk a lokális megoldásokat kellene keresni, az összetartozást kellene erősíteni. Miközben cigány származású magyarjaink száma már most is több tízezerre tehető, s igen

erőteljesen folyik a magyar társadalom átrétegződése, ezen a téren a hazai magyar politikai elit az elmúlt évtizedek alatt gyakorlatilag semmit nem tett.

S ami egyenesen megdöbbentő: szemmel látható, hogy véleményformáló értelmiségünket is hidegen hagyja a kérdés. Az eddigi hozzászólásokban ez a kérdés mindössze Mózes Szabolcsnál jelenik meg. „És akkor a magyar identitású cigányságról még nem is beszéltünk – nagyon keveset beszélünk róla –, amely nélkül feltehetően a 400 ezret sem érné el a magyarság lélekszáma. Pedig ez is stratégiai kérdés. Magunkkal tolunk ki, ha őket kizárjuk a magyarság köréből. Minden releváns felmérés szerint a magyarságon belül felülreprezentált a cigányság, ezért számunkra kiemelten fontos téma a romák integrációja a többségi társadalomba. Kb. ötödük számára mi vagyunk a többségi társadalom. A két világháború közti csehszlovák népszámlálásokkal kapcsolatban rendszeresen el szokott hangzani – történelmi vádként –, hogy az akkori államhatalom azzal a céllal vette fel a kérdőívekre a zsidó nemzetiséget, hogy ezzel is csökkentse a magyarok (és a németek) számát. Mi az elmúlt két évtizedben mindent megtettünk a másik kettős kötődésű népcsoport (nemzetrészt?) megtartásáért?”

Nos, ez az! Bár megállapításait lehetne pontosítani (lokálisan pl. nagyon sok helyen „mi” már kisebbség vagyunk!).

S itt kellene folytatni – a gyakorlati teendők elkezdésével. Végre!

(Új Szó, október 6.)

2016

A rimaszécsi, néhai Busa Viktor volt az, aki megőrizte és átadta számunkra az elveszettnek hitt magyar hősepike legteljesebb szöveglenyomatát.

„Van abban valami jelképes, hogy az elveszettnek hitt magyar hősepike eddig ismert legteljesebb szöveglenyomatát egy cigány származású nemzettársunk őrizte meg, s adta vissza nekünk. Elgondolkodtató, hogy az erőszaknak, megvetésnek és üldöztetésnek kitett cigány közösségek tagjai milyen szépen, mármár meghatóan vallják meg a magyar hazához való viszonyukat.

Az öreg cigányasszony, Borcsa, így szól a férjéhez:

»Idé hallgass, kedves férjem, té méhetél! Én nem ménék. Én itt születtem, itt is akarok meghalni. De nagyon fájó szívvel búcsúznék, mer' édesapám, édesanyám ebbe' az országba' született. Itt születtem én is. Mer' ahogy ettő' az országtó' búcsúzik, a könnyű úgy hull a szemembő'.« (Hogyan is szól a Bartók Béla által elhíresült népdal: »Elindultam szép hazámból, / Híres kis Magyarországból, / Visszanéztem félutamból, / Szememből a könny kicsordult.«)

Amikor eljön a döntés ideje, a főhős is egyértelműen színt vall:

»Akarmilyen szegénységbe' nyőtőnk föl, akarmilyen ínségbe', de mégis ebbe' az országba' születtem, idi tartozok.« »Én Magyarországon születtem és én hazaménék, édesapámhoz, édesanyámhoz.«

(B. Kovács István: *Világ vitéze. Magyar hősepike*, Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület, Rimaszombat)

Ruva Farkas Pál

Mert feljött a Nap

ki van odakünn
 és ki van idebenn
 majd meglátod romnyi
 ha feljön a Nap
 hogy nmerről dobog a szívem
 mura Daka ÍDevlesz
 palé bidakerdem
 palé bidakerdem
 mashkr moru láslo népo...
 ke loli mol pilom e rátyi
 haj dukhadyilas muro shéro
 ke tráden e rom detehara
 ke dukhal Mama moro ilo...
 ke e lóli mol a parnyasa
 pav me tusza detehara
 ke e rom traden haj me nichu
 baro lazhaveski butyij
 ke traden e rom detehara
 haj me pale so te kerav
 ke nincsan olyan
 kislány kibe' hiba nincsen
 mamó héj
 ke van de laszi jek cerra
 szanoj Dale lako mashkar
 szanoj lako mashkar kalej lake jaka
 Devla le
 ke kalej lake jaka
 ke mérav Dale anda late...
 loli phabaj po kopachi de lolij
 ke chi gindindem ke muri gazhi xoxamnij
 ke xoxamnij sas laka Datar szityárdij
 ejnye bejnye
 laka lasha Dejóra...
 nagypénteken mossa gólya a fiát
 ez a világ kígyót békát rám kiált
 álljatok ki újkígyósi cigányok
 százatokkal a babámért kiállok
 mert amit adtam gyémántgyűrűt add vissza
 mert annak a gyémántköve nem tiszta
 gyere kurvé dobjuk be a Tiszába
 a Tisza vize majd kimossa tisztára...

száz ménesnek ura vagyok
 méltóságos úrnak hívnak engemet
 ha kimegyek a pusztába
 leterítem a pusztába a fűre
 ha lepihen a csendes ménes
 és kigyúlnak a sok száz mécsek
 úgy elmegyek a babámtól
 mint vadmadár a párjától
 örökre...

aztán csendben vigyetek ki
 hogy meg ne hallja azt senki
 csak az az egy őszi szellő
 ami lefújja az öreg fákról a levelet...
 pala kodi ingren man avri
 hogy tena dikhelle khonyi
 feri kodi phuri balval
 kon téle phurdel
 paj kopácha
 e patra...

telaj zeleno vesh
 e butrom tanyazin
 lenge sane romnya
 sza khannyan kiraven
 jek sas mashkar lende
 kodi sas e shukár
 de kodo lako xaben
 sas o naj bilondo
 ke kodo lako xaben
 szostár sas bilondo...
 ke marlasz peszki godyi
 palaj terne shave...
 fujja a szép fujja
 a rongyos kabátomat
 ke nem csak a kabátom
 de az egész családom
 de egye meg a fene ezt a világot
 ke rosszabb életem van
 mint a kutyának
 mert a kutya elbúvik
 a szénaboglyába
 én meg csak úgy
 csavargok a világba...

csütörtökön virradóra
 jön a kulcsár az ajtómrá
 ke vizitálja a fejem alját
 nem e szedtem de ki a téglát

nem szedem én ki a téglát
 ke megvárom a szabadulást
 de mire haza fogok érni Mamo
 meg fog a hajam őszülni
 ke mire haza fogok érni Mamo
 ki fog az út gyepesedni
 álom esett a szemembe
 a hajnal veri ki belőle
 de a hajnal ki nem veri
 a kályi gázhim kikergeti

Nyitott ablakok

Már tizenhat voltam azon a nyáron, s telis-tele reményekkel és nyitott minden feladatra. Még tejfogú volt a nyár, a gólyák a villanypózna tetején azt kelepelték, hogy szép az élet, naná, hogy szép, mert most jön Anyácskánk, karján a kosarával. Hozza nekünk a kaját, pont, mint a mamagólya, két fiának két porcióval. Dél lehetett, mert a református templom harangja most ütötte el a tizenkettőt. Anyácskánk már olyan gyengécske volt, hogy nem tudott felkapaszkodni a vonat magas lépcsőjére, de azért utolsó lehetével még elment mangélni a faluba az ismerős asszony-barátnőihez, hogy hozzon nekünk valamit enni. Lajcsi az orra alatt odasúgta nekem: – Na ma sem halunk éhen, öcskös! Nézd csak, ott jön Anyácskánk, karján a kaskájával. – Az biztos, álltam meg egy pillanatra a járdakészítésben. Kifújtam magamat, mert úgy dolgoztam, mint az a gép, amivel elsimítottam a betont a járdához. Nem akartam, hogy azt lássák a volt osztálytársaim a gimiből hazajövet, hogy egy léha alak lettem, én nem támasztom a vibrációs gépet, nehogy elboruljon. Éppen a falu főutcáján csináltuk a vadiúj cementjárdát. Aznap már Lajcsi kedvesének, Bencze Icának a házánál jártunk, amikor egyszer csak dopp!, szinte az égből pottyant oda egy rendőrségi autó. Anyánk akkor ért hozzánk, és épphogy kék-fehér kockás kendőjét leterítette maga mellé az árok partján, már tette volna rá az elemózsiát, mikor abban a pillanatban nagyot fékezett az URH-s Warszawa rendőrségi kocsi, és négyen is kiugrottak belőle teljes harci felszerelésben, gumibottal a csuklójukon és pisztolytáskával az oldalukon, vörös csillagos tányérsapkájukkal a fejükön. – Na, Lajos – szóltam a bratyómnak. – Ugorjál csak fel a helyedről! – Lajcsi épp egy falatot tett a szájába: – De hát főtörzs, épp most akartam ebédelni. – Ne aggódj, majd kapsz ebédet Gyulán a fogdában, hiszen tudod, ott is pontosan ilyen időtájt osztják a kaját. Csak siess, nehogy azt is lekéssd – viccelődött a rendőrpáncsnok. Lajcsi előbb Anyánkra nézett kérdően, meghúzva a vállát, majd reám vetette barna szemait biztatóan, közben leporolta a nadrágjáról a cementes port, és kurtán-furcsán odaugrott Anyánkhoz, aki ültő helyéről meg sem próbált feltápászkodni, hiszen olyan gyenge volt már, hogy csak háltni járt belé a lélek. Szemei megteltek könnyel, és csak annyit tudott mondani távozó fiának: – Imádkozom érted, drága gyermekem. – Lajcsi még a rendőrségi kocsi

ajtájában megállt egy pillanatra. – Na Isten áldjon benneteket – szólt Lalesz, szinte ránk sem nézve. A könnyes búcsúzkodásnak sosem volt a híve. Beugrott a rendőrautó hátsó ülésére a két rendőr közé. A mozdulat olyan természetes volt számára, mintha a mozi padsorában foglalta volna el a helyét, a híradó alatt, mivel oda szólt a jegye. A rendőrök rákattintották a fényes bilincset, mindkét csuklójára. – Így ni, tudod, Lajos, ne haragudj, de ez a szabály. – Semmi baj, Jakab, ismerem már, nem először kattant rajtam a bilincs.

Nem véletlen, a sors stigmája, mert mindennek oka van, hogy Bencze Ica háza elől vitték el Lajcsit. Hat éve, amikor késő ősszel erősen sáros, hideg időben Elekről Medgyesre költöztünk, úgy hozta a sorsom, hogy volt szerencsém Lajcsi testvéremmel egy karácsony előtti estén hazakisérni a magyar lányt, akit addig-addig hordott Lalesz a Kultúrházba táncolni, míg be nem táncolta magát Ica lelkébe, s legfőképpen a bugyijába. Olyannyira, hogy már a rá következő karácsonyra Lalesz két nagy vesszőkosárral állított be Fehér néni, Szülőöthonnal szembeni árendájába. (ahol mi laktunk a beteg Anyánkkal együtt, hogy minél közelebb legyünk az orvoshoz, aki mindennap morfiummal próbálta enyhíteni Anyánk elviselhetetlen fájdalmait). Az egyik kosárban egy kis csecsemő lányka pislogott, a másik nagy kerek vesszőkosár meg telis-tele volt disznótoros finomságokkal. Volt abban hurka, kolbász, szalonna meg finom füstölt húсок. Lalesz természetben fizette a lakbért. Mit mondjak, jó boltot csinált a tesó. Isten nem ver bottal! – mondta a jó Anyánk már sokadszor, gyerekkorunk óta. Nem véletlen, hogy pont most és pont innen a Bencze Ica portája elől vitték el bilincsből Lajcsit. Hiszen amikor kitáncolta magát Icából, nagyobb halak becserkészésére specializálta magát, és a baj bajjal jár. Mokráncki (az ördög) azért elég sűrűn benyújtja a számlát, sorsunk főpincéreként, de hogy is mondjam, az így jó, ahogy van – hiszen csak a jóra egyhamar ráunnánk, kell néha a baj is, hogy utána újra és újra tudjunk örülni a frankónak. De csak módjával, mert Mokráncki sohasem alszik, hogy az Isten pusztítaná el.

A Warszawa rendőrségi autó elhajtott. Én leültem Anyám mellé, aki szipogva noszogatót, legalább te egyél, Palcsikám, ha már a bátyádat elvitték. Nézett a rendőrkocsi porfelhője után a Mama. Tettem a számba pár falatot, ami könnyen lecsúszott a torkomon, hiszen tele volt a szám könnyel, befelé nyeltem, gondoltam, nem szomorítom el még jobban a galambsoványra betegedett Anyánkat.

Kora délutántól zuhogott már az eső. – Na, rakjuk el a szerszámokat meg a gépeket, oszt mindenki menjen haza. Majd holnap a szokásos időben folytatjuk – szólt ránk a munkavezető szaki, de mielőtt kezét fogtunk volna, még odamondta nekem: – Egyet se búsulj, Palikám, holnap fizetésnap lesz... – Holnapután meg szabad szombat – fejeztem be a mondatot. – Vasárnap meg focizunk a Szarvassal. – Ott vagy itt, Palikám? Már csak azért, hogy hova menjek? – Sajnos ott, főnök. – Az sem baj, csak győzzetek! Mert ez a lényeg! Vagy nem jól tudom? – veregette meg a meztelen, izzadt, poros bal vállamat.

Az eső úgy zuhogott, mintha csak teljes szívéből siratta volna a bátyámat. Hazfelé futottam. De ahogy a Szülőöthonnál a trafik elé értem, beugrottam Ica nénihez a trafikba. – Esik, mi, Pali? – Hát igen, esik, de csak azért, mert nem jöhet létrán, Icuka néni. – Hát igen, én úgy tudom, hogy azért esik, mert gyalog nem jöhet, he-he-he. – Ott álldogáltam mindaddig, míg nem kezdett el csendesedni a zuhé. – Na csókolom – köszöntem el sebbel-lobbal a hónom alatt Irwin

Shaw Oroszlánkölykök c. könyvével. Futtában még odamondtam: – Köszönöm, Ica néni. – Nincs mit, Palikám.

Eszembe jutott, az udvari közös budiba nem mehetek, hiszen már tavaly megtelt, így a régi iskoláig kocogtam, ahová ismerősként jártam vissza, hiszen tízévesen odajártam, amikor negyedikes voltam. A szünetekben lezavart focimeccseknek köszönhettem a megyei bajnoki címmel járó aranyérmet is. Kifelé már két jércével jöttem, gondosan összefogva a lábaikat, mintha csak a piacról vittem volna őket, és hazaszaladtam velük.

Anyánk már hajnalban összeguberálta a ligetben az esti vihar által földre szórt száraz gallyakat, hogy legyen mivel főzni. – Na ugye, hogy húst eszem ma. Emlékszel? Azt kérdezted tőlem, hogy mit álmodtam? Na és mit feleltem? – Már nem emlékszem – nézett rám nagy égszínszemeivel az asszonyom, Ica. – Hát, hogy pirosat álmodtam! Na és az mit jelent? – Azt, hogy aki pirosat álmodik, az húst eszik aznap, mint a kutya. – Látod, igaz a mondás, mert a jó Isten ma is bedobta nekünk az ablakon a szerencsénket, mint nagyon régen az öreg cigánynak annak idején azt a hínárral körbevont üstöt, ami tele volt arannyal. Csak bízni és hinni kell az Istenben.

A gondviselésnek köszönhető, hogy mire Anyánkat már ledöntötte a kór a lábáról, Lajcsinkat is hazasegítette a börtönből a jó Isten. Még beszélhetett Anyánkkal, és mielőtt kiment, hogy kisírhassa magát az udvaron, Anyánk kivett a feje alól egypár piros százast, és Lajcsi zsebébe csúsztatta azokat. Még halála előtti pillanataiban is fontos volt Anyánknak, hogy megáldja és megsegítse sajátos módján Lajcsi fiát.

Németh Attila

Requiem Apámért

Isten keze zöld

Örök

Apám, Anyám: kökényszemű őseim.
 Vihar látta táj, csillagszemű madár.
 Mi a lét, a fazék, a sparhelt,
 az örök álom? – Apám: a tiéd!

Requiem apámért

(1)

Békésnek álmodta az Urat:
 tükörnek, széknek,
 a léckerítést ugató,
 házőrző kutyának.

(2)

Szép a nyár – learattak.
 Mesevilág – domboldalon fenyves.
 Szárazfa dül ösvényre.
 Kerekerdőben őz figyel, neszez.

(3)

Hajnalban ébredek:
 késő őszi időt, esőt hoz
 az ingem, a csizmám:
 – Isten keze zöld.

Petőfi

(1)

Vettem egy
 pár cipőt,
 fehér inget,
 szentképet,
 Petőfi-kötetet.

(2)

Szalad a gyerek,
 lobog kis üstöke.
 Temető szélén fejfa-sorok.
 Kazalban favilla.

(3)

Isten nincs, mégis mindenütt ott van:
 fában, fűben, derékfájásban.
 Ki volt Mózes?
 Ki volt Krisztus?
 Genezáreti-tó –
 szelíd keresztfa:
 átkelt rajta Jézus.

Prófeta

Nézz vissza az útból,
szilvafa árnyékából,
Anyám szandálynomából
énekes-rigó száll föl. –
Málnás tebéje
szomorúfűz-kosár.

Nézem arcomat,
az ifjúi vizes tálat,
benne a szőlőt, dinnyét,
a mesevilágot.

Öreg Isten szeret – szeretem.
Nézi a völgyet, a rohanó forrást:
– a kígyófejű szent földet,
Mózeset, a prófétát, a makkszemű,
botos, sarus őst.

Szemérmesen

Virágos fák között darazsak rajzanak.
Felsütött a kellemes tavaszi napocska.
Én magam egyedül keresek ihletet,
vágyat – váza-karcsú alakod előtttem
szemérmes szerelmet ígér.

Vitéz

Vitéz csizma, nehéz ing, a lapos
dombon összedőlt szőlőkunyhó.
Vetésen ballag az őzbak, ugat,
hull az agancsa – árán Apám
kenyeret, sajtot vesz.

Búza

Zöldül a búza, sétál egy fácska,
galamb torkában féregmag.

Őseim erdőkben villám szállta
madarak voltak, így
lettem én pásztor és költő.

Mint...

Mint tavaszi szarvasbika
hullott agancsa.

Öreg temetőben fának támasztott bot,
mint ottfelejtett emlék a napsütésben.

Féltésen

Vézna kezem izmot ölt,
nincsen, aki féltsen.
Vágom a fát. Napsütötte
havas erdő röffent, fut,
menekül előlem,
nincsen aki féltsen.

Korty

Tiszta forrás, madár kortyint,
mesébe lép bakancs, ing.

Feszületszemű Isten nézi
a tájat – a meglőtt lábú katonát.

Nézem

Nézem a tájat, kendermadár
csőrében a virágot. Ősz van,
magányos vagyok,
aki az enyém:
örökké csókom, társam.

Őrizz

Nincs, de én vagyok.
Hull a levél, lobog a mécs.
Íjlesztület borókát őriz.

Reggel

Reggel kávét ittam.
Zöldfának hívtam Jézust.
Felforrósodott a vérem.

A Bányász templom kupolája
eső áztatta domb: fenyő,
tölgyfa nyílt rajta.

Cseresznye

Csendes tavaszi esőt kíván
a szomjas föld, a föld.

Cseresznyevirágnak szirma
tuskóba vágott fejsze.

Apám agancsot hoz haza,
lesz belőle fogas kalapnak,
sálnak, kabátnak.

Jónás Tamás

Haverom, Jézus

Tudom, hogy nem látsz, no para.
Talán még úton vagy haza.
Nincsen erő, mi kényszerít,
csak saját igényem szerint
fordulok hozzád, úgy talán,
mint római, tudod, a Golgotán,
közönyösen, te jól tudod,
hogy ezzel jóra gondolok,
megértve végre (nem ma, rég),
mitől vagy itt, és mégse még,
mondanám, töltök némi bort,
éjjel-nappali itt a bolt,
s hoznék neked mekis kaját,
hát, megfogott, mint az Ararát
Noé bácsit, a kor, a most,
láthatnál nálunk villamost,
épül a metró, van kütyünk,
ézelmeket küldözgetünk,
ilyen-olyan, min?, drótokon,
a fél világ lóg a fészkbúkon,
sok a modern, a régi fogy,
unom. Én hozzád fordulok.
Nem az vagyok, ki rád kacsint.
Beteg lettem, s hát nem kicsit.
De ne hidd, hogy ezért írok, én,
engem csak zaklat a remény,
akarov tőled valamit.
Zavar azért, hogy nem vagy itt.
Figyelj: elég a bujdosás.
Szeretkezzünk, mint senki más.
Költői képet ne keress.
Csókolj, szívem, szájon, szeress.
Lépj velem túl határokon.
Ne számítson, hogy két rokon.
Valóság vagy. Tudom. Hiszem.
Mert nem valós itt senki sem.
Nem tudlak máshogy hívni, ím:
felajánlom az álmaim.

Nagy szerelmes vers

leegyszerűsítesz mint az eget a költők szeme
 tükörtelen tó vagy: nincsen benned hűség
 rettegve zárod-nyitod nagy kapuidat engedsz követelsz
 a szerelem nem a nemi szervek dolga
 biztonságot várni mindezért cserébe: röghöz kötni istent
 gondjaimat tűröd unod elsöpröd hanyag háziasszony
 havonta egyszer kidobsz magadból: kitakarítasz
 hallgatsz vagy elhallgatsz beszélsz vagy félrebeszélsz
 finom alku: ugyan te sem de más sem érti gondjaidat
 ha véletlenül mint elalvás után a száj nyitva marad a szíved
 és még véletlenebbül kijózanodsz és figyelsz
 rettegve látod milyen sunyi és kizsákmányoló leányzó vagy
 szerelmem

rendben van hogy úrbarna a szemed örvénylik tava
 a hajad is szerpentin-hullámos ha megmosod ragyog
 kunos arcodon a dimbek-dombok puffadtan is csinosak
 a szád szép vörös emlékmű örökké alvad alkonyodik
 leginkább a bűntudat tesz széppé ahogy hallgatsz
 és sírni kezdesz ha már nincs kiút könnyörögsz el ne hagyjalak
 olyan kiszolgáltatott vagy mint pincérnek a vendég szakácsnak a pincér
 mint köpés a tengernek
 de a legszebb mégis attól leszel hogy csimpaszkodom rajtad
 és senki de senki nem érti miért zavarod meg a sorsom
 amit olyan nehezen raktam össze gőgből pusztulásból
 szerelmem

egyre cigányabb vagyok tőled és neked
 diszkrét és bájos burzsoá vagyok hiszen
 hozzád szegődtem szeretni
 és csendesen tanulom mint ábécét a nebuló
 hogy neked álmodjak és ne rólad
 és kertemben nincsen remény
 se virág se gaz hogy kis lakásban pesten majd: veled
 bemutattam neked szeretni két fiúgyermekemet
 repedjek ketté lassan és unottan mint a cseresznye
 amire túl sok csintalan gyerek kapaszkodott
 és vad kurjantással hagyták eldőlni
 így hagyjon el engem is a vágyak hangyaserege
 ha újra hagyom hogy szemem bekösd hitegetésed
 kendőjével megpörgess s míg én vakon botladozom
 másra mosolyogj dicsekedj velem mennyire bolondod vagyok
 szerelmem

túlbonnyolítasz mint némelyik regényét thomas mann
 vagy egy-egy versét kosztolányi odavetsz hanyagul a mindennapoknak
 és én mindezt hagyom eljön az én időm
 eljön tudom de mit kezdek majd vele: mióta ismerlek
 nincs bosszúnak helye a szívemben kitöltesz mindent
 bokrokat nevel a csend bennem erdőket hiányod
 hegyek gyűrődnek arcomon és a forró magma a szívemben kihűl
 összetéptem párszor minden ruhádat a legszebb szoknyákat
 cipőket bugyikat szétvágtam és eléd szórtam mutatni
 ezt tetted velem: viharok hoznak így egymásra kárt
 nem tudom értettél-e bármit vagy csak őrltnek hittél
 hogy őrltnek hirdettél tudom mégis vissza-visszajössz
 ugyan egyre nehezebben és gyakran már nem is hozzám
 de ahhoz ami én vagyok – előtörsz mint a gyomorsav
 szerelmem

Pogánytavasz

könnyű vagyok mint a tavasz nehéz mint a szántóföldek
 uram fáj hogy földhöz ragaszt a vágy utánad és börtönnek
 érzem áldott szabadságod

a félelmetes ünnepeknek katonai fényeiben
 értem érzem ázottan és megalázott érzékenyen
 mi az amit néhány barát soha többé már nem üzen

vékony korhadt padló nekem ez a jelen keresztjelem
 varasodik a megjelölt fáradt betört csontos testeken
 kidudorodik a félelem

tudom-tudom csak nem érzem hogy itt vagy énvelem

Oláh Tamás

A virtuóz

Kitárult eléd rongyokba burkolt szívünk,
 A diadalmas hangok nagyot kiáltottak, a
 Teremtő vigasza szólt, és szégyellt sorsunk szakadt ki
 Hegedűd állad alá vett virtuóz játékából.
 Yehudi Menuhin tanítványaként, szivárvány csúcsán
 Hódítottad meg a világot, de idegen
 Országok helyett zenéddel inkább hazátlan,
 Rajongó, fekete szemű népünket ölelted magadhoz.
 Varázsló vonód kacaja messze űzte putris gondjainkat.
 Áradó panaszos dalod könnyeket fakasztott,
 Távol az eleven jelentől muzsikád hibátlan üteme pezsdített.
 Halk léptekkel, két hang közti résben, az eget lesve,
 Lassan elhagytuk a didergő nappalt.
 A vándorló csillagok útját követtük. Hunyorgó
 Jövőnket áradó zenéd csodája ébresztgette,
 Orkán, heves szenvedély húzta a húrokat, s mi
 Sóváran hallgattuk karcsú hangszered kavargó énekét.

Ujjaid játékán

Szabadon nyargalnak, kirobbanó örömet vagy gyász-könnyet ejtenek
 A zene mennyboltjából ujjaid játékán kikelt hangfüzérek, a
 Kék ég alatt, az óceánon át, a Földet megkerülve áradnak
 Csilingelve a szél járta völgyekbe, bekopognak ablakainkon
 Igéző futamaid, könnyű kezeid csodáin dalok fakadnak.

Liszt-rapszódiai szenvedélyes ütemével jutunk a láng-magasba.
 A melódiák százféle alakot öltenek, hajnalének ébreszt,
 Költők arany-álmaira rögtönzött hangsorok képeket festenek,
 A szív és a szó kel birokra a billentyűkön, új erővel tölt fel,
 Tükröt vet, zászlót lenget felénk muzsikád édes hazai üteme.
 Olykor szédítő a hangzása, máskor virágkehely illatát hinti,
 S bódító tömjénként teríti be, aki az oltár előtt térdre hull.

Bartók zaklatott zenéje éppen úgy megihlet, mint a tarka folklór
 Életteli boldog kábulata, nótáid cigány lányok táncoló
 Lábát, fekete szemét, omló haját, az ég izzó kedvét idézik.
 A zongora hangjai, ha nekünk játszol, a végtelent nyitják elének.

Töttös Gábor

A béna rajkó is kedves az anyjának

avagy

Az én cigánytörténeteim

Olyan országban, ahol a XXI. században a Kossuth rádió kabaréjában hónapról hónapra nagy sikert arat a cigányos beszédmodort imitáló, a népcsoport (vélt vagy valós) jellegzetességeit kifigurázó műsorszám, amelyben persze ma is jó kinevetni az elesettebbet, akinél, azt hisszük, különbek vagyunk, szóval itt és ma mindenki csak a saját cigánytörténeteit írhatja meg és idézheti fel. Magam sem teszek másként. A válogatás önkényes, mozaikszerű, hiányos és elfogult, de talán nem érdektelen, s mellesleg több mint 300 évet ível át.

*

A címben szereplő bölcsesség, amely biztosan magyar találmány, Baranyai Decsi János 1598-ban megjelent első magyar közmondásgyűjteményéből, az *Adagiorumból* származik. Bizonyos, hogy nem tekinthet vissza – a szólások számos darabjával ellentétben – görög és latin előzményekre, hiszen e két kultúra termékeny ókorában a cigányok még messze bolyongtak Európától. Ízelgetem a gondolatot s a mögötte rejlő megfigyelést. A béna rajkó is kedves az anyjának: aki ezt kigondolta, jól látta meg – máig érvényes jellemzőként –, mennyire szeretik szüleik a purdékát; egyszerre akarta éreztetni a jelenség meghittségét, de azért azt a mosolyos lenézést is, ami majd évszázadokig jellemzi a magyar-cigány viszonyt.

*

Pár évszázada jó szándékú, de embertelen törvények és elgondolások kapkodnak ama pici rajkó után, aki majd oly idillien bukkan elő Babits Mihály versében 1911-ben. Mária Terézia felvilágosult uralkodói hevülettel 1760-ban úgy akarta megoldani a cigánykérdést, hogy a gyermekeiket elvette volna tőlük, s a parasztoknak adta volna. Azt gondolhatnánk, ehhez hasonló borzalmas ötlet aztán nem is jött elő a történelem folyamán. Dehogynem, méghozzá közel kétszázötven év múlva, ahogy arról a Szekszárdon megjelent Közérdek tudósított 1905. július 8-án. Már a cikk bevezető mondata híven tükrözi a hozzáállást: „Évtizedek hangos követelése, hogy a cigány kérdés, a modern civilizáció eme szemétdombja végre-valahára eltűnjék a szemünk elől.” Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület javaslatot dolgozott ki, melynek első pontja: „A kóbor cigányok gyermekeit 7 éves korukban elhagyottaknak nyilvánítsák s nevelésükről az állam gondoskodik.” A remélhető eredményt így összegzi a névtelenségbe

burkolódzó tudósító: „így van kilátás reá, hogy ez a kérdés, ha egyszerre a végleges megoldás stádiumába nem is jut el, de legalább a kezdet legkezdetén egyszer már túlesünk s ez a civilizációra szégyenletes állapot a veszedelmes mozgó faj állandó letelepítésével, ha most nem is, de jó idők múltán hazánk, sőt az egész művelt világ örömeire mégis csak meg fog szünni...”

Babits *Cigánydala* ilyen közhangulatban jelenik meg hat év múlva a Nyugatban. A pici rajkó, aki ringatózva alszik a bugyorban, majd a szederfán (ennek 1885-ben plántált sora mellett, a Szekszárdtól a Dunához vezető útnál táboroztak a költő látta cigányok). Picit fél, sírdogál, naivan éli világát. Mindez annyi meghitt kedvességgel, amennyi a magyar irodalom évszázadaiban összesen sem hangzott a cigányságról szóló írásokban.

Azt gondolhatnánk, ezzel vége is az összefüggéseknek, mert nem tudhatjuk, mi volt erről a kortársak véleménye. Pedig tudjuk. Babits Mihály először 1911-ben, a nőegylet fennállása 50. évfordulóján szerepelt szülővárosában. Hét év múlva került sor a következő föllépésre. A Tolnamegyei Közlöny 1918-ban így harangozta be a húsvét hétfőjén tartandó műsort: „Az estély egyik fő érdekessége lesz Babits Mihálynak, a kiváló költőnek, a Petőfi Társaság tagjának közreműködése. Örömmel nézünk eléje szereplésének. Babits Mihály a fővárosban gyakrabban tart felolvasásokat költeményeiből vagy prózai dolgozataiból, s a műértő közönség mindig élvezettel hallgatja.” Ehhez képest a hetilap főszerkesztője április 7-i értékelésében egyszerre igazolja, mennyire nem értette sem a *Húsvét előtt* sodró békevagytát, sem a *Cigánydal* emberközeli báját, s azt, hogy milyen mély ellenszenv nyomait véste tudatába az utóbbi költemény. „Babits Mihály költői nyelvének szépségeit mi is megbámultuk, rithmus zajlásaiba bekapcsolódva fellendültünk, de nem az élő, harcoló-vérző nyugat érzelmvilágába, – hanem leghatásosabb tavaszi dalában is csak a nyugatosok szép szóáradatú márciusi szerelméig tudott felvinni: de hát újszerű csengő-bongó tavaszébredésünk hangját is bizony ma gyöngévé teszi a história élő műzsája, mely az »arma virumque« szívreszkettető akkordjaival veri fel az eget. Ma nem állunk meg a bugyros pereputtyos cigányasszonynál, meg a hasonló eszmekörök nem látjuk meg, ha még oly hüpermodern, hol darabos, hol esztergályozott műremek számba menő költői rithmusözönnel pengetik is fülünkbe.”

A költő már első kötetének nyitó versébe belopta a motívumot: „Nézz fel az égre: barna cigány kódokk...”, s másik költeménye, az *Aliscum éjhajú lánya* – Aliscum szülővárosának általa a római kori Alisca nevéből alkotott változata – még a magyar kritika által föl nem fedezett s így soha szóvá nem tett anakronizmust is vállalja, amikor az ókorba csempészi a népcsoportot: „Rómában a Tiberisnél / van ám keletje a lánynak; / lakomákban, asztalok alján / táncolnak s csókokat hánynak. // Sok szóke, barna leányok, / és héber, rőthaju szintén, / s cigány s kőkényszemü germán; – / de oly bűvös egy se, mint én.”

Két évtized múlva prózájában és versében is felbukkan majd ez a gondolati elem. Az 1926-ban befejezett *Halálfiái* című regényben ott búvik a legrégebbi élmény, egy fürdőzés, amelynek látványbeli elevenségére épülhetett hajdan a közeledés vágya. „A Csörge-tó apró kis pocsolya volt a Sót [a regénybeli Szekszárd] melletti lapályon, egyik részén a lovak és tehenek itatója; itt meneteles volt a part és a parasztok szekeresül hajtották bele gebéiket a sáros vízbe, víg ugrándozással szaladván utánuk a csengős csikó; parasztfiúk és cigánylányok

szoktak fürödni itt; a fiúk, parasztszemérmükben, a Medici Venus mozdulatával takargatva kényes részüket, szaladtak bele az iszapba, a lányok ellenben szemérmetlenül csillogtatták barna testüket a napon. Sötétzöld nádbokréták és vén fűzek adták a háttérrel ehhez a mitológiai képhez, melyet lopva bámultak meg egy-egy pillantással a másik oldalon fürdőző illedelmes úri lánykák, viaszkos vászon fürdőkalapjaik alól... Egy csörgetői nap szép és nagy dolog volt.”

(Ettől futamodásnyira húzódik az az eperfasor, melynek árnyában a cigányok tanyáznak régi idóktól fogva. Így esett meg, hogy a központi járás főszolgabírója 1882. július 8-án egy 70 tagból álló teknővájó cigánycsapatot kísértetett be, s meglepetve tapasztalta: születési helyüket kérdezve valamennyien erdőket, határfákat, dűlőutakat, faluszélét mondtak. A bekísérésnek persze nem statisztikakészítés volt az oka, hanem az, hogy előzőleg a csapat mellett hajtatott el hintaján az alispán, de a teknővájók kutyái az árokba hajsolták a lovakat, s a méltóságos úr akarátán kívül közelebbi érintkezésbe jött az áldott anyafölddel...)

Babits másik 1926-os motívumidézése már nem saját élmény, hanem merőben lelki azonosulás és szimbólumképzés. A *Cigány a siralomházban* az ifjúkori élmények visszfényétől az azonosulásig és a sorsközösségéig vezet, eközben alig vesszük észre, hogy a *Cigánydalt* mennyi valós és gondolati visszautalás és áthallás idézi. „Nem magamért sírok én: testvérem van millió / és a legtöbb oly szegény, oly szegény, / még álmából sem ismeri ami jó. // Kalibát ácsolna magának az erdön: de tilos a fa / és örül ha egy nagy skatulyás házban / jut neki egy városi zord kis skatulya.”

Akiknek még ennyi sem jut, vagyis a helységeken kívül táborozó sátoros cigányoknak külön történelmi szálát fonta a történelem. Akadtak köztük olyanok, akik 1864 őszén Berlinig is eljutottak, s erről a korabeli sajtó is megemlékezett.

„az a kép, a melyet lapunk mai számában lát az olvasó, híven a természet után, s berlini művészekről van rajzolva, kik a porosz főváros számos polgárával együtt seregesen mentek bámulni azon cigány-karavánt, mely nem régiben, a jó ég tudja, Magyarország melyik sarkából s minő utakon vergődött egészen a berlini vámsorompókig. A német művészek e látmányt, az ő szempontjaikból, valódi ritka szerencsének nézték, és sietve siettek, e ci-

vilizálatlan, de szerintök igen regényes és érdekes vad emberi csoportokat le-rajzolni s különféle képekben közzétenni. Azt írták, hogy ritka élvezet volt rajok nézve e karcsú, izmos testalkatok, ez olajszínű barna arcbőr, e magas homlokok s mélyen fekvő, fekete szemek, a fénylő fekete, dús haj éj szakál s a vakítólag fehér fogak szemlélete. Mind ez elbájolta a német művészeket.”

Egy év múlva a honi – nem éppen dicső – múltra emlékezett szintén a Vasárnapi Ujság 1865. szeptember 3-án, amikor a Wilkommenkulturtól jócskán eltérő (réginek mondott) fogadtatásról mesélt. „A sátoros cigányok elriasztása hajdan. Mint a múlt idők néha túlságos tréfáit jellemző adat, nem lesz érdektelen tudni, hogy csak egy pár évtizeddel ezelőtt a székely földön az ifjak mi módon szokták elriasztani a falu végén letelepült, s már kártékonnyá vált sátoros cigány-csoportot. A végrehajtás úgy történt meg, hogy a cigány tanyára dülő magaslatra – mely mentől emelkedettebb, annál célszerűbb volt – fölemeltek valamely kiszolgált kereket, s nem egyszer többet is egymél, és ott szalmával, s más könnyen éghető anyaggal annak falait, küllőit, sőt agyát is műértőleg betekergették, rászorították, s aztán meggyújtották. Azután a már lángba borult kereket a kifeszített sátorok irányában meglódították. Ezen égő alkotmány a sebes forgás miatt még élesített lánggal a telep közé sodorván magát, ott néha kártékony hatással rombolt, néha pedig hatástalanul tova robogott. Alig lehet képzelni az ily expeditio által felriasztott tanyán rögtönzött láрма-zavart, a lőtást-futást, óbégatást, átkozódást. Akármint futotta meg pályáját a tüzes követ, a sátoros cigányok másnap virradóra már útkészen állottak, s ezen fiatal könnyűvérűséggel párosult kegyetlen tréfa a vándor csoportnak valamely helység határáról tovább riasztására legfoganatosabb volt, sőt évtizedek múlva is csak átkozódva emlékeztek azon helységekre, melyben ily fogadtatásban részesültek. A korszellem haladtával, ma már az ily ókori kicsapongás is végét érte.”

Ámde lett helyette újabb. Az idézett lapban március 19-én olvashatták a következőt: „(Idétlen tréfa.) A sátor-a.-ujhelyi cigányok minden télen az oda való szőlők karóit szokták kegyetlenül megdézsmálni s más tüzelőszerek hiányában e karókat használják fel kunyhóik fűtésére. Egy odavaló szőlőtulajdonos a szőlőkarók pusztításának meggátolására azt a rószt [!] tréfát követte el, hogy több vastagabb karót is veretett szőlejébe, melyek lőporral voltak megtöltve. A cigányok természetesen a vastagabb karók után kapkodtak, be is fűtöttek velők, de a kunyhónak egyik tetemes része csakhamar légbe röpült s nem csak a kevés ágynemű s egyéb bútortat jutott tönkre, hanem maguk is megsérültek.”

Húsz év múlva, 1885-ben ehhez képest már ugyancsak megszelídült humorral szólt a témához a Tolna megyei sajtó. „– Azután, Péter – figyelmezteti a községi bíró a falu végén sátort ütött cigányok vajdáját – azt megmondom, baj ne legyen ám! – Már akárminek nézzon is bennünket, kedves bíró uram, annyit mégiscsak tegyen fel rólunk, hogy innen csak nem lopunk, mikor hát idevalósiak vagyunk – hangzott az önértetes válasz.”

Innen aztán kétfelé ágazik az emlékezet. Még ugyanebben az évben július 26-án apró hír tudatta a világgal: „Magyar cigány szótár jelenik meg nem-sokára, melyet József főherceg pártfogása mellett Györffy Endre paksi lakos szerkesztett. Le van írva benne a cigányok származása, nyelvük eredete, a népszokások, s közölve cigány dalok és imádságok”. A hírecskét szárnyra bocsátó képes hetilap, a Vasárnapi Ujság József főherceggel bensőséges kapcsolatot tartott fenn, s így első kézből nyerhette információit az alcsúti birtokán „rendezett cigánytelepet” fenntartó Habsburgoktól. Mindezek ellenére ma sem tudunk többet a szerzőről, sem a műről; s Szinnyei József, aki több tízezer író

legszemélyesebb adatait gyűjtötte össze, csupán a megjelent mű adatait közli, holott kortársként jóval több lehetősége volt, mint a mai kutatónak. Az adatok ráadásul azért is igen fontosak lennének, mert a megjelent mű az első magyar-cigány szótár volt, amelyet csak 1985-ben, tehát kerek egy évszázaddal utána követett hasonló.

Ma már szinte lehetetlen vállalkozás mindannak kiderítése, ami a kortársak számára még kézenfekvő lehetőség lett volna: ki volt Győrffy Endre, hogyan, milyen körülmények között alkotta művét; mégis néhány adattal közelebb juthatunk a titok nyitjához. Az előbb említett József főherceg *Cigány nyelvtant* szerkesztett, amelynek 1888-as előszavában olvashatjuk: „Győrffy Endre Magyar és Cigány szótár'-a is, amely 1885-ben József főherceg költségén jelent meg, eredetileg az Akadémiához volt benyújtva kiadás végett, de minthogy e könyv tisztán gyakorlati célra készült, az Akadémia alapszabályai értelmében (!) el nem fogadhatta.” A már megjelent mű helyi ismertetése sem visz közelebb az igazsághoz. A Szekszárd Vidéke című újság, amely – akárcsak Győrffy könyve – Rosenbaum Ignác paksi nyomdájában készült, 1885. szeptember 3-án azt tudatta: „a Győrffy Endre paksi lakos által írt cigány szótár (...) elhagyta a sajtót. Egyelőre csak 50 példányt hozott a szerző forgalomba (...) Győrffy 3 díszpéldányt József főhercegnek nyújtott át.” (A művet a szerző az 1885-ös pécsi országos kiállításon is bemutatta és árusította.)

A könyvet nyitó ajánlás után a kiadvány célját határozza meg a szerző, amelyben a nyelv jellegzetességéről beszél: „A cigány nyelven a nyelv szegénysége miatt egyelőre terjedelmesebben írni nem lehet. Oda törekedtem, hogy az érdeklődő közönséget e nyelvvél megismertetve a szavak ragozása folytán e szótárból rövid mondatok is összeállíthatók legyenek.” Győrffy nem a cigányságnak szánta könyvét elsősorban, bár tervei, kíváncsiak között hihetőleg ilyen cél is lebegett. Elgondolása szerint a nyelvet tanulni vágyó magyarok azok, akiknek szükségük van a cigány nyelv jobb ismeretére, a társadalmi érintkezés kiszélesítése és árnyalása érdekében. Felismerte azt, amit sem József főherceg, sem más – egyébként jóindulatú és tudós férfiú – elmulasztott: nem a nyelvtani vizsgálódás a legfontosabb, hiszen azt el lehet végezni a nyelv kihalásának állapotában is, hanem a kapcsolatteremtés a nyelv ismerete révén. Meglátásai természetesen nem tudományos alapokon nyugvó megfigyelések, hanem ösztönös ráérzésen alapuló következtetések. Ez azonban nemhogy levonna értékükből, hanem éppen ez teszi őket különössé, igazán nagyszerűvé.

Egy korabeli statisztika szerint Magyarország területén 1881-ben csupán 80 ezren vallották magukat cigánynak. Közülük írni és olvasni tudó 1001 volt, csak olvasni tudó 202, teljesen analfabéta viszont 78 190. Győrffy ezért is szánta művét elsősorban a magyaroknak, akik ezzel is közelebb kerülhetnek a több száz éve velük élő, de nem, vagy félreismert népcsoporthoz. „*A cigányok származásáról úgy nyelvük és szokásaikról*” szóló három és fél oldalas bevezetőben előítéletektől mentesen, alapjában emberséges hozzáállással találkozunk: ez aligha jellemezhetette a kortársakat. Nem változtat ezen a naiv nyelvszemlélet sem.

Joggal merül fel ezután, mondhatunk-e többet Győrffy Endréről annál, amit könyvében a neve mellett közöl: „magánzó”. Mint annyszor, most is egy véletlen segítette a kutatást némi eredményre. 1881-ben mozgalom indult

Tolna megyében, főgimnázium létesítése érdekében. Az érvek között szerepelt eredeti népi tehetségek fölfedezése, akiknek sorában első volt Baráth Nándor ozorai csillagvizsgáló, a második pedig Győrffy Endre. Az ekkori adatból tudunk meg néhány érdekességet a szerzőről. „Győrffy Endre bölcskei magánzó, ki hajdan szűcsmester volt, szabad óráit nyelvek tanulására fordítva többek között a cigány nyelvet is elsajátította, s azt tökéletesen bírván, másokkal is megismertetni, megkedveltetni igyekszik. E célból *A cigány nyelv teljes anyaga* című könyvet írt, szótárt, közmondásokat, beszélgetéseket, leveleket és dalokat tartalmazót. Bár nem lép föl e mű szaktudományi dolgozat igényével, tartalmánál, újdonságánál fogva igen érdekes, ily szempontból ajánljuk olvasóink figyelmébe. (...) Mutatóul közlünk pár közmondást és dalt. Te túha dive ovla. (Holnap is nap lesz.) Madzsa odgya ki jatut naakharna. (Ne menj oda, ahova nem hívnak.) Ma páty ogullo alav észke. (Ne higgy az édes beszédnek.)” A továbbiakban az 1885-ben megjelent kötetben is szereplő két dalt, az „Azt mondják, hogy sem asztalom, sem székem” és a „Belenézek a kisebbik zsebébe” kezdetűeket közli magyar és cigány nyelven. Ennyiből is nyilvánvaló, hogy József főherceg egy már 1881-ben készen álló mű megjelentetéséhez járult hozzá – s csupán anyagilag.

A mű maradandó értékét jól mutatja a 2011-es hasonmás kiadásának előszavából idézett néhány mondat. „A hatszáz év óta velünk élő, kárpáti nyelvjárást beszélő cigányok nyelvének első és mindeddig egyetlen szótára eredetileg 1885-ben jelent meg Pakson. A cigányokkal foglalkozó irodalom egyik legritkább, legbecsesebb darabja a méltatlanul elhanyagolt kárpáti cigányság indiai eredetű, kiveszőben lévő nyelvét mutatja be. A Magyar Roma Történeti Könyvtár negyedik kötetét ajánljuk mindazoknak, akik szeretnék közelebről megismerni a cigány nyelvet, a cigány kultúrát.”

Aki persze azt hiszi, hogy az atomvárosban például van Győrffy Endre utca, emléktábla vagy a megbecsülésnek bármi kézzelfogható jele, az bizony téved...

Ami a sátoros cigányokhoz való viszonyulást illeti, az persze másfelé is ágazott. Akadt egy főúri hölgy, a Zombán 1861-ben született bárónő, Dőry Etelka, aki a Magyar Salon számára 1891-ben fényképeket is készített róluk. Nem tudjuk, hogy a *Tolna megyei nőlexikon* szerint Bécsben tanult, kiválóan zongorázó, több teniszversenyen díjat nyert, a Dombóvár melletti Tüske-pusztán száznál több munkást is foglalkoztató, külföldön is ismert Dőry-konzervgyár

alapítóját mi készítette a dokumentumértékű felvételekre, annyi bizonyos: nem vezett el a korban a tengernyi sok hasonló fotográfia között. (Bár azt tudjuk: évtizedekkel később a Tolna vármegyei múzeum munkatársa, Kovách Aladár a népi épületek dokumentálásakor hasonló képeket készített.)

Azonban Dőry Etelkával egy időben és egy megyében működött Buday Gyula csendőr hadnagy szakaszparancsnok, majd érdemei elismeréséül főhadnagy és a királyi érdemkereszt tulajdonosa. Két olyan tüntetést is szétosztatott szuronyrohammal, amelyben több emberhalál is mutatta „következetes szigorát”, de külön Buday-féle módszerként ajánlották a XX. század elején a vándorcigányokkal való bánásmódját is. Ez röviden abból állt, hogy hetente többször addig „ellenőrizte”, zaklatta a csapatokat, amíg azok megunva tovább nem álltak.

Szintén ugyanebben a megyében, a Szekszárd várossá válásának évében, 1905-ben indult Közérdek, amely nemcsak nevében hordta célját, hanem tett is ezért, meglepő ötlettel állt elő 1906. március 24-i számában, amikor *Egy pap* aláírással azt javasolta, hogy ne az afrikai vademberek megtérítésén fáradozzanak, hanem a cigányokén.

„A cigánykérdéssel már a kormányok is foglalkoztak, hogy mikép lehetne azt a közveszélyes népfajt megfékezni, ártalmatlanná tenni. Próbálták kényszereszközükkel egész az emberirtás kegyetlenségéig; próbálta nem kisebb ember, mint boldogult József főherceg, a legodaadóbb emberszeretettel, a civilizáció számára megnyerni. Mindezek a kísérletek hajótörést szenvedtek.

Egy kísérlet volna még, a melyet még nem tettek meg, egy út, a melyen még el nem indultak: a cigánymisszió. Igaz, hogy cigányaink már nem pogányok, de valljuk meg, hogy csak névleg keresztyének.” (Eszünkbe juttathatja az okfejtés Vas Gereben régi adomáját: „A lélek halhatatlanságáról beszélt a pap a cigánynak, s mikor már annyit beszélt, hogy más jóra való félannyiból is elhitte volna, kérdi: – Na, fiam, hiszed-e? – Hisem, uram, hisem, hanem majd meglássa a tisztelendő úr, hogy mégsem lesz igazs.”)

„A magyar katolikus egyháznak kellene küldeni misszionáriusokat az ő szegény, tudatlan, vallásban neveletlen s e miatt a bűn és nyomor fertőjébe merült gyermekeihez. Ezek sem rosszabbak, mint a bálványimádó, emberevő vadak, és ezek itt vannak, nem messze tengereken át, csak a falu végére kellene hozzájuk kimenni s az ő putrijaikban, füstös sátraikban köztük letelepedve, szeretettel, mindent tűrő szeretettel »kényszeríteni« őket, hogy a keresztyén civilizáció asztalánál a keresztyén erkölcsiség menyegzői ruhájában foglaljanak helyet.” A szerkesztő ehhez csillag alatt hozzáfűzte: „Megcselekedhetnék ezt más vallásnak papjai is.”

Egy hét múlva ugyanez a lap már életszerűen ábrázolta, hogy a keresztyéni türelem és együttérzés nem lenne hiábavaló. Az *Utcai jelenet* című kis színes hír a korabeli Szekszárdra visz bennünket: „Néha-néha akad egy kis mulatság is az utcán sétálók számára. Tegnapelőtt egy cigányasszonyon és mintegy négyéves gyermekén mulatott a közönség. Az asszony a Seiner-féle bolt előtt és a kocsiuton egy bottal intette a kisiút engedelmességre, az pedig sírt és bőgött, ahogy kifért a torkán; ekkor a karon ülő gyermeket a földre helyezte az anya, és kézzel, bottal tanította a rajkót engedelmességre. A szófogadó rajkó pedig kövekkel és sárhantokkal dobálta az anyját folytonos sivalkodás közt. Az utca fiatalsága, sőt egy-két felnőtt is biztatták a rajkót nagyobb multság kedvéért. Azonban rendőrt a mulatozók között nem láttunk.”

Így aztán aktuális maradt az egy héttel korábban fölített kérdés: „Egy megkeresztelt pogány átlag több mint ezer koronájába kerül a misszió: egy a

valódi keresztény civilizációnak megnyert cigány nem érne meg ennyit?” Ki-ki eldöntheti, hogy a négy emberöltővel előbb fölvetett ötlet korszerűtlen-e ma?

Az idők folyamán annyi minden elveszett vagy homályba merült. Csupán személynévként maradt fenn egy – talán baráti ötletből, szépítő szándékból alkotott – szó, s ez a *barnász* (cigány, cigányzenész). Számítógépem természetesen aláhúzza, szótárakban, még Szily Kálmán jeles, nyelvújítást dokumentáló művében is hasztalan keresem, pedig én még olvastam az 1848-as ünnepély tudósításában: „derék barnászaink a Rákóczy [!] indulót húzták”. Ma már csak szerzői meg családnévként van nyoma.

Nem szokták idézni – még összes művei közt sem! – Jókainak azt a versét, melyet Kakas Márton álnéven írt, s 1859. augusztus 27-én adott közre az Üstökösben, abból az alkalomból, hogy „hírhedett zenésze a világnak” megjelentette Párizsban, francia nyelven *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* (A cigányokról és zenéjükéről Magyarországon) című könyvét. Ki gondolná, hogy e tanulmánya miatt nem nyugszanak Liszt hamvai hazánkban? Merésznek tűnhet az állítás, de azért igaz...

Bár nem rövid, de tanulságos Jókai 84 soros költeményéből idéznünk a bevezető szakaszokat, néhány további kitételét, majd a záró strófát. „»Et tu mi fili Brute!« Még te is / Ellenünk fordulsz, oh nagy zenész? / Ág is húzza a szegényt, felőlünk / Nem beszél hír, külföld ránk se néz. / Csupán ősi nyelvünk lelke él még / S vérünk lángja, a magyar zene; / Az a dal, mit hogyha hall a honfi, / Könnye [!] lábbad [!] mind a két szeme. / Az a dal, mely szivből jött és szivbe / Visszatér; mely együtt sír velünk, / Mely beszél, mit el nem mondhat a száj, / Mit belül csak némán érezünk. / Az a dal, mit egykor istenitél [istenítettél] / S lelkesülni tudtál zengzetén / És a mit most, mint avult játékszer, / Te vén gyermek! könnyen összetépsz. // Azt beszéled: – s szavad messzehangzó; / Hogy e méla dallam nem mienk; / Hogy az nem a magyar ősi búja / És jó kedve, benne a mi zeng. / Csak egy vándor, züllött népcsaládnak / Hangja az, mely jött hazátlanul: / Énekelni édes szülőföldről / A magyar nemzet ettől tanult, / Délcegségét lopta koldusoktól, / Hő tüzet bohóc szeszély adá. / Csak az üres csengő-pengő hang volt, / Mi a szíveket elragadó. / Nincs magyar dal! mert az a cigányé, / Az álmodta, az találta ki; / Csak azután, hogy a dallam meg volt, / Firkált hozzá verset valaki.”

„Mit tudod te, mi a honfi bánat, / A ki senkihez sem tartozol. [...] Mit tudod te, hogy mi a magyar dal? / Ki »jövő zenéjét« alkotod.” [...] „Te, ki anyád édes drága nyelvén / Egy ígét ki nem tudsz ejteni!” [...] „...mit rólunk írtál, nem más / Mint gondatlan szerzett rágalom; / Olyan, minőt szoktak írni többen: / »Népismertetés a pamlagon.«” [...] „Nem gyűlölünk: azt megválogatjuk / Múltakra nem emlékeztetünk. / Nem vitázunk; hiszen hallgatásunk / Olyan régen jól illik nekünk. / A szegény cigányra sem haragszunk, / Kinek ilyen szépen odaadsz. / Elhúztatjuk vele »az én nótám«, / Sőt még össze is csókoljuk azt. / A magyar dal azért marad annak; / (Ez az egy ki senkitől se fél) / Mi sem esünk nagyon búnak érte, / A cigány sem lesz nagyon kevély, / De fáj mégis, hogy kit dicső költőnk / Első honfivá tett szép dalán / Most kimondja, hogy még azt se tudta / Rólunk: voltaképen kik valánk?”

Igazi, elkeseredett gondolatok. De hát egy olyan országban, amelynek legnagyobb költője, az itt is emlegetett Vörösmarty a magyar irodalom legsúlyosabb átokversét írta meg Görgey ellen, s ahol valóban elkeserítő a helyzet, ugyan mit várhatunk? S persze a mű a jogos bírálattal mellett (és főleg helyett) sok tekintetben személyeskedő és igazságtalan – ahogy az már ilyen esetekben lenni szokott. Az író és a zeneszerző kapcsolata azonban idő múltán kedvezően változott, ahogy erről – a Mester látogatása nyomán – kedélyes írásban maga is beszámolt. Liszt közben megalapította a Zeneakadémiát, s ebben meg még seregnyi ügyben szorgoskodott hazája érdekében. Első fellépésétől a végsőig mindig következetesen magyarnak vallotta magát, s kifejezte óháját: honi földben kíván nyugodni.

Így halt meg 1886. július végén Bayreuthban. Lánya, Cosima – tekintettel a biológiai állapotra is – ott temettette el, de Haynald esztergomi bíboros azonnal mozgalmat indított hamvai hazahozatalára. Ennek híre eljutott Cosimához, aki ahhoz a feltételhez kötötte ezt, hogy az Országgyűlés illően tiszteletteljes formában kérje ezt, s gondoskodjék a megfelelő anyagi háttérrel is. „A Magyar Írók és Művészek Társasága és az Országos Magyar Daláregyesület Liszt Ferenc hamvainak hazaszállíttatása és Budapesten megfelelő helyen való eltemettetése iránt kérelmeznek” a Tisztelt Ház 1887. február 17-i ülésén. Gajári Ödön be-terjesztő és Ábrányi Kornél támogató szavai után Tisza Kálmán miniszterelnök emelkedett szólásra, s olyan formában támogatta a javaslatot, hogy az felért egy nyilvános gyalázással, mert felidézte a régi sérelmet – porrá zúzva ezzel a nemzeti tiszteletet.

Érdemes a képviselőházi naplóból szó szerint is idéznünk szavait. „Minde-
nekelőtt azon kezdem, hogy a kérvényi bizottság határozati javaslatát a magam
részéről is elfogadom (Általános helyeslés.), mert helyesnek tartom, hogy egy
mindenesetre feltűnő, zseniális, ritka nagyságú művész iránt, ha művészi és
társadalmi körök készek az elismerésnek a kifejezést megadni, ebben őket
a kormány erkölcsileg, de csakis erkölcsileg támogatni tartozik. (Általános
helyeslés.) De midőn ezt előrebocsátom, igen kérem a képviselő urakat, ne
méltóztassanak többet kívánni, mint amit lehet (Általános helyeslés.), mert ré-
gen meg van az mondva, *de mortuis nil nisi bene*. [halottakról csak jót szabad
mondani] Ne kényszerítsenek túlzás által, hogy ezen szabály ellen vétsek. (Ál-
talános helyeslés.) Én, t. képviselőház, ismétlem, a határozati javaslatot elfoga-
dom, elfogadom pedig, nem mintha mindazt, amit a képviselő urak, különösen
a közvetlenül előttem szóló képviselő úr mondott, elismerném, de elfogadom
azért, mert magában a művészetben rejlik a nagyság, amely mellett egyéb ér-
demeket nem szükség latolgatni. (Általános helyeslés.)

És elfogadom annak dacára, amit még kénytelen vagyok az igazság érde-
kében megjegyezni, hogy igaz, hogy Liszt Ferenc azt, amit mi magyar zenének
tartunk, terjesztette, de éppen akkor, *mikor a magyar embernek alig maradt
valamije a magyar zenén túl, hirdette széles e világon, hogy az nem magyar
zene, hanem cigány*. (Egy hang a baloldalon: Meg van cáfolva! Ellenmondások.
Helyeslés.) Engedelmet kérek, most nemrég is megnéztem [!] azt a brosűrt,
amelyben ezt kifejtette. (Helyeslés.) De, ismétlem, elfogadom a javaslatot en-
nek dacára is, mert a művészi nagyság maga elég ok arra, hogy egyéb tekintet-
ben ne akarjunk kritikusok lenni. De ha elfogadom, ismétlem azon kérésemet,
ne méltóztassanak túlfeszíteni a húrt, mert el talál pattanni. (Élénk helyeslés.)”

A Huszadik Század 1906-ban, a Napkelet 1928-ban idézte föl ezt az eseményt, de sem akkor, sem azóta nem történt semmi...

Visszatekintve nem kis szomorúsággal látom: legalább annyi kimaradt ebből az írásból, amennyi belefért, s személyes élményeimről még csak nem szóltam. Ezek közül egyet semmiképpen sem feledhetek. Találkoztam egy olyan cigánnyal, aki addig is, azóta is párját ritkítja. Suki Béla apja hivatását követve egyszerre volt kiváló cigányprímás és a filozófiai tudományok kandidátusa. Meg a szegedi Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium történelemtanára, az egyetemisták szakmai gyakorlatának vezetője. Végzősként így találkoztam vele kétszer. Először, amikor otthonában kerestem föl, mert szívpanaszai miatt nem tudott bejárni. Szívélyes beszélgetése velem, az ismeretlennel, engem lepett meg a legjobban, ezért érdeklődni kezdtem utána. Teltek-múltak a hetek, s viharosan bár, de sikeresen lezajlott gyakorló tanításom, melynek érdemjegyes igazolását tőle kellett megkapnom. Széles mosollyal fogadott, szinte barátként mesélt és kérdezett. Ő már hallotta és tudta, hogy a szakvezetéssel ideiglenesen megbízott igazgatóhelyetttessel úgy ordítottunk egymással üvegkalickájában, ahogy talán maga Suki Béla is sokszor szeretett volna, de végül soha nem jutott el eddig, hanem csak a (később halálát is okozó) szívbajig. Főnöke jogtalanul vette át helyettem egy óra irányítását, majd szobájában azt kiabálta: – Én már 25 éve tanítok! – De ha így tanít, arra nem lehet büszke – vágtam vissza. Jó negyedóráig zengtek a falak, s kifelé a sóbálvánnyá vált tanárok megdöbbenve pillogtak rám. A rektorig eljutott a vitánk, és semmiféle fenytést nem kaptam.

Ha akkor tudom, amit Veress Miklós – tanítványa és sógora – 1996-os, a Tiszatájban megjelent visszaemlékezéséből olvastam később, mennyi mindent kérdezhettem volna! De talán jobb így, hogy nem fárasztottam. Ezért a hosszú, de kellemes percek meg aláírása után dedikáltattam vele a sebtében beszerzett *Martin Heidegger filozófiájának alapkérdései* című könyvét. Évek múltán Baka István emlegette egyik baráti látogatásakor, hogy úgy halt meg, ahogy azt önző férfikíváncsainkban nagyon is szeretnénk. (Ezt persze nem részletezem, de Veress is szól erről...)

Suki Béla emlékét, ahogy a Lisztnek asztali zenét játszó cigányprímás, az Amerikában 4000 kilométeres hangversenykörutat tevő Garai Ferkóét is egy-egy roma tanítványom írta meg javaslatomra szakdolgozatnak. Az előbbi Orsósne Bogdán Anna, *Suki Béla élete és filozófiai munkássága* 2001-ből, az utóbbit Orsós Zoltán, aki maga is kiváló zenész, s ma már őrnagy, a Tolna Megyei Rendőr-főkapitányság bűnmegelőzési kiemelt főelőadója.

Számos szakdolgozóm közül, akik ebből a népcsoportból kerültek ki, külön figyelmet érdemel – és megjelenésért kiált – Jovánovics Henrietta *Fejezetek Alsószentmárton szokás- és viselettörténetéből* című munkája, amely 2017-ben készült, az ottani beás cigányok teljes néprajzi állapotát bemutatja eredeti beás nyelven gyűjtött és leírt, valamint magyarra lefordított interjúival, kiváló stílusú, példás helyesírású s mindemellett magvas megállapításokban bővelkedő dolgozata. Ráadásul e népcsoportrésznek ez az egyetlen ilyen mélységű s persze a benne élő szeretetét is tükröző bemutatása. Mert azért nemcsak a béna rajkót lehet szeretni, hanem azt is, aki a nyakunkba ülve messzebbre lát majd nálunk...

Balázs Géza

Magyarországi cigánykutatások

Néhány pontban a hazai romológiáról

A cigány nyelvrokonság fölfedezője: Vályi István. Eleinte a cigányokat – tévesen – egyiptomi eredetűeknek tartották. Nyelvük azonban az indoeurópai nyelvcsalád ind ágához tartozik, s e nyelvrokonság fölfedezése 1776-ban egy Hollandiában tanuló magyar református teológus, Vályi István nevéhez köthető. A Komárom környéki fiatalember a hollandiai Leiden városába ment protestáns teológiát tanulni. Ott feltűnt neki Indiából származó társainak a beszéde, amely hasonlított a falujabeli cigányok nyelvére. 1776-ban megjelent írásával megalapozta az ind-cigány összehasonlító nyelvészeti kutatásokat, amelynek kifejlődésére persze még várni kellett. A cigány népekkel és nyelvekkel foglalkozó kutatások összefoglaló neve: ciganisztika vagy ciganológia, illetve romológia. Magyarul legegyszerűbben „cigánytanulmányoknak, cigánykutatásnak” nevezhetjük ezeket a területeket.

Cigány nyelvek. A cigány nyelvekről (ugyanis nincs egyetlen cigány nyelv, sőt nincs egységes cigány irodalmi nyelv és egységes írásbeliség sem) ma a legfontosabb tudnivalók a következők.

A több változatban élő cigány nyelv az óindból (szanszkrit) származó újind nyelvek közé tartozik. Mivel azonban a cigányok egy része az 5–7. században elhagyta Indiát, nyelveik fejlődése el-

különül az összindiai nyelvfejlődéstől. A cigány nyelveket beszélők számát a világban 3–5 millióra becsülik, de a szám igen bizonytalan. Legtöbben közülük Romániában, a többi balkáni államban, Magyarországon, Szlovákiában, Ukrajnában, Olaszországban és Franciaországban élnek, de Amerikába is vándoroltak. Az is lényeges szempont, hogy a cigányság nagy része nem beszéli a cigány nyelvet. Magyarországon a magyar mellett a cigány lakoságnak kb. 20-25%-a beszél valamilyen cigány nyelvet. A cigányok másik része a cigány nyelvnek a helyi (környezeti) nyelvvel, nyelvekkel kevert változatát beszéli. A cigánykutatók ezért beszélnek román, magyar cigány stb. nyelvről.

Nincs saját egységes neve a cigányoknak. A balkáni cigányság (részben Magyarországon is) a rom 'férfi' szót használja (a rom szó a dóma névre megy vissza). Franciaországban a nevük manus (ember), Németországban szinto. A cigány szó egyes feltevések szerint a bizánci athinganosz 'érinthetetlen' szekta nevéből ered, s erre megy vissza az orosz, a cseh, a német (Zigeuner) megnevezés. Az angol Gypsy név vagy a peloponnészoszi Gyppe helységnévből ered, vagy az egyiptomi eredet tévhitéből (innen a „fáraók népe” humoros elnevezés). (Vekardi 1999: 217).

Magyarországon is több cigány nyelvet, nyelvjárást tartunk számon:

1. oláh cigány (vlach), ennek nyelvjárásai: lovári (lókupec), másári (bocskorfonó vagy foltozóvarga), drizári (rongyszedő), csurári (rostakészítő), colári (szőnyeges), kherári (házaló). 2. magyar cigány (romungro) – valamikor a kárpáti cigány nyelvet beszélték, ma már csak magyarul beszélnek. 3. fődozó cigány. 4. német cigány (szinto). (Vekerdi 1999: 218–219). A beás cigány nyelv a Magyarországon élő cigányok legkisebb csoportjának a nyelve, amely a román nyelv közeli rokona. Magyarországi változatai: árgyelán ('erdélyi'), muncsán ('hegyvidéki'), ticsán ('Tisza vidéki'). Erdős Kamill a magyarországi cigányokat két csoportra osztja: 1. cigány anyanyelvű (kárpáti, oláh cigány nyelvet beszélők), 2. nem cigány anyanyelvű (magyar vagy román anyanyelvűek). (Erdős 1979: 56–60). Egy másik felosztás romani, beás és magyar nyelvű cigányokról beszél.

A cigány nyelvek története során nem jött létre cigány írásbeliség és irodalom. Írásbeliségüket a 20. század második felében kezdték megteremteni. Az első szótárak, bibliafordítások, tankönyvek a 20. század utolsó harmadában, végén; egy alapos oláh cigány mondatlan 1974-ben (Vekerdi–Mészáros, 1974), beás nyelvtan még később jelent meg (Orsós–Kálmán 2009). Az írásbeliség megteremtésénél alapvető kérdés, hogy melyik cigány nyelvre, nyelvváltozatra alkalmazzák.

A cigány nyelvek sajátossága, hogy jórészt tőszavakat használnak. A mindennapi beszédben kb. 800 tőszót és 200 képzett szót alkalmaznak, valamint nagy, legalább 1000-es számban használnak a környezeti nyelvekből átvett szavakat. Ezért a cigány nyelven beszélők rendszerint kétnyelvűségi (vegyesnyelvűségi) beszédállapotot mutatnak (Magyarországon például ilyen szavakat fűznek be a cigány

beszédbe: vonato, kórházi, önkormányzat, egyesület). A cigány nyelvek nemcsak vesznek, hanem adnak is szavakat a környezeti nyelvnek. A cigány nyelvek mindenütt Európában, így Magyarországon is elősegítették az argó (tolvajnyelv) és a szleng bővülését. Pl. csórni, csaj, manus, séró. (Vekerdi 1999: 218–219).

Érdekes módon a Cigány (Czigány) személynév már 1278-ból, tehát a cigányok Kárpát-medencei bevándorlása előtt is adatolható nyelvünkben. Ennek oka talán az lehet, hogy a korábbi Cigány megnevezés egy ótörök eredetű, 'sima hajú' jelentésű személynév lehetett, de előfordulhat az is, hogy már ekkor a később betelepülő cigányok görög eredetű, délszláv-román közvetítésű neve bukkan föl hamarabb, tehát a bevándorlásuk előtt (Hajdú 2010: 109). Mindezek a bizonytalanságok jelzik, hogy a cigány nyelvek kutatásában még Magyarországon is bőven van lehetőség.

Magyar cigánykutatók. Vályi István 1776-os, tudománytörténeti fölfedezése után a cigányokkal tudományos szempontból Európában és Magyarországon a 19. században kezdtek el foglalkozni. Ahogy említettem, a cigány nyelvrokonság fölfedezése egy magyar teológushallgatóhoz fűződik. Utána Magyarországon először Csiba Bonifác komáromi szerzetes kísérelt meg cigány szótárt összeállítani 1800 körül, de munkája elveszett. Nemzetközi érdeklődésre is számot tartott Liszt Ferenc 1860-ban Franciaországban, majd egy év múlva Magyarországon is kiadott könyve: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*.

A magyar cigánykutatók közül kiemelkedik József nádor fia, József Károly Lajos főherceg. Balassa Iván

(1995: 35) így emlékezik rá: „Amikor fiatalon egy zömében német ezredben szolgált, a néhány, csak cigányul beszélő katonát nem tudta megérteni, ezért megtanulta nyelvüket. Majd itthon felvette a kapcsolatot olyan legendás cigánykutatókkal, mint Hermann Antal (1851–1926), Wlislocki Henrik (1858–1907), a nyelvész Ponor-Theurewk Emil (1858–1917), és közreműködésükkel szótárt, nyelvtant, néprajzi leírást adott ki. Birtokain iskolát nyitott a cigányok számára, hogy saját műveltségüket is megismerve, jobban be tudjanak épülni az egyre fejlődő életbe.” 1893. december 5-én az országgyűlésben Herman Ottó így említette: „először is elismerem, hogy a honvédség jelenlegi főparancsnoka, József magyar királyi herceg a Habsburg-Lotharingiai és a volt Habsburg-ház sarjai közül az első, a ki teljesen azonosította magát e nemzet érzelmeivel, nyelvével és szokásaival.”

A magyar romológiai kutatások történetének megírója, Vágh Mária (1983: 28) hozzáteszi: „a főherceg személye annyira népszerűvé vált a magyarországi cigányok körében, hogy még évtizedekkel halála utána is mesék, legendák keringtek róla”. 1886-ban Kalocsán jelent meg Nagyidai Sztójka Ferenc *Ő császári és m. királyi Fensége József főherceg magyar- és cigány nyelv szótára. Iskolai és utazási használatra*, majd 1888-ban József főherceg *Czigány nyelvtana*. Az 1890-ben indult *Ethnographia* című folyóirat első számában közölte a főherceg *A cigányokról* című írását. Vágh Mária állítja (1983: 29): „Nyugodtan elmondhatjuk, hogy Wlislocki, Hermann Antal, Katona Lajos korában Magyarország volt a romológiai kutatások világszerte elismert központja.”

A két világháború között kiemelendő Bartók Béla tanulmánya a ci-

gány zenéről, Dömötör Sándor írása a muzsikás cigányokról, és 1937-ben megszületett Kertész János összefoglalása a romológia külföldi és hazai irodalmáról.

Cigány múzeum. Az 1945 utáni időszakból meg kell említeni Erdős Kamill néprajzkutató munkásságát. Halálának 25. évfordulójára adták ki cigánytanulmányait (Vekerdi 1989). Fő műve egy szerény kötetecske: *A Békés megyei cigányok. Cigány dialektusok Magyarországon* (1979). Erdős Kamill az 1960-as években levelezésben állt Balassa Iván néprajzkutatóval. Tőle kaptam meg egy négyoldalas gépiratot, *Feljegyzés Cigány-Gyűjtemény felállítására tárgyában* címmel, keltezése: Gyula, 1960. november 7. A kiadatlan dokumentum fölvezolja egy Gyulán létesítendő cigány gyűjtemény (múzeum) tervét. Gémes Balázs (1995) összefoglalja a cigány múzeum elképzelésének történetét. Egy ilyen jellegű múzeum létesítésének gondolata a Győri Közlöny 1876. évi évfolyamában bukkan fel: „állíttassék oly ethnographiai múzeum Budapesten, melybe a cigány népet illető mindennemű adatok összegyűjtesse-nek...” Valójában csak az 1896-os millenniumi kiállításra készült első skanzen, a Magyar falu keretei között mutattak be cigány anyagot. Gémes Balázs írásában arról szól, hogy először 1984-ben határozat született cigány múzeum létrehozására, később három kutatóbázis alakítására. Előtte, 1979–1984 között Bencsik János az Országos Cigánykutató Munkaközösség keretében kezdett intenzív adattári és tárggyűjtést. Gyulai működése idején létrejött a cigány archívum 517 tétellel. 1989-ben Szuhay Péter a Néprajzi Múzeumban *A társadalom peremén* címmel szervezett kiállítást.

1993-ban Barati Antóniával megrendezett második kiállításának címe: *Képek a magyarországi cigányság XX. századi történetéből*. Ugyanebben az évben jelenik meg a *Cigány néprajzi tanulmányok* 1. kötete. 1991-ben Szekszárdon alakult meg a Cigány Hagyományokat Kutató Egyesület, amely sok egyéb tevékenység mellett elkészített egy számítógépes cigány bibliográfiát, valamint létrehozta a Cigány Dokumentációs Tárát.

A sok kutatómunka, terv ellenére a cigány múzeum azonban mindmáig nem valósult meg.

Egyéb néprajzi kutatások. A hazai romológiai kutatások első, sok területre kiterjedő összefoglaló tudományos-ismeretterjesztő munkája a *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* című kötet (Szegő 1983), amelyben történeti, néprajzi, nyelvészeti, szociológiai, művészeti (irodalom, zene, tánc), valamint aktuális közéleti, közegészségügyi, oktatási stb. összefoglalók kaptak helyet. A már említett, 1993-tól megjelenő *Cigány néprajzi tanulmányok* (a Magyar Néprajzi Társaság gondozásában) vegyes és gazdag anyagot ad közre a cigányságról. Az 1997-ben megjelent kötetben olvashatunk a cigány földházakról, a teknővájókról, a beás szálláshelyekről, a cigány szülésről és csecsemőgondozásról, a karácsonyi köszöntésről, a mesehagyományozásról, és Eperjessy Ernő (1997) izgalmas szemiotikai tanulmányával is itt találkozunk: a beás testtartásról és a kézjelek néhány típusáról. Megemlíti például a dél-dunántúli beás cigányok jellegzetes földön ülését (cigányülés), amelyet keletiesnek mond, s valóban a fényképpel illusztrált képen jellegzetes Buddha-ülésben láthatunk egy cigány asszonyt.

A cigány néprajzi kutatásokból csak néhány példamutató munkát említek. Csenki Imre és Csenki Sándor (1980) jelentette meg a *Cigány népballadák és keservesek* című gyűjteményt. Fülöp Lajos (1985) adta ki Berze Nagy János gyűjtéséből a *Cigány mesék* című kötetet. A *cigány népmese* kismonográfiáját Vekerdi József jelentette meg (1974). Bari Károly (1994) ugyancsak kiadott egy cigány népmeséket tartalmazó könyvet *Az üvegtemplom* címmel.

A cigányság ma. Becslések szerint a magyarországi cigányság lélekszáma: 400–850 ezer fő közé tehető. (Egy évszázaddal korábban a mai ország területére vetítve 80 ezer főről tettek említést.) A Kőbányai Önkormányzat 1993-ban pályázatot hirdetett a cigány-magyar kapcsolatok-kötődések témakörében, amelynek anyaga, egy szép vallomásgyűjtemény megjelent (Demeter Zayzon, 1994). A gazdag kötetben olyan témákról esik szó, mint egyéni-családi sorsok (pl. *A putritól az egyetemig*), az ünnepek, a foglalkozások (mesterségek), a mai cigány hétköznapiak (*A társadalom segítségére szorul cigány gyermekek problémái*), a cigánypasztoráció stb.

A cigányság mai helyzetének, társadalmi problémájának szakirodalma szinte áttekinthetetlen. Réger Zita (1990) cigány gyerekek nyelvi hátrányáról jelentette meg kutatási eredményeit. A nyelvész emlékének ajánlotta egy kutatócsoport a *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében* című tanulmánykötetet (Bartha 2007). A Magyar Tudomány című folyóirat 1997/6. száma *A legnagyobb kisebbség* címmel tanulmányokat közöl a cigányokról, s ugyancsak tematikus száma jelent meg e témában az Iskolakultúra című folyóirat 2001/12. számának.

2009-ben a gödöllői Szent István Egyetemen rendeztek konferenciát *A cigány kultúra néprajzi és történeti kutatása a Kárpát-medencében* címmel. Ugyancsak 2009-ben vitát váltott ki Dupcsik Csaba (2009) a magyar cigányság történetét összefoglaló munkája.

Részben a tudományos kutatásoknak, részben a politikai törekvéseknek, részben a formálódó szemléletváltásnak köszönhetően ma több cigány iskolakísérletről (pl. Gandhi Gimnázium), kulturális egyesületről, cigánypasztorációról, oktatási-nevelési programról (pl. roma újságíró-tanfolyam, roma médiamunkások) tudunk.

A cigány nyelvek iránti érdeklődést fokozta a lovári és a beás nyelv állami nyelvvizsgaként való elismerése. Az elmúlt évtizedben fiatalok ezrei tanulták ezeket a nyelveket Magyarországon – elsősorban diplomaszerezési célból.

A cigány kultúra (különösen a zene, az irodalom, a képzőművészet) jelen van a mindennapokban (koncertek, kiállítások, könyvkiadás), a 100 tagú cigányzenekar vagy a Rádió C műsoraiban (a rádió már megszűnt).

Bizonyos (kétkedéssel is fogadott) tévéműsorok (Győzike show), illetve a cigány zenészek, énekesek, a cigány mulatós zene a nem cigány lakosság körében mindennapi beszédtemát jelentenek, egyesek szinte kultikus szerepet is kapnak (pl. Bangó Margit, Mága Zoltán).

A pozitívumok mellett azonban a magyar társadalom egyik leg súlyosabb gondja a cigányság nagyobbik rétegének a folyamatos szociális, gazdasági, kulturális, sőt nyelvi leszakadása. Ennek fő oka a pozitív minták hiánya, a kitörési lehetőségek korlátozottsága, az ebből fakadó iskolázatlanság, a szakképzetlenség. Leginkább ebből adódik a cigány lakosságot nagyobb mértékben jellemző, gyakran már többgenerációs munkanélküliség („a gyerekek már a szüleiket sem látták dolgozni”), amelyből kitörni – a sok jó szándékú törekvés ellenére – egyre nehezebbnek látszik. A feladatokról, a felelősségről széles és sokszor indulatos társadalmi-közéleti vita alakult ki.

Magyarország jövője azonban nagymértékben függ a cigányság helyzetétől.

Irodalom

- Balassa Iván, 1995. „A legmagyarabb magyar”, in: *Közös Út*, 1995/2. 35.
- Bari Károly, 1994. *Az üvegtemplom. Cigány népmesék*, KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- Bartha Csilla szerk., 2007. *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bencsik János, 1982. *A cigányok változó jelenünkben*, Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.
- Cigány néprajzi tanulmányok*, 6. Szerk.: Bódi Zsuzsanna, sorozatszerk.: Eperjessy Ernő, 1997. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Csenki Imre és Csenki Sándor, 1980. *Cigány népballadák és keservesek*, Európa Könyvkiadó, Budapest.

- Demeter Zayzon Mária szerk., 1994. *„Egy igaz történet, részletekben...” Cigány-magyar kapcsolatok határon innen és túl*, Kőbányai Önkormányzat, Budapest.
- Dupcsik Csaba, 2009. *A magyarországi cigányság története – Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*, Osiris Kiadó, Budapest.
- Éperjessy Ernő, 1997. *A beás kézjelek néhány példája*, in: *Cigány néprajzi tanulmányok* 6.
- Erdős Kamill, 1960. *Feljegyzés Cigány-Gyűjtemény felállítása tárgyában* (Kézirat.)
- Erdős Kamill, 1979. *A Békés megyei cigányok és Cigány-dialektusok Magyarországon*, Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.
- Fülöp Lajos szerk., 1985. *Cigány mesék Berze Nagy János gyűjtéséből*, Baranya Megyei Tanács, Pécs.
- Gémes Balázs, 1995. *Gondolatok a cigány múzeum létesítéséről*, in: *Közös Út*, 1995/2. 28–29.
- Hajdú Mihály, 2010. *Családnevek enciklopédiája*, Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Iskolakultúra, 2001. december
- Közös Út / Kethano Drom (Roma Magazin), 1995/2.
- Magyar Tudomány, 1997/6. (A legnagyobb kisebbség.)
- Orsós Anna – Kálmán László, 2009. *Beás nyelvtan*, MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Réger Zita, 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szegő László szerk., 1983. *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?*, Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Vágh Mária, 1983. *A romológiai kutatások története*, 25–35., in: Szegő László szerk., 1983.
- Vekerdi József, 1974. *A cigány népmese*, Akadémiai Kiadó, Budapest (Körösi Csoma Kiskönyvtár.)
- Vekerdi József, 1989. *Erdős Kamill cigánytanulmányai*, Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba.
- Vekerdi József, 1999. *Cigány*, 216–219., in: Fodor István szerk.: *A világ nyelvei*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vekerdi József és Mészáros György, 1974. *A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Pálóczy Krisztina – Szuhay Péter

Húzd rá, cigány!

A Néprajzi Múzeum 2011-ben, Liszt Ferenc születésének 200-ik évfordulóján a múzeum különböző tereiben mintegy a kalandozást is felkínálva látogatóinak, kiállítást rendezett Liszt Ferencz és a „cigány zene” címmel. A kurátorok, Pálóczy Krisztina és Szuhay Péter pár évvel később a *Magyarság Házában* Húzd rá cigány! A „cigány zene” Lisztől a hungarikumig címmel rendeztek kiállítást, a jelen korunkig hozva el a téma tárgyalását. Ezt a verziót mutatták azután be Lengyelország három városában, 2017-ben, a lengyel-magyar kulturális együttműködés esztendejében. A kiállítások alapvetően tematikus, egymást követő molinó-sorokban vezették a látogatókat. Az egyes molinók (nagy méretű vásznak) szövegeket és képi magyarázatokat tartalmaztak. Az utolsó kiállításból idézünk fejezeteket, immár a könyv és folyóirat formai szabályaihoz igazodva, elhagyva a lengyel és angol fordítást.

Bevezető: Húzd rá cigány!

A „cigány zene” Lisztől a hungarikumig

A kiállítás kiindulópontja Liszt Ferenc *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon* című, 1861-ben megjelent könyve, annak is közvetlenül a cigányzenére vonatkozó, vagyis a LXVII. szakasszal kezdődő része. (A könyv eredetileg 1859-ben, Párizsban jelent meg *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* címmel.) Liszt általában a vándorlás körülményei között élő cigányok, s nem a muzsikások életmódját hasonlította össze a sajátjával, s talált rokonságot velük. A zenei örökséget „ősi eredetűnek” tekintette, s nem a magyar nemzeti kultúrából kinövő „belső fejlődésnek”. Bartók Béla akadémiai székfoglalójának alább idézett részével egyetértésben, „Ma már mindnyájan tudjuk, hogy ennek a könyvnek teljesen téves az a megállapítása, amely szerint az, amit a cigánymuzsikások Magyarországon játszanak, sőt maga a magyar parasztzene is, cigány eredetű zene. Mindnyájan tudjuk, kétségbevonhatatlanul meggyőző bizonyítékok alapján tudjuk, hogy ez a zene magyar eredetű.” Magyar eredetű, de végső soron cigányzenei konstrukció is.

Kiállításunk azt a folyamatot kívánja vizsgálni, melyben a cigány muzsikások közreműködésével megkonstruálódik a magyar nemzeti kultúrába illeszkedő „magyar” zene, a verbunkos és a csárdás. A kiállítás a magyar nemzeti kultúra egy szűk, de fontos metszetének bemutatására vállalkozik. Liszt Ferenc, Barabás Miklós, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály (hogy csak néhány nevet említsünk a reformkor nagyjai közül) műveikben egyszer csak összetalálkoznak, s találkozásuk egyik közös tárgya a „cigány”, vagyis a „magyar” zene és tánc, továbbá a cigányokról való gondolkodás, azok ábrázolása lesz. A kiállítás a falusi

bandáktól a külföldet megjárt együttesekig, majd a nagyzenekarok megalakításától a 100 Tagú Cigányzenekar *hungarikummá* nyilvánításáig érzékelteti a cigányzene „híd-szerepét”.

A két ország és társadalom életében részben azonos, részben eltérő időben, de hasonlóképpen válik nemzeti tánccá, a nemzeti identitás részévé, mi több az ellenállás kifejezőjévé a verbunkos és a csárdás, meg a mazurka és a polonéz. A különbség talán alapvetően az, hogy Magyarországon a tánc alá való zenét jobbra cigányok szolgáltatják, míg Lengyelországban nem válik cigány mesterséggé a zenélés, s nem is tételeződik a lengyel zene „cigány zeneként”.

A cigányok képi ábrázolása

A 18. század második felében, amikor a felvilágosult abszolutizmus vezérelte közép-európai birodalmakban az uralkodóház és az egyre erősödő értelmiségi érdeklődés a birodalom népei – a rendeken kívüli különböző foglalkozású, az eltérő vallású és nyelvű közösségek – felé fordult, a nép mint a fennálló rend munkás oszlopa mintegy bevonult a nemzeti panteonba. Így volt ez kezdetben a cigányokkal is, mint a parasztokkal azonos módon minden kívülinek tekintett csoporttal. Az első népismereti ábrázolásokon (grafikákon, metszeteken, nyomatokon) még nem látni lényegi különbséget a cigányok és a parasztok, illetve más „ősfoglalkozású” és kézműves csoportok között. Az említettek egyre inkább bevonulnak a festészet témái közé is, életképek, zsánerképek szereplői lesznek.

Az Esterházyak és az első muzsikuscigány-ábrázolások. „A legkorábbi cigány zenekarok egyike az az öt zenészből álló szenci együttes, mely gazdájától, galántai gróf Eszterházy Ferenctől 1751-ben kapott kiváltságlevelet. Jellemző, hogy a kiváltságlevél nem együttest mutat be, hanem személyenként – hangszereik említése nélkül – sorolja fel a zenészeket. Őket minden zenén kívüli kötelezettség alól mentesítő kiváltságlevélben egyebek között ez áll: ‘Akarjuk, hogy mai napságtól fogva ők mindenkitől udvari szabad musikásoknak neveztesse, hívassanak és böcsültessenek.’ A kezdeti egy-két adat a század végétől kezd nagyobb számban gyarapodni.” (Sárosi Bálint: *A cigányzenekar múltja*).

A magyarországi cigány muzsikások képi felfedezése Johann Martin Stock (1742–1800) nevéhez fűződik. A nagyszombati születésű, szász festőcsaládból származó művész tanulmányait 1763–1771 között a bécsi akadémia festészeti osztályán, majd a Rézmetsző Akadémián (1771–74) folytatta. A Bécs művészeti és szellemi vonzáskörzetébe tartozó Stock Pozsonyban működött, s 1776-ban minden kétséget kizáróan Eszterházaán élt s Esterházy Miklós herceg alkalmazásában állt. Metszetsorozatának modelljei, a galántai muzsikások ugyancsak a herceg birtokán éltek. 1779-ben hat metszetet készített, s ezek a lapok az Esterházy-gyűjteményben maradtak fent.

A cigány zene stációi

A toborzó és a verbunk. „A német származású verbunk szó eredetileg azokat a virtuóz magyar férfitáncokat jelöli, melyeket a 18. században katonatoborzások alkalmával táncoltak. A tánchoz a kísérezőzenét többnyire a toborzó egységekhez rendelt helyi cigányzenészek játszották. A verbunkos-kompozíciókból már kielemezhetők azok a hagyományos és újabb eszközök – főleg dallamkezelési és harmonizálási eljárások –, melyek a cigányzenekarok improvizáló eszköztárát napjainkig meghatározzák. A verbunkos zene virágzó korszakában, mely nagyjából az 1820-as évek végéig terjed, viszonylag sok (jórészt frissen asszimilált) magyar és idegen, főleg német verbunkos-szerző neve bukkan fel.” (Sárosi Bálint: *A cigányzenekar múltja*, 2004: 17.).

Az írott és képi forrásokban egyaránt találkozunk külön-külön játszó dudás és hegedűs muzsikussal. A dudások idővel eltűnnek, s helyüket is a cigány bandák veszik át.

Az első ismert cigány muzsikus: Czinka Panna (Sajógömör, 1711–1772). Az első, mai értelemben vett cigányzenekar a Czinka Pannáé volt, így őt tekinthetjük az első cigányprímásnak. Zenekara négytagú volt, benne két hegedűs, melyből az egyik kontrás, s egy-egy bőgős és cimbalmos. Patrónusától házat, földet kapott, és háromévenként vörös egyenruhát.

„Minthogy ez a Czinka Panna a hegedülésben mindjárt fiatalon egészen szokatlan hajlamot és tehetséget mutatott, a falu akkori birtokosa megragadta az alkalmat, hogy a cigánylánnyal próbát tegyen, és megtudja: irányítás és tanítás mellett mire jut e művészetben. Ilyen szándékkal bízta őt a legjobb rozsnyói hegedűs gondjaira. Nem sok idő telt el, és a lány összes oktatóját felülmúlta. Rövid idő alatt úgy feltűnt és elterjedt a híre, hogy adódó ünnepekre különböző tekintélyes urak, hogy zenéjét élvezhessék, 20-30 mérföldnyire is elhozták Gömörből. (...) Maga és háza népe tisztességesen öltözködött, mely célra jótévőjétől minden három évben egész családjával együtt új vörös ruhát kapott ajándékba. Tudott magas rangú uraságokkal is kellemes és mulattató módon társalogni. Figyelemre méltó tetszetősséggel és tisztán beszélt magyarul. [...] Ő maga, ha nem a muzsikálással volt elfoglalva, mosott, kenyeret sütött, és hasonló háztartási feladatokat látott el, vagy férjének segített a kovácműhelyben, amit igen szívesen tett.” (1776. 01. 17. Anzeigen, VI. Jahrgang, III. Stück, 17.).

Liszt így írt róla: „1772-ben élt egy nő, ki szintén nagy hirnevet szerzett magának a hegedűn tanusított virtuóizása által; neve: Csinka Panna. Még nagyon fiatal korában kezdett igen jelesen e hangszeren játszani, s 14 éves korában egy cigányhoz ment férjhez, ki úgy mint két testvére, hasonlóan zenész volt, mi azonnal képesíté őt, hogy egy kis zenekart állítson össze, mely csakhamar elhírvült. Csinka Panna kissé ferde testalkotással birt, de igen kellemes arczzal, s úgy rendes magaviselete, tisztasága és csinosága, mint telepedési hajlama által tűnt ki, mely nagyobb volt, mint nemzeténél közönségesen található. Gömörből való volt, s minthogy földesura Lángi hamar fölismerete benne a tehetséget, ezért korán taníttatta őt, minek ez gyors hasznát vevé. Aztán férjhez

mente után igen kényelmes lakást épített neki a Sajó partjain; ebben ő letelepedett, s igen tisztán tartá azt, bárha csak a legzordonabb téli hónapokban lakott benne, s az év többi részét az övével együtt azon sátorokban tölté, miket mellette a folyó partjain állítottak. Halálát általánosan meggyászolák.” (Liszt 2004: 277.)

Verbunkoszerzők. „A verbunkos zene virágzó korszakában, mely nagyjából az 1820-as évek végéig terjed, viszonylag sok (jórészt frissen asszimilált) magyar és idegen, főleg német verbunkos-szerző neve bukkan fel, de már akkor is leginkább csak annak a négynek neve terjedt el a köztudatban, kik egyben hegedűvirtuózok is voltak: Csermák Antal (1774–1822), Lavotta János (1764–1820), Bihari János (1764–1827), Rózsavölgyi Márk (1789–1848). Közülük a kottát nem ismerő cigányzenész Bihari volt a legnépszerűbb. (...) mert cigányprímásként a magyar zenei hagyományt minden verbunkos szerzőnél jobban ismerte; öttagú együttesének élén ő játszotta leghatásosabban a kuruc szabadságharcok idejére emlékeztető dallamokat.” (Sárosi Bálint: *A cigányzenekar múltja*, 2004: 17.).

Liszt könyvében így ír Csermák Antalról: „Titok takará születését. Ő maga Csehországban születettnek mondá magát; nemes Rohans Csermák Antalnak szokta magát alájegyezni, s a nemesség minden kiváltságait igénybe venni. Mások azt mondák, hogy gr. Illésházy István, Trencsin- és Liptó megyék örökös főispánjának fia. (...) Bizonyos, hogy Illésházy gróf iránt mindig valódi fiúi tiszteletet tanúsított s gyakran elpirulni látták őt, ha valaki nevét előtte váratlanul kiejté. Ő maga faluról falura, egyik erdőből a másikba járt, majd a zsványokhoz csatlakozott, majd a cigányokkal egyesült, hogy valamely népszerű, előtte még ismeretlen dallamot fedezzen fel, s annak kincseit a mezei lakokban gyűjtse egybe. Sok évet töltött így a pusztákon, a gulyások és a kanászok közt. Midőn ismét megjelent a világban, kápráztató hatást gyakorlott, mert elérte volt geniuszának tetőpontját.” (Liszt 2004: 293–294.).

A legjelentősebb verbunkosdallamokat tartalmazó kiadvány az 1823–24-ben a Veszprém vármegyei Zenetársaság megbízásából készített *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* sorozat, mely 15 füzetben 136 verbunkos táncot tartalmaz. A kompozíciókat Ruzitska Ignác gyűjtötte össze (egy részüket szerzette is), és ő látta el zongorakísérettel. Akkoriban általános volt, hogy a darabokat zongoralejtésben adják ki, és ezekből tanulnak aztán a zenekarok.

A csárdás. A csárdás zenéje a verbunkéból nőtt ki, a verbunkos friss részei kibővültek, majd önállóvá váltak. A tánc a reneszánsz kortól hódító különböző páros táncok számtalan hagyományát olvasztotta magába. A 19. század második negyedében vált általánossá, még a parasztság köreiből is. A csárdás keletkezése nem tehető egyetlen időpontra, de az bizonyos, hogy Rózsavölgyinek és kortársainak kezdeményezése a verbunkos „friss” szakaszának csárdássá való fejlesztésében vitathatatlan. Nagy jelentősége van annak a Rózsavölgyi-műnek, mely 1835-ben jelent meg, és a címe *lassú csárdás*. A csárdás mint zenei műfaj nyomtatott kottalapon ez idő tájt jelenik meg először. Később temérdek csárdás születik, és csak egy kis részük maradt fenn a köztudatban, főként olyan

darabok, melyeknek szövege ismertebb volt. A csárdás szó az útszéli, a településektől távolabbi csárdákból (kocsmák, fogadók) vette nevét. Vagyis a csárdákban a cigányzenekarok által játszott zenére járt páros tánc neve lett a csárdás.

Rózsavölgyi Márk. A klasszikus verbunkos korának utolsó nagy alakja volt. Eredetileg Rosenthalnak hívták, művei kezdetben ezen a néven jelentek meg. Nyolcéves korától tanul hegedülni a helyi iskolamestertől, de tanulmányait Prágában fejezte be, ahol egy ideig szépírással tartotta fenn magát. 1808-ban Pesten első hegedűs lett a Magyar Színháznál. 1813-ban Bajára költözött, ahol megnősült, de az 1819-es tűzvészben mindenét elvesztette. Ezután több helyen megfordult, volt színházi zenekari hegedűs, később városi zeneigazgató. 1833-tól Pesten élt, ez volt életének legtermékenyebb időszaka. A Pesti Magyar Színház megnyitása után a zenekar koncertmestere lett. 1839-ben mutatták be a *Visegrádi kincskeresők* című daljátékát, az *Első Magyar Társastáncot* pedig 1842 farsangján játszotta először, ami óriási siker lett, ekkor kezdte addigi műveit a Nemzeti Kör zongoraletétben kiadni. 1846-ban koncertkörútra indult, de súlyos betegsége miatt visszatért Pestre, ahol 1848 januárjában szegényen és betegen halt meg. Közel 200 „eredeti magyar hangművet” írt, többségük nyomtatásban is megjelent. Dallamait több rapszodiájában Liszt Ferenc is feldolgozta (I., II., VI., XII., XIII.).

Némely cigány zenészekről. A cigányzenekarok a 18. század végén a szoros kapcsolatba kerültek a magyar nemzeti mozgalommal, a 19. század folyamán pedig ők azok, akiknek zenészi közreműködésére a nemzetet képviselő nemesség és polgárság igényt tart. Ott vannak az 1848–49-es szabadságharcban is, ahová zenészként kísérik el az őket patronáló urakat. Frankel Bertalan szerint az 1850-es években még három együttes elegendő Pesten: Sárközi Ferencé, Kecskeméti Józsefé, Patikárus Ferencé. 1900-ra a Budapesten működő cigányzenészek száma már 3000-re tehető.

„A néhány híres együttes – Kecskemétié, Sárközié, Patikárusé, Bunkóé, a győri Farkas testvéreké, a debreceni Bokáé – az országos érdeklődést kihasználva, nagyszabású, akár hónapokig tartó és Pesttől Brassóig terjedő belföldi koncert-körutakat tesz. Ugyanakkor változatosság kedvéért, s mert a helybeliek távolléte miatt hiány van, vidékről a fővárosba hívnak híres vagy hézagpótlásra éppen csak alkalmas cigánybandákat.” (Sárosi Bálint: *A cigányzenekar múltja*, 91.).

„Liszt Ferenc tiszteletére budai villájában Barabás Miklós, majd Péter Vendel zongora gyáros rendezett estélyt. Ez utóbbin a jókedvű lakoma közt Liszt óhajtatására fölkerestették s meghívaték Patikárius (!) Ferkó zenetársaságával. Liszt újólág elmélyedve bámulá e barna zenészek magyar művészetét; Ferkó varázserejű nyírettyűje nem egyszer csalt a zongorakirály szemeibe könnycseppeket s miután Patikáriusék eljátszottak néhány lelkes darabot, Liszt fölkel, kivette kezeikből a hangszereket, leültette őket a terített asztal mellé, – Önök minket felségesen mulattattak – mondá – önök most pihenjenek, már meg kölcsönösen, mint illik, mi fogjuk önöket mulattatni, mennyire tőlünk telik, most én adok koncertet. Liszt aztán a zongorához ült, Singer hegedűvirtuózt közreműködni maga mellé hította – és játszott... játszott az egész vendégsereg véghetetlen elragadtatására.” (Déliab, 1856. 09. 14.)

A „**czigány**” zenekar. A legkisebb cigányzenekari összeállítás a hegedű, brácsa, cimbalom, bőgő felállítás. Ilyen zenekari összeállításban játszott már Czinka Panna is. Ez természetesen növelhető több vonós hangszerrel, de szerepet kaphat klarinét vagy tárogató is a zenekarban. A zenekarban kiemelkedő szerepe van a prímásnak, játékaival irányítja és összefogja a zenekart. A cimbalom is elengedhetetlen része a zenekarnak. Míg Schunda József meg nem alkotta a pedálos cimbalmát, addig az asztalra tehető, nyakba akasztható kiscimbalmokon játszottak. A Schunda cimbalom bemutatóján több zenész mellett Liszt is jelen volt, később egy művét cimbalomra is átírta.

Liszt könyvében a következőképpen ír erről: „Zenekaruk egykor tetszés szerint választott, és összeállított több hangszerből állt, de alapja mindig a hegedű és a cimbalom volt, egy hosszú négyszögű deszkalap, a négyszögű zongorák rendszeréhez hasonlóan rendezett húrokkal ellátva, mik pálczácskákkal verve érczes átható hangot adnak. Az Európába jutott minták után ítélve meg azon ország húros hangszereit, hol a nap kel, a cimbalom nyilván keleti eredetű; Magyarországon csupán a cigányok játszanak azon. A hegedű és a cimbalom képezik a cigány zenekarnak főérdekét, a többi hangszer közönségesen csak a harmonia megkettőztetésére, a rythmus megjelölésére, s kíséretül szolgálnak; ezek többnyire flóták, klarinetek, néhány rézhangszer, egy violoncelle, egy contrebasse és annyi másodhegedű, a mennyi csak lehetséges. Az első hegedű keresztül futja a virtuóz szeszélyének minden kigyós kanyarait; a cimbalom dolga e futamot rythmusban tartani az üteny, gyorsítását vagy lassúdását, erélyét vagy lágyágát jelölni. Különös bűvészi ügyességgel és gyorsasággal kezeli a cimbalomos a kis fakalapácsokat, mikkel ezen réz- s aczélhúrokon átrohan, melyek a zongora ezen eredeti mintájában a billentyűket pótolják. A cimbalomos az első hegedűssel együtt osztja azon jogot, bizonyos futamokat kifejthetni, bizonyos változatokat rögtönzési kedve után tetszése szerint a végtelenig kinyújthatni. Ők a banda magánjátékosai, vagy solistái, mint ezt a cigányok zenészi nyelvén mondani szokták. Megesik néha-néha, hogy egy derék kis brúgós vagy klarinetista is versenyez velük s a korlátlan rögtönzés szabadalmának részese lesz. Ezen virtuózok közül némelyek hirnevet is szereztek; ezek azonban mégis csak kivételek.”

A „czigány zene” hatása a zeneirodalomban

Magyar rapszódia. Magyarországi sikerein felbuzdulva, a nemzeti érzés erősödésével a Honművész 1840. január 9-i számában – Liszt január 2-i hangversenyéről beszámolva – hírül adja: „*Más nap koszorús hazánkfija azon ígéretet tette, hogy a magyar hangászatnak pártolóiival egyesülve a magyar egyházi s világi dalokat, táncnótákat egybegyűjtendi, s általa iratandó magyarázattal nyomtatva kiadja, mi által olly nemzeti munkát alapítand, mellynek értéke megbecsülhetetlen, s a nemzetre nézve külföld előtt is érdekes és dicső leend.*”

1847 és 1853 között jelent meg végső formájában Liszt zongorára írott első tizenöt rapszódiaja.

„Én vagyok a magyar királyság első számú cigánya!” – vallotta magáról büszkén Liszt, amikor megírta e darabokat. Könyvében így ír erről: „Miatán

azon számos anyagnak egy részét, mely a magyar cigányokkal és kedvenc dallamaik gyűjtőivel folytatott tartós viszonyuk alatt meglehetősen tömegekké alakult össze, a zongora mint azon hangszer számára, mely a cigány művészet érzelmét és formáját összességében a legjobban visszaadni képes, kidolgoztuk és kiadtuk, magyar rhapsodiáknak neveztük el azokat. (...) Mi ezen rhapsodiákat ezenfölül magyaroknak neveztük el, mert igazságtalanság volna a jövőben elszakasztani egymástól, a mi a múltban egyesítve volt. A magyarok befogadták a cigányokat nemzeti zenészekül."

A magyaros, vagyis a verbunkos elemek továbbélése. A magyaros, verbunkos elemeket nemcsak Liszt által írt zeneművekben lehet nyomon követni, hanem jóval korábban megjelentek a zeneirodalomban. A kutatásoknak köszönhetően tudhatjuk, hogy már Mozart is felfigyelt kora új magyar tánczenéjére, a verbunkosra. Legérdekesebb a C-dúr fuvola-hárfa verseny finálétmája a bokázó sorvégekkel. Joseph Haydnra is hatott a verbunkoszene, nem csoda, hisz megszakításokkal, de több mint harminc évig állt az Esterházyak szolgálatában. Ludwig van Beethoven több alkalommal is járt nálunk, szoros kapcsolatban állt a művészetet pártoló családokkal. 3., *Eroica szimfóniájában* felfedezhetünk verbunkos elemeket.

A verbunkos stílus egyik közkedvelt típusa a *Rákóczi-nóta* és a *Rákóczi-induló*, mely nagy népszerűségnek örvendett névtelen, nagy- és kismesterek körében is. Liszt feldolgozásán túl Berlioz zeneműve vált ismertté, a mai napig megtalálható a cigányzenekarok repertoárjában. Cigányzenekaraink műsorán állandó jelleggel felcsendülnek Brahms *Magyar táncai*. Az 1833-ban született német zeneszerző Joachim Józseffel kötött barátságának köszönhetően többször is járt Magyarországon, ahol szívesen hallgatott cigányzenekarokat. *Magyar táncok* sorozatában cigányzenekaroktól hallott népdalokat és műdalokat használt fel, és kiváló stílusérzékkel harmonizált. Brahms nem csupán átvette és felhasználta a dallamokat, hanem a magyaros, verbunkos elemeket több művébe is beépítette.

Az ünnepélyes verbunkoszenei elemeket nem nélkülözi Erkel *Himnusza* és Egressy Béni *Szózata* sem. A verbunkos stílusjegyei a műzenében a kismesterek és kiemelkedő zeneszerzők művein át egészen a 20. századig fellelhetők. Felismerhetjük e zenei stílusjegyeket Bartók *Kossuth-szimfóniájában*, Kodály *Páva-variációjában*, de Lajtha *VII. szimfóniájában* is.

Weiner Leó és a „rókatánc”. A cigányzenekarok repertoárjában a klasszikus cigányzenék között találkozunk Weiner Leó *I. Op. 20-as Divertimentó*jával, talán legnépszerűbb művével, benne a rókatánccal. Weiner nemcsak az eredeti népdalokat használta műveiben. Úgy gondolta, hogy a városi cigányzenészek sok magyaros népi örökséget hordoznak előadásukban, így minden fenntartás nélkül merített ihletet a cigányzenéből is. Az öttételes mű legnépszerűbb darabja a II. tétel, a *Rókatánc*. Hogy mi is a rókatánc, megtudhatjuk Krúdy Gyula *Szindbád* című művéből is. A novellában Szindbád egy budapesti cigány esküvőre vetődik el, a Ráday utcába, ahol két neves cigányprimás, Magyar Imre és Kóczé Anti fia-lánya kel egybe. A kétnapos lakodalom végén eljárák a rókatáncot, melyet Krúdy így mutat be: „A cigánylakodalmak végén, mikor

már minden jóból kivették a részüket a mulatozók, mikor már minden táncot eljártak, minden nótát elénekeltek: a rókatánc szokott következni, amit magánosan jártak a fiúk és a férfiak. Lekuporodnak a földre, és egymagukban járlák a rókatáncot. A bánat tánca ez. Nem kell nő hozzá, csak egy földbe ásott lyuk, amelyet körül táncol a legény. Szerelmi csalódás után szokás táncolni.”

A rókatánc különösen az alföldi településeken elterjedt férfi szólótánc, melyet a cigány gyerekek kéregetés, koldulás után eljártak az adakozók előtt. Csapások közben a kíséretet a saját maga által ismételtetett obszcén szöveg adta. A tánc egy archaikusabb változata valóban állatutánzó jellegű, gyakran négykézláb járták, bár elmaradhatatlan mozzanata a megtermékenyítés utánzása is.

Fejezetek a muzsikus cigányok etnikus kultúrájából

Búsulás és mulatozás. Réthei Prikkel Marián *Sírva vigad a magyar* című írásában fejtegeti: „A sírva vigadás helytelen divat. Csiráját Kisfaludy Sándor 1807-ben kiadott *Regéinek* előszavában találjuk, így: ‘A magyar hajlandó szomorúságra. Sőt még örömet és vígságát is bús hangokkal jelenti.’ Bajza 1825-ben írt *Borénekének* következő szavai hozták forgalomba: *Míg Mohácsnál nem csatázott / A félholdú büszke tar, / Víg volt addig: hajh, azóta / Sírva vigad a magyar*. Mikor a cigány egy intésre közelebb húzódik a »sírní« készülő »vigadó«-áldozatok asztalához és cinikusan borús (mert magában bizonyosan kineveti őket!) ábrázattal keservesen rázendít az *Eltöröttre, Lehullottra* vagy más ily fajta búzöngeményre, látnád csak, mily hirtelenül változnak az addig víg magyar arcok világfájdalmasra! (...) Az egyik könyökére hajol, és behunyja a szemét. A másik félrefordítja nyakát és lehorgasztja fejét. A harmadik tenyerébe temeti mélyen elborult arcát. Az asszonynépség szembeötlően ellágyul, epedő tekintetet ölt, és egy-egy könnyvet készül ejteni illatos zsebkendőjébe. (...) Dankónak és társainak szentimentális dalai mellett még az újabban mód fölött divatban jött eredeti és utánzott kurucdalok is erősen közrejátszanak a szólásnak népszerűsítésén s igazságszerű meggyökereztetésén. (...) az érzélgős búskomorság mivel sem ellenkezik annyira, mint a magyar faji karakterrel. (...) táncából meg mindent ki lehet következtetni, csak szentimentalizmust és búskomorságot nem.” (Magyar Szemle 1904. 06. 12.)

Csemer Géza másik, a cigány zenész nézőpontjából ír a muzsikusok helyzetéről: „A magyar ember mulatott – legtöbbször cigánnyal. Az arisztokrácia, a tisztikar, a nagy-, a közép- és kispolgárság is – mind a maga rangjának megfelelő helyen és közegben. (...) A főúri medve- és rókavadászatok, ökörsütések, korteskedések és választások, bankettek, esküvők, városi név- és születési estélyek, köszöntők és szerenádok, temetések, farsangi bálók, jubileumok és szüreti multságok elképzelhetetlen, hogy cigányzenekar nélkül zajlottak volna le. Ezek jónémelyike vad tivornyává fajult, és olyankor telt ki igazából a cigány becsülete. Ha igazi rajok [urak] mulattak – elegánsan és gálánsan fizették ki a cigányt. Muzsikáltatták őket féllábon, felzavarták az eperfára, leeresztették a kútba. Nem ritkán tépték szét az urak a bankót, s köpték rá a primás homlokára egyenként, vagy húzták bele a vonóba.” (Habiszti 1994, 45.)

Vonópárbaj és primáskirály.

Kenyérírígység – Hamza Miskát névtelen levélben megfenyegetik: ha át mer menni zenekarával Kolozsvárra [...] mind a két karját eltörik. E levelet Hamza Miska beküldte hozzánk, gondunk lesz rá, hogy átadjuk Kolozsvár rendőrfőnökének, ki – ha a fenyegető megkerül – bizonyára muzsikáltat egy „andalgót” a féltékeny ellenfélnek. (1880. 06. 18. Nagyvárad) (nagyvárad napilap).

Cigánypárbaj – A szombathelyi újjáalakított banda Darázs Miska helyébe a fiatal Horváth Lacit választotta primásnak. A két primás között emiatt viszály támadt; nagyszámú közönség előtt a Sabaria étteremben vonópárbajra mentek. A fiatal primás „Bihari remekjét” játszotta, majd előadta a *Repülj fecskémet*, amit előbb Darázs M. játszott. A nagyobb siker Horváth Lacié lett, ő maradt a primás. (1882. 05. 07. Dunántúl) (szombathelyi napilap).

Szenzációs cigány párbaj – Zomborban Rácz Guszti, az első banda primása, „a reá kenyérírígységből folyton rágalmakat szóró” fiatal Kolompár Sándor helybéli primást zenei „párviadalra” – „hegedű hangversenyre” – hívta ki: döntse el a közönség, ki a jobb. A „Vadászkürt” szálloda földszinti éttermében lezajlott párbajban mindkét primás „gyönyörűen” húzta, mind a kettő tapsot, éljenzést aratott, mind a kettőt öröm-rivalgással fogadta pártja, s győztesnek deklarálta... a párbaj döntetlen maradt. (1887.03.11. Bácska) (zombori napilap).

Az egykori „vére menő” vonópárbajok és a békés „primáskirályság” intézménye történelmileg egymásból levezethető. A 19. század közepén, amikor egyre több immár kis- és közép-városban játszik egy-egy cigánybanda, nem ritka, hogy a magának helyet kereső, újonnan érkező zenekar is megvetné lábát. Ilyenkor a helyért küzdöttek meg a zenekarok. De a párbajnak lehetett személyes presztízs-indítéka is: ki a jobb primás, ki a népszerűbb muzsikus. A másik becsmérése, lealázása bevett gyakorlatnak számított. Minél nagyobb hírverést sikerült a helyi lapokban és a közvéleményben csapni, annál nagyobb közönség előtt tarthatták meg a párbajt. A párbaj ezen üzleti fogásként való prezentációja aztán finomult, s már nyíltan rendezhettek jótékonyági gyűjtéseket. Amikor 1903-ban Dankó Pista híres nótaszerző elhunyt, hamarosan versenyt rendeztek az akkori leghíresebb zenekarok részvételével, a befolyó pénzt egy leendő szobor felállítására gyűjtve. Amikor a versenyek így módon „megszelídültek”, egyre inkább a tekintély (ki milyen hírességek, netán uralkodók előtt muzsikált rendszeresen, kit látogattak meg híres zeneszerzők és előadóművészek) határozta meg egy-egy zenész presztízsét. Először 36. Rácz Lacit (1867–1943) – Rácz Pál 36-ik gyermekét, aki megnyerte az 1903-as vetélkedőt – tekintették „cigánykirálynak”. 1972-ben Detroitban az ottani magyarok választották primáskirálynak id. Járóka Sándort (1922–1984), halála után egy évvel, immár Budapesten, az Átrium Hyattben rendezett cigánybálon választották egyhangúlag a primások királyává a „királyok primását”, Boross Lajost (1925–2014).

Muzsikus cigánybál. A muzsikus cigányok, pontosabban azok a muzsikussok, akik csak muzsikálásból képesek voltak többedik generációban is családjukat eltartani, már a 19. század második felében zárt házassági kört alkottak.

Nem volt ritka az egymással akár másod-unokatestvéri viszonyban álló fiatalok egybekelése. A fiatalok közötti ismerkedés egyik legfontosabb helyszíne a bál volt. Először Budapesten rendeztek zárt körű, belépődíjas bált. A meghívó és a magas részvételi díj eleve kiszűrte a más foglalkozási és etnikai csoporthoz, valamint a szegényebbek közé tartozó – akár muzsikos – emberek részvételét.

Az Újpesten a „pesti mintára” az 1930-as évektől rendezett bálokról Bartos Tibor *Újpesti Cigánybál* c. írásából képzelhetjük magunkat e világba: „Unalmas is volt [a bál], amíg mi a smúzt szolgáltattuk a pörkölthöz. Csak aztán váltottak minket a rajkók, és megelevenedtek az anyák. Körtáncukon már volt mit nézni, bár sokan a csücske lánykákat tanígtatták a lépésekre. De amikor kezdtek szállingózni a nagy zenészek a nagy gizda rokonsággal Pestről, és a sarokról jött újpestiek is úgy baszták be a taxiajtót, hogy érkezésükről mindnyájan értesüljünk a bálteremben, akkor kezdődött a vigalom. S a tetőfokára akkor hágott, amikor az ütődött verklis betolta hintókeréken guruló zeneszerszámát és a zenészek eltakarodtak a színpadról. Ütött az öreganyák órája. A széltükbe szabott asszonyságokat férfi táncra nem merészelte kérni. Maguk indultak meg a verklinek. Körülötte aztán összekapaszkodás nélkül rakni kezdték, ki-ki magának a szakadozott verkliszóra. Eltő/rötta/bika/fasza/ket/té/be! Társas tánc? Tombolásnak mondták a régiek. Tomboj, Kató! Az öreganyák lecsapták a kendőjüket, kibontották a kontyukat, és megfiatalodtak. Toppantásukba belerendült iszonyú faruk, meglódultak a tőgyeik. Táncmester talán darudüborgetősnek nézte volna, amit jártak, de az emlékezőnek az éltes némberek szertelensége maradt felejthetetlen. A senki másnak, csak maguknak, még egyszer, hogy kamukore szeretem az uramat, de az is jaj de nagyon régen volt! Én szültelek e világra, én szoptattalak mindőtöket, tessék, innen jöttetek ki, ezen lógtatok!”

Zenész-temetés.

A Berkes banda gyásza – Pintér József, az ország egyik leghíresebb cigány-cimbalmosa fiatalon, huszonkilenc esztendő korában ma Budapesten meghalt. Játékát Rudolf trónörökös, a walesi herceg, és Vilmos trónörökös is szívesen hallgatta. A Nemzeti Kaszinónak a kedveltje volt és tőle számos fiatal mágnás tanulta a cimbalmozást. Így többek között gróf Szapáry Gyula, báró Révay Simon és gróf Teleki László.

A temetésen „valóságos emberáradat hullámozott” – benne „az előkelő világ több tagja” és „az összes cigányzenekarok küldöttségei”. A gyászmenetben a „fővárosi előkelő cigányzenekarok tagjaiból álló” Berkes-, Rác-, Radics Vilmos vezette banda egyebek közt a *Ha kimegyek a temető mély árkára* és a *Lehult a rezgő nyárfa ezüstsínű levele* kezdetű dalokat játszotta.

(Fővárosi Lapok, 1894. 01. 25 és 26.)

A korábbi forrásokból nehezen rekonstruálható egy-egy temetés. Az azonban bizonyos, hogy cigány muzsikust már a 19. század közepén is muzsikaszó mellett temettek. A híresebb zenészeket már-már „királyi pompával”, akár több száz muzsikos részvételével, a csak helyben ismert, kisebb falusi zenészeket pedig szerényebben, kevesebb muzsikussal, de mindenképpen legalább egy banda részvételével kísérték utolsó útjára. A mai elbeszélésekből az tudható, hogy a koporsó előtt halad a tisztelgő zenészek hada, az éppen legtekintélye-

sebb, leginkább köztisztelőnek örvendő prímás vezetésével. A ravatalozótól a sírig kötött rendje van a zeneszámoknak. A második szakaszban a sír körül játszanak a zenészek, az elhunyt kedves dalait húzzák, de ekkor már egymást váltva mások is lehetnek prímások. Csak az utóbbi időben terjed, hogy már a ravatalozóban is muzsikálhatnak a pályatársak. A búcsúzás rítusához hozzátartozik legalább egy estén a közös virrasztás, ahol estétől akár hajnalig együtt töltik az időt a rokonok, a kollégák, a barátok és a tisztelők.

Útban a hungarikum felé

A Rajkó Zenekar. A Rajkó Zenekart 1952-ben alapította Farkas Gyula (1921–1990) művészeti vezető és Szigeti Pál (1911–1991) igazgató. A zenekar története azonban korábbra nyúlik vissza: állott egykoron Budapesten a Rákóczi út és a Kazinczy utca sarkán egy Ostende néven híressé lett kávéház, melyben megbízhatóan kiváló cigányzenét lehetett hallgatni. Itt muzsikált az 1930-as évek elejétől egy több mint húsztagú, gyerekekből álló zenekar, melyet Rajkó zenekarként ismert a nagyerdemű. A kávéházat 1948-ban államosították, így aztán a zenekar is szétszéledt. Itt muzsikált Farkas Gyula, az egyik alapító tag is, de itt kezdte pályafutását a később prímáskirálynak elkeresztelt Boross Lajos is.

A KISZ Központi Művészegyüttes Rajkó Zenekara az ország különböző pontjain élő roma fiatalok számára teremtett lehetőséget a cigányzene hagyományainak ápolására, fejlődésére, valamint a magas színvonalú zenei tudás elsajátítására. Farkas Gyula pedagógiai módszere egyedülálló és példaértékű az egész világon. Az országot járva megkereste és felkutatta a főként hátrányos helyzetű muzsikuscsaládok tehetséges gyermekeit. Aikben látta az érdeklődést és a vágyat is, azokat behívta a Rajkóba. Itt megtanulták a zenei, színpadi és a hétköznapi kulturális szokásokat és hagyományokat, melyek elengedhetetlenül hozzátartoznak egy kulturált és színvonalas muzsikusi életéhez. A Rajkóban mindennapos, rendszeres és szigorú iskolai és zenei oktatás, képzés folyt, egyszerre több tucat gyermek részére. A fiatal „rajkók” a mindennapos zenei tanuláson kívül az általános, majd a középiskolát is elvégezték. Évek múltán kiváló profi és tapasztalt muzsikusiok lettek a felnőtt rajkósok, akik színpadon, étteremben és a legkülönbözőbb színvonalas vendéglátó egységekben, itthon és a nagyvilágban is meg tudtak felelni és sikereket elérni.

A 100 Tagú Cigányzenekar. A legenda szerint az együttes megalakításának ötlete 1985 áprilisában, idősebb Járóka Sándor temetésén fogalmazódott meg. A prímáskirálynak is mondott muzsikust több száz zenésztársa kísért utolsó útjára. Berki László és Mészáros Tivadar volt a zenekar megálmodója, mondván, ha egy temetésen ennyien tudunk muzsikálni, miért ne tudnánk a színpadon is. A zenekar „kulturális egyesület”-i jogállással jött létre azon esztendő november 2-án. Az ország legjobb vendéglátós muzsikusi köréből, az 1984-es *Vonópárbaj* győztesei közül, a Honvéd Művészegyüttes, a Budapest Tánc Együttes, a Magyar Állami Népi Együttes, a BM Duna Művészegyüttes, valamint a Rajkó Zenekar tagjaiból verbuválták össze a 138 fős monstre zenekart.

Gyenes József elnök, Boross Lajos elnökhelyettes és Berki László művészeti igazgató irányításával az első próbák a Magyar Állami Népi Együttes színháztermében zajlottak. Huszonhárom próba előzte meg a bemutatkozó koncertet, melyre 1986. március 22-én a Budapesti Tavaszi Fesztivál keretében a Budapest Kongresszusi Központ „Pátria” termében került sor. A koncert átütő sikert aratott, a korabeli magyar sajtó szinte mindenhol címlapon hozta az eseményt, hosszasan méltatva a világon egyedülálló produkciót.

A magyar és cigány kultúra és a cigányzenekarra hangszerelt, klasszikus zene magas szintű előadásával fennállása óta a zene és a kultúra nagykövetekeként több mint 1000 koncertet adott Magyarország legkisebb településének kultúrházaitól kezdve a világ számos híres koncertterméig. Ennek egyik csúcspontja az 1998-as Lisszaboni Világkiállítás (Expo '98) megnyitója volt, ahol a 100 Tagú Cigányzenekar koncertje volt a főesemény. A 100 Tagú Cigányzenekar 2014. március 18-án, „a zenekar világhírű művészi és hagyományőrző gyakorlata” néven került be a Hungarikumok Gyűjteményébe, ezáltal jogosult a Hungarikum kitüntető cím használatára.

Liszt Ferenc, litográfia

Falusi cigány banda, Nagyiván, 1911. Györfy István felvétele

Berner Ádám: 12 Magyar Nóta, 1805, kottafüzet címlapja. Johann Martin Stock alapján

Ismeretlen mester: Cigány banda, olaj, vászon, 39×50 cm, 18. század vége

Fuschthaler Alajos: Werbung (Verbunk), színes rézmetszet

Czinka Panna, freskórészlet az edelényi kastélyból, Iglói Lieb Ferenc munkája, 1770

Donát János: Bihari János portréja, 1820

Barabás Miklós: Rózsavölgyi Márk, litográfia, 1844

Csárdajelenet, színes nyomat,
MM, Történelmi Képcsarnok

Barabás Miklós: Sárközi Ferenc,
litográfia, 1855

Barabás Miklós: A meny megérkezése, színes litográfia, 1856

Canzi Ágost : Szüret Vác vidékén, 1859

Bikessy Heinbucher József
metszete, 1816

Jankó János: Rókatánc. Tollrajz, 1890. Vasárnapi Újság

Kóczé Gyula muzsikál
Marosán Györgynek,
1960-as évek

36-ik Rácz Laci cigánykirály zenekara, 1929, ismeretlen felvétele

id. Járóka Sándort „cigánykirállyá” választják Detroitban, 1973

Híres és neves cigány zenészek a Nemzeti Múzeum lépcsőjén, 1930-as évek

A Cigány Bál bálozóinak csoportképe, Molnár István Gábor gyűjteményéből, 1930-as évek

Csámpai Sándor, Csuka temetése, Budapest, 1909

Az Ostende kávéház Rajkó Zenekara, 1930-as évek

A Rajkó Zenekar az Állami Népi Együttes táncosaival, 1970-es évek

Radics Béla jubileumi koncertje a Zeneakadémián, 1927

A 100 Tagú Cigány Zenekar koncertje, Budapest, 2008, Nyári Gyula felvétele

Káli-Horváth Kálmán

Abortusz-vízió

„Elevenszülő szerelem,
segíts, segíts meg engem!”
(Ratkó József)

Magzatharangnémaság.
Félrevert versek hiánya.
Kitörve harangnyelv.
Néma.
Gyilkol az anyahas.
Dráma.

Kicsi Gyöngy, kicsi Gyöngy játszik.
Bujdosik haranghas kádban.
Döf felé kesztyűs fehér kéz,
fogó és szike a szájban.

Icuri-picuri vérzik.
Reccsen, behorpad az arca.
Fájdalmát lelkébe fojtja.
Dalol a pöttömnyi morzsa.
Kedves, ó Kedves! – dúdolja.
Húsodat adtad. Szeretlek.
Édes, ó Édes! – dalolja.
Véredből tápláltál. Szeretlek.

Drága, ó Drága! – kiáltja.
Csontodból csontom. Tè ments meg!
Ne pusztítsd tenmagad énbennem.
Ne vadászd tenfiad kebledben.

Bújdosok kardteli barlangban.
Koncolnak, boncolnak, szaggatnak.
Anyuci, nyugtass meg, öled véd.
Gyermekek vagyok, nem ebéd.

Anyá ö, anyá ölsz... – zihálja.
Pötty nyelvét hentes már nyiszálja.
Kicsike, Kicsike tátog csak.
Kicsike, Kicsike tátog csak.

Kicsike, Kicsike elcsendül.
Kicsike, kicsike elcsöndül.
Kicsike, Kicsike, Kicsike.
Elcsendül, elcsöndül. Kicsike!

Tűri a szablya- és pengeélt.
Sebek kis bőrén ezerszám.
Tűri, mint Krisztus a szenvedést.
Garatját lyukasztja szerszám.

Inat is, eret is vágnak.
Belezik virágát vágynak.
Rutinos gyógyító gyilkol.
Kaszabol. Tudja, hogy mit, hol.

Levágja csuklóját, karját,
rojtosra szabdalja arcát,
kis hasa hasítva ketté,
cafatra vágva a szemhéj.

Vakon is, vakon is mászik,
rúgkapál kezetlen árva.
Meg sem születő hősök
hálnak így vérlápban ázva.

Metszik a lábát is többől.
Csöpp mellét törik, bezúzzák.
Kifordul mellkasán s nyomban
leáll csöpp szíve. Nem moccan.

Kicsike, Kicsike meghalt?
Kicsike, kicsike, mozdulj!
Kicsike, Kicsike, kelj fel!
Kicsike, Kicsike, Kicsike...

Csend van.
Dolgozik a kaszás.
Fehér köpenyén halálpiros ordít.
Mi folyik itt?
Milyen szereposztás?
Ha a doktor öldököl, ki gyógyít?

Hippokratészt is darabokra szednék!
Megőrült az ember. Bőre alatt sátán.
Nincs már hova futni, nincsen menedék!
Meg sem tudsz születni! Elég, elég, elég!

Nem akarom látni, nem akarom tudni!
Múljon e látomás. El akarok bújni
cetnek belsejébe. Küldj mást szólni, Isten!
Erőm elhagy, végem. Eltiport Csöppségem...

Sok Kicsiny hullik a csendbe.
Istenem! Fogadd méhedbe!
Nem bírok belenyugodni.
Szívembe járnak zokogni.

Véremben, sejtemben élnek.
Agyamba égtek a képek.
Életért kúszott a gyermek.
Menekült, mint akit esznek.

Bár ennék! Hadd lenne testté!
Anyjában érnék az esték.
Örök szimbióziságyba,
fészkébe lenne bezárva.

Rágja!
Ha megölte, rágja!
Emésze gyomra, ne máglya.
Nyughelye legyen anyácska.
Kis lénye ne legyen trágya.

De ő nem kell. Nem szükség ölte.
Selejtet, vetik a tűzbe.
Se neve, sírhelye sincsen.
Sohavolt, névtelen, nincsen.

Láng nyalja, láng falja.
Nemlét!
Kitörölt, felülírt
emlék.

Kiáltok égbe én és földbe.
Keresem harangforma ölben.
Kikapart! Lakatlanul kongnak.
Nem hallik visszhangja a szómnak.

Indulok vészbe és halálba,
alvilágnak emésztő poklába.
Kezemben harang van, nem hárfa.
Zeneszóm zord drámai lárma.

Meglelem véreimet ott.
Maradok magnak bús halott.
Mikor már elfogy ízes testem,
a várt költő kicsírázik bennem.

Nyílik tér, rügyez idő, végzet.
Költő hajt ki a földből és vet
szép magot, jó magot fel mennybe,
ont esőt, bő esőt könnyezve.

Zeng a dal, hárfát penget ujja.
Visszahív létbe hangja, húrja.
Eloszlik ölt magzatok búja.
Létbe hív vérüknek tanúja.

Vészharang hangjára, ítélet napjára
elvézett múltunkat kiadja a föld, víz, kiadja a tűz is.
Elvézett jövőnket kiadja a föld, víz, kiadja a tűz is
vészharang hangjára, ítélet napjára.

Férfi és nő lesz az arcuk.
Nem látszik rajta a harcuk.
Hegeik, sebeik vesznek.
Örvendnek angyali testnek.

Kicsike, Kicsike szép lett.
Kis szíve, kis teste ép lett.
Röpteti mennyei hinta.
Halálból életbe nyitva.

Zdrava Kamenova – Kalin Angelov

Cigánykerekek

(A bőröm fehér, a hajam sárga, a lelkem világos)

„Szervusz, én... nem vagyok képes rá, hogy elmondjam, ki vagyok, egyébként is, muszáj tudnod?... Nem, nem borzasztó, de nem fog tetszeni neked. Nem fogod megérteni, nem akarod majd megérteni. Tulajdonképpen lehet, hogy már észrevetted? Látszik rajtam? Elárultam magam? Talán a beszédemből jöttél rá? Nem hiszem. Különben nem állnál itt előttem és bámulnál így rám... Én igyekeztem. Annyi éven át igyekeztem: hogy beolvadjak, ne lógjak ki, ne szúrjam mások szemét, hogy úgy beszéljek, úgy gondolkozzam, úgy lélegezzek, ahogy ti, és ez az állandó félelem, hogy elég jól csinálom-e. És még mindig igyekszem. Már csak kevés hiányzik hozzá... csak felejtennem kell. Felejtteni fogok, megígérem, miattad, miattam, megoperáltatom magam, eltüntettem a gyermekkorom összes hegét és horzsolását. Elhullatom a vérem az utolsó cseppig, hogy ne halljam lüktető történetét, és újat ömleszttek az ereimbe, kitörölök az emlékezetemből mindent, ami belevésődött az évek során: kitörölöm az édesanyámat, kitörölöm az édesapámat és mindkét nagyanyámat, kitörölöm az összes testvéremet, egyenként... erőteljesen rányomom a szivacsot a fejemben lévő táblára, míg már csak egy elmosódott folt marad belőlük... porrá égetem a nevem, elfelejtem, hogy hívnak, hogy egymás szemébe nézhessünk, hogy velem maradj. Tessék, kezdem az első emlékkel!

Kiskoromban Kada dédanyám mindig azt mesélte, hogy a cigányok Indiából jöttek... a szépapaínk és szépanyaínk iparosok, zenészek és vándorcirkuszi mutatványosok voltak... Cirkuszi artisták... Elképzeltem, ahogy a szépapám cigánykerekeztve jött Indiából. Mögötte a szépanyám egy indiai elefánton, amely két lábon járt, hiszen cirkuszi volt... Utánuk cigány zsonglőrök, jövőendőmondók, ló-, medve- és majomidomárok... A fél világon áthaladt ez a hangos, tarkabarka cirkusz, egekig hatoló lármát csapva, és amikor Bulgáriába értek, egyszer csak megálltak, mert a szépapám borzasztóan elszédült ettől a sok cigánykeréktől, és mivel ő volt a cirkuszgazgató, ha azt mondta, hogy állj, akkor nem volt mese! Más oka is volt – a szépapám szédülésén kívül – annak, hogy megálltak, az indiai elefánt ugyanis betegeskedett, sőt végül bele is halt az India utáni vágyakozásba, mivel ugye, indiai volt, ezért a cirkusz, a szépapám, a szépanyám, a zsonglőrök és az idomárok nem folytathatták tovább az utat. Mit ér a cirkusz elefánt nélkül? Nekiláttak eltemetni az elefántot, egy egész hétig ástak, hiszen hatalmas indiai elefánt volt, és az nem tréfadolog. És mialatt kiásták a sírt és beletemették az elefántot, valahogy kötödni kezdtek ehhez a földhöz, ezért a szépapám úgy döntött, hogy itt alapít cirkuszt, amely most is teljes erővel dübörög... Meg kell mondanom, mindennap látom magam előtt... ahogy a hatalmas indiai elefánt kibújik a föld alól, sétálgat és minket figyel... mert Kada nagymama szerint a halottak itt maradnak, hogy szemmel tartsanak

bennünket, élőket, és lássák, mit művelünk. Mi pedig mindannyian továbbra is cirkuszi mutatványosok vagyunk, vándorcirkuszosok – mi magunk vagyunk a cirkusz, épp csak a kupola hiányzik a fejünk fölül. A nővéremnek például se sátra, se varázsgömbje, mégis gólyaorrcsokorral járja az utcákat és leszólítgatja az embereket, mögötte pedig ott ballag a láthatatlan indiai elefánt, a nővérem azonban mindig azt mondja, hogy bolond vagyok, mert ő semmilyen elefántot nem lát, pedig az, hogy az emberek néha megijednek tőle és elfutnak, az elefánt miatt van, amelyik a háta mögül leselkedik. Az unokatestvérem zsonglőr, igazi mester, két ujjal varázsolja elő az emberek tárcáját a buszon, és azzal zsonglőrködik, csak szégyenlős és titokban csinálja, nem könyörög tapsért, a mi elefántunk pedig az ő nyomában is ott jár elválaszthatatlanul, csak azon csodálkozom, hogy fér be a buszba? Beszuszakolja magát a tömegbe, az ormányával a fogantyúba kapaszkodik, és valahogy olyan bánatosan néz, lehet, azért, mert lökdösik, vagy pedig nem tetszik neki, hogy az unokatestvérem nem hajol meg a műsorszám után. A többi unokatestvérem ismert állatidomár-családból származik – mindennap egy lovat idomítanak, a lóval és egy szekérral járkák világot... és ha jobban megnézik, ott, a szekéren megláthatjátok megint őt... az indiai elefántot, ott ül, elégedetlenül lebegtetli a füleit, és nézi, ahogy a kölykök a szemétkben kotorásznak, egyre csak keresnek valamit... bizonyára valamilyen cirkuszi jelmezt maguknak és a lónak, csak még nem találtak rá... ezért olyan elégedetlen az elefánt is. Az édesapám azonban nem akart se tárcaszonglőr, se szekeres lóidomár lenni, azt mondta, hogy ezek nem jó dolgok, azt mondta, hogy félelmetes akrobatikus elemeket hajt végre azért, hogy boldogulni tudjunk, de sem a szemetesvödörök közé nem ment, sem pedig az emberek zsebéhez nem nyúlt. Én nem láttam az apám akrobatikus mutatványait, sem pedig azokat az elemeket, amelyek a híres cirkuszi műsorszámának „boldogulós” részét képezték, csak azt láttam, hogy esténként fáradtan és hallgatagon tér haza. Istenem, elképzeltem, hogy a cirkuszban, ahol fellép, mindenki tágra nyílt szemmel bámulja, amikor végrehajtja azokat a félelmetes, lehetetlen, akrobatikus elemeket, de az én apám erős volt, és megcsinálta. Igen, az emberek nézték, és titokban hasonlítani akartak rá... elképzeltem az elefántot is, ahogy helyeslően integet az ormányával a közönség soraiban...

Tessék, az első emlék kitörölve, már egy lépéssel közelebb kerültem hozzád, egy árnyalattal világosabbá váltam a számodra, és közben felejték, megszabadulok a múlt súlyától és szagától. Könnyebben lélegzem és jobban látok. Íme a második emlék.

Az édesanyám sokat aggodalmaskodott amiatt, hogy lépten-nyomon a halott elefánt lebeg a szemem előtt, ezért elvitt, hogy levegyék rólam a rontást, azt mondta: „Megbabonázták a gyereket, rontást hoztak rá halottmosdató vízzel.” Édesanyám nagyon szerette volna kiverni a fejemből ezt az indiai elefántot, de én sírtam, nem engedtem el. Egy nap, amikor édesanyám különösen szomorú volt, azt mondtam neki, hogy már nem látom az elefántot. Édesanyám keresztet vetett, és lám – az egyik gondját épp maga mögött hagyta, ekkor azonban belépett az édesapám, és az anyám azonnal megértette, hogy nem lesz mit enni, nekiállt sírni és az apámat korholni, de az apám semmit sem szólt, fogta a csikket, amelyet már harmadik napja szívott, leült a tűzhely mellé és rágyújtott, nekem azonban csorgott a könnyem a nevetéstől, az édesanyám pedig

pördült egyet, és lekevert egy akkora pofont, hogy csillagokat láttam, de tovább nevettem, mert az elefánt ott állt mögötte és grimaszolt, de nem mondhattam el neki, hiszen már titok volt. Édesanyám egy pillanatra elfelejtette, hogy nincs mit enni, és sopánkodni kezdett: „Ennek a gyereknek nincs ki mind a négy kereke.” Mi minden zúdult a fejére? Ki vesz majd el engem? Jaj, a szenvedései sosem érnek véget. Miért ment hozzá az apámhoz, miért született egyáltalán erre a földre?... amíg anyám siránkozott, apám nyújtózott egyet, és elővette a bádóg hangszerét... A hangszere egy sajtosdobozra erősített fél gitár volt, az apám nagyon szeretett zenélni, de a gitárja eltört, így a muzsikája is félbe lett vágva... Miközben anyám siránkozott és sopánkodott, észrevétlenül belegabalyodott a bádógdoboz dallamába, és énekelni kezdett... „Jaj, ennek a kinnak, ennek a kinnak, sose lesz vége. Miért születtem meg? – itt elkezdte a csípőjét ringatni. – Miért házasodtam meg, miért szültem neked gyerekeket?” – ekkor már a kezeit az égnek emelve a csuklóit is forgatta... Apám dallama egyre ütemesebbé és könnyedebbé vált... a bánat is mintha könnyebben múlt volna... A lánytestvéreim is felpattantak, táncolni kezdtek, teli torokból énekeltek és fülig érő szájjal vigyorogtak... Jaj, jaj, a bááááat... nagymama tapsolt, és még a láthatatlan elefánt is két lábon ugrált...

Nem volt nehéz. Ugye? Ezt az emléket is kitöröltem. Igen. Vége. Nem ül már az anyám a tűzhely mellett, nincs ott az apám sem a bádógdobozra erősített gitárjával, és az elefánt is eltűnt. Már a kezemben a szivacs a harmadik emlék kitörléséhez.

A nővérem tenyérből jósol, féli az istent, és hisz a földönkívüliek létezésében. Izzadtan, tyúkszemekkel a lábán és a világ megmentőjének önérzetével tért mindig haza: „Ma öt fekete mágiát hárítottam el” – mondta készakarva sóhajtozva, a szemeit forgatva és a nyelvével csettintgetve. „Istenem, mit csináltak volna ezek a szerencsétlenek, ha nem találkoznak velem?” Elővett két mentolos cukorkát, megtörte őket a mozsárban, mindegyik gyereknek adott egy darabkát... és újra belekezdett örök elméletébe a romák származásáról. „Minket, romákat a földönkívüliek hoztak a földre.” Amikor a nővérem erről mesélt, mindig elképzeltem, ahogy az apám és az anyám a repülő csészealjából kizuhanva derékig a földbe csapódnak, feltápáskodnak, és azon töprengenek, hogy merre induljanak és mit csináljanak. A nővérem folytatta: „A földönkívüli romák szétszórtak minket az egész bolygón, hogy amikor majd visszatérnek, mindenhol a saját fajtájukkal találkozzanak, akik színtiszta, roma nyelven gyorsan és pontosan mesélik el nekik, mi történik itt, a Földön.”

A nővérem tovább mesélt: „Mi földönkívüliek vagyunk, ezért megyünk folyton, ezért vándorolunk, és sosem találjuk a helyünket, keressük jobbra-balra, de nem jut eszünkbe fölfelé tekinteni, pedig onnan jöttünk-zuhantunk alá mi, füstös képű angyalok, de nem térhetünk haza, itt kell maradnunk, és egyszerűen ki kell húznunk, amíg visszajönnek a földönkívüliek, ez a helyzet. Küldetésünk van.” A nővérem meséje után a mentolos cukor csípős ízével a számban néztem a csillagokat, és biztos voltam benne, hogy cigányokkal vannak benépesítve. Tessék, a csillagok pislákolnak, mert a testvéreink ott tüzet raktak. Á! Hullócsillag! A cigányok olyan vad táncot jártak rajta, hogy felborították. Cigány módra. A világegyetem nem csendes hely, a csillagközi térben roma ritmusok szállnak, és a földönkívüli romák földönkívüli táncot járnak.

A harmadik emlék. A nagynéném nem olyan volt, mint mi. Emlékszem, ahogy ott ült a nemzeti bank kasszájának üvege mögött, neki – a cigány aszszonynak – igazi munkája volt, sőt foglalkozása, de sose nézett az emberek szemébe. Néha anyámmal titokban elmentünk és az utcára nyíló ablakon át bámultuk, ugyanis a nagynéném megtiltotta, hogy belépjünk a bankba és zavarjuk, senkinek sem volt szabad megtudnia, hogy cigány. Édesanyám mindig azt mondta:

– Nézd! Te is ilyen leszel, mint ő, tanult ember.

Minden rokonom nevetett és énekelt, mind, a nagynénémet kivéve, mintha csak képtelen lenne rá, miért akartam volna olyan lenni, mint ő? De az édesanyám megjósolta a jövőt, és minden, amit mondott, beteljesült... A nagynénémrel évente kétszer találkoztunk: cigányújévkor és Szent György-napon, mindig az ajtó közelében állt... sose hozott magával férfit vagy gyereket, egy nap pedig meghalt, mintha már rég eltervezte volna. Néztam a nagynénémet a koporsóban. Ott is idegennek tűnt, mintha csak kis időre vette volna bérbe, kissé oldalvást, a sarokba bújva feküdt, a szájszeglete azonban életében először felfelé görbült, akár egy mosoly, elégedettnak látszott, hát persze, hiszen mindvégig megőrizte a titkát, senki sem jött rá, hogy cigány.

„Olyan leszel, mint a nagynénéd, tanult ember” – ismételte az anyám. „Tanulj, tanulj!” – mondogatta az apám. Én pedig engedelmes voltam, tanultam, az apám meghalt, én otthagytam a cigánytelepet, megváltoztattam a nevem, elkezdtem másképp beszélni, másképp hallgatni, másképp gondolkodni, járni, lélegezni, rendes munkát kaptam, az anyám is meghalt, és én senkinek sem mondtam el, mi vagyok. Neked sem mondom el, csak azt, hogy minden este elefántokról, táncoló gyerekekről, hosszú utazásokról, felhőkbe szálló szekerekről és egy hosszú dalról álmodom, amelyet az anyám énekel, és amelytől sírom, nevetnem és az ájulásig táncolnom kell, amíg le nem verem a csillagokat az égről, de helyette felébredek, felveszem az egyenruhám, buszra szállok, 7-kor beállok a kasszába, 12–12.45-ig ebédszünetet tartok, majd este hatkor elindulok haza, lassan lépkedek, háromszor körbejárom a háztömböt, hogy pontosan 19.10 legyen, hogy találkozzunk a bejáratnál, rám nézz, és azt mondd: „Szia! Hogy vagy ma?” – és meghívj vacsorázni, én pedig, mint mindig, nemet mondok, mert még nem állok rá készen, mert még nem felejtettem el mindent. Azután hazamegyek, becsukom az ajtót, lefekszem az ágyba, és hallgatom az én fehér gádzsóm lépteit, bemész a konyhába, tíz perc múlva bekapcsolod a rádiót, én is bekapcsolom, ugyanazt a csatornát hallgatjuk, te a felső, én az alsó emeleten. Már csak néhány emlék van hátra, és utána hamarosan igent mondok neked.

A legjobb barátomat Ideálnak hívták, az édesanyja úgy hallotta valahol, hogy jó, ha minden embernek van egy ideálja az életben, ezért így nevezte el az első gyermekét. Ideál sokat nézte a televíziót, és bonyolult szavakat használt. Azt mondta, hogy a tévében a világ legszebb nőit Miss... Miss Világszépének hívják. Én ezeket a nőket macskafejű, szép, sima, ápolt cicáknak képzeltem el... akiket mindenki meg akar simogatni, és akiket így hívogatnak: „Cica, cic-cic... Miss Világszépe”...

Ideál édesanyja külföldre ment dolgozni, és valahogy elfelejtett visszajönni, a lábunk megnőtt, én iskolába mentem, Ideál nem, a szemét egyre nőtt, Ideál

apja alkoholista lett és lelépett valahová, Ideál orra alatt bajusz serkent, nekem mellem nőtt, én tovább tanultam, Ideál testvéreit valamilyen otthonban helyezték el, a nagymamája pedig meghalt. A városrésze szörnyen undorító, savanyú szag telepedett, mi pedig azt hiszem, felnőttünk... Ideál magára maradt a televízióval egy iszonyúan rozoga barakkban, amely a benne lévő rengeteg ember miatt oldalra dőlt. „Ideális!” – mondta. Nem siratta sem az anyját, sem az apját, sem a testvéreit, sem pedig a nagymamáját. Összeszorította a száját, elkomorodott, nem kapcsolta ki többet a tévét, és hangosan zokogott, de csak ha egyedül volt, és csak az indiai sorozatok alatt. Egyre csodálkozom, hogy élhetnek az apja, az anyja és a testvérei az ő Ideáljuk nélkül, hiszen mindenkinek szüksége van egyre! Vajon emlékeznek még rá egyáltalán? Jó, hogy nekem megvan az én Ideálom.

Azok az emberek, akiknek valahogy nem jönnek össze a dolgok... amikor zátonyra fut az életük, lecserélik a családjukat, az otthonukat, a munkájukat... Ideálnak nem volt családja, sem munkája, a barakkja pedig már nem hasonlított otthonra, ezért saját magát cserélte le, a visszájára fordította. Egy nap az anyja ruhájában jött ki a házból.

– Hát ez meg miféle gönc? – kérdeztem tőle.

– Kinőttem a többit, de végül ráakadtam anyám egyik régi ruhájára, és magas sarkú cipőt is találtam hozzá – a szemétkben. Hát felöltözködtem. Ideális, mi?

– De nem szégyelled maga? – motyogtam, mire ő rám ripakodott:

– Az én hibám, hogy apám nem hagyott itt nadrágot, és nem találtam férficipőt? Mondd meg!? Sorsszerű. Csakhogy az Ideál név már nem megfelelő, már nem Ideál vagyok, hanem Lady... hallgasd, milyen dallamosan csilingel... Lady... Akár egy nóta. Ismételd!

– Lady – ismételtem –, milyen gyönyörű név!

– Ez az Ideál visszafelé, te hülye! – mondta.

– Vagyis most egy fordított ideál vagy – feleltem.

– Valami olyasmi – mondta Ideál... pardon, Lady. – Nézd, ez a változás mindent felborított bennem, és támadt egy ötletem... eleget bámultad ezt a televíziót, mondom magamnak, még megvakulsz, az anyám vagy nem vett részt ezeken a versenyeken, vagy pont akkor pislogtam, amikor őt adták... micsoda pech... Egyébként már bizonyára 50 felé járhat, talán ő a szépségkirálynők főnöke...

Csak bámultam rá, és azt mondtam:

– Te megőrültél?

Erre így felelt:

– Miért, az édesanyám nagyon szép, nem tudsz te semmit... Na, isten áldjon!

Majd dühösen pördült egyet a magas sarkú cipőjén, és elindult valamerre egy hatalmas bőröndöt vonszolva, én pedig rohantam utána.

– Hová a fenébe mész, te fiú? Merre indulsz?

– Hová mész, te lány! – javított ki Ideál... bocsánat, Lady.

– Hová vonszolod magad, fiú?

– Vonszolod magad, te lány.

– Elég! Ne javíts ki állandóan, te nőszemély!

– Na! Így már jobb! – nevette el magát végre Ideál, pardon, Lady. – Az autópályára megyek – mondta. – Leállítom a kamionokat, hogy vigyenek el külföldre, egyenesen a Miss Világszépe versenyre megyek... Hiányzik az édesanyám.

Nem tudom, miért szomorodtam el, Lady anyja vagy Lady miatt, azért, mert hiányzott neki az édesanyja, vagy pedig magam miatt, mert hiányozni kezdett nekem Ideál, aki ekkor már Lady volt, és akinek a kifordított változata mindjárt eltűnik a telepről, de elsírtam magam, Lady pedig így szólt:

– Eleget bőgtél, kisminkeltem magam. Hagyd abba, vagy megütlek!

Én bőgtem és futottam, Lady pedig kergetett, és a nehéz bőrrönddel hadonászott utánam.

– Ne bőgj! – kiabálta, miközben nevetésbe tört ki, de valahogy félelmetes, nem emberi hangon.

– Megbolondultál? Most meg miért nevensz? – kérdeztem.

– Hogy ne sírjak – felelte.

– Miért sírnál? Hiszen édesanyádhoz mészhöz – vettem oda neki dühösen.

– De te itt maradsz – mondta, és csak ültünk a szeméthegek között, ő eszelősen nevetett, én bőgtem, és egyikünknek sem volt kedve bárhová is menni.

– Ígérd meg, hogy gondoskodni fogsz a tévémről, rendszeresen letörlöd róla a port, és megnézed az összes Miss Világszépe versenyt, én pedig valamelyikről integetni fogok neked. Ha így intek (*mutatja*), azt jelenti, jól vagyok, ha így (*mutatja*), azt jelenti, nagyon jó itt, gyere te is, várlak.

Miután ezt mondta, megfordult, és ügyetlenül tovaimbolygott az új magas sarkújában, vadonatúj kinézete a messzeségbe veszett.

Reggel még a csipás szememet törölgettem az ablakban, amikor egy kicsike Ladyt láttam a messzeségből visszatérni, aki fáradtan vonszolta a bőrröndjét maga után, és aki minden egyes – felém megtett – lépésével egyre nagyobb lett.

– Szia! – mondtam.

Látszott, hogy valaki nagyon felbosszantotta. Biccentett egyet, és bement a rozoga házába. Aznap este női ruhában és magas sarkú cipőben megint útnak indult a bőrröndjével, de visszatért, másnap este ismét elindult és ismét visszatért, a következő napon megint elment, és így ment ez egy jó ideig, amíg egyszer csak mesélni nem kezdett.

– Amikor megállítom a kocsikat az úton, a sofőrök először azt mondják: „Rendben van, elviszlek külföldre, de először tégy nekem egy szívességet!” Megteszem, amire kérnek, de aztán nem állják a szavukat, egyre csak azt mondogatják: „Legközelebb elviszlek, gyerünk, most kotródj!” Még jó, hogy adnak néhány levát. De ma este megint kimegyek a bőrrönddel az úthoz, még szerencse, hogy nem nehéz, mert legközelebb... Nem adom fel, elutazom, megtalálom az édesanyámat, szüksége van ideálra, még ha az fordított is, rendbe jönnek a dolgok, csak ki kell várni. Talán már ma elindulok. Talán már ma. Bárcsak már ma útra kelhetnék!

Lady járása idővel büszkévé és magabiztossá vált, már nem rángatta a bokáját, egyre jobban állt rajta a női ruha, kiszedte a szemöldökét, a háta kiegyenesedett, a mellét kidüllesztette. Egy nap már a bőrröndjét sem vonszolta maga után, és nem mosolygott, nekem pedig apám megtiltotta, hogy beszéljek vele, mert ő cigány volt, mi pedig romák voltunk. A cigány mocskos ember. Ha mocskos emberrel állsz szóba, magad is mocskos leszel... de te tanulj, tanulj, hogy kiszabadulj innen! Ezért tanultam, és az én mocskos Ideálot csak keretbe foglalva láttam. Az ablakom keretébe. Minden este ugyanazt a képet

néztem... Ideál útnak indult – a televízióját bekapcsolva hagyta, az alakja beleolvadt a sötétségbe... néztem, ahogy távolodik a női ruhájában, és elszorult torokkal arra vágytam: nehogy elnyelje ez a sötétség, és soha többé ne adjá vissza nekem!

A tábla egyre tisztább, a nedves szivacsot az emlékek súlya nyomja, én is tisztább lettem, közelebb kerültem hozzád, fehérebb vagyok, egyre jobban hozzád való, átlagosabb, valódibb, már csak egy emlék maradt. Egyetlenegy. És ha holnap megkérdezed: – Akarsz velem vacsorázni?, igent mondok neked.

Egy nap Jézus, Ideál egyik öccse megjelent a cigánytelepen. Magas fiú, hatalmas, barátságos kutyaszemekkel. Akkor láttam utoljára, amikor elvitték a gyámügyesek, négyéves volt... Jézust nagy szerencse érte, hatévesen amerikaiak fogadták örökbe. Ah, én szuperhősöknek képzeltem el ezeket az amerikai örökbefogadókat, az apát egy hatalmas F betűs trikóban, a szemeknél kivágott álarccal, az anyát pedig egy nagy M betűvel a mellkasán és pelerinben, amely akár fújta a szél, akár nem, mindig lobogott... A szuperamerikaiak szép ruhákat és cipőket vettek Jézusnak, felöltöztették, és Jézus egy kicsi, sötét bőrű szupermenre hasonlított... Repülőjegyet is vettek egész Amerikáig a szupertriónak, nem mintha nem tudták volna egyszerűen kitárni a karjukat és a szupererejük segítségével elrepülni, de Jézus még nem szerezte meg a szuperképességét... csak Amerikában kapta volna meg... ott osztogatják, Bulgáriába nem szállítanak ilyesmit... Elvitték az új szuperszülei Jézust a repülőtérré, és így szóltak: „Most felszállunk a gépre, és elrepülünk.” Ide heroikus háttérzenét képzeltem el... Jézus azonban tönkretette az egész filmet, mert ellenkezett és sírva fakadt: „Nem akarom, nem akarom.” Az amerikaiak amerikaiul kiabáltak: „Gyerünk már, lekéssük a gépet!” De Jézus szintiszta roma nyelven ellenkezett: „Nem és nem!” – még a taknya is eleredt, sőt hányt izgalmában. Az amerikai nő nagyon dühös lett, és hirtelen ráébredt valami rettenetesre: a gyereksírástól és a takonytól megszűnik a szuperereje... Ezért otthagyták a kis Jézust, anélkül hogy visszafordultak volna, sőt, anélkül hogy elmondták volna az I'll be back végszót, és felszálltak a repülőgépre. Igen, Jézus nélkül. Jézus csak nézett és nézett, egyfelől megnyugodott, hogy nem kell felszállnia arra a nagy, rettenetes gépre, másfelől azonban megijedt, hogy egyedül maradt. Csak hatéves volt. Kiment az utcára az elrepült amerikaiaktól kapott új, tiszta ruhájában, és összekoszolta magát... Jézus hamar megtanulta, hogy ne bízson az emberekben, és a kutyákhoz csapódott. Egy kisfiú a kóbor kutyák falkájában. A kutyák megvédték, éjjel a testükkel melengették, és megtanították élelmet szerezni. Egy nap azonban megint bajba került – ismét emberek jöttek... kocsival érkeztek, hogy befogják Jézus falkáját. A kutyák vonyítottak, vonakodtak, de végül mindegyiket begyömöszölték a kocsi alá, Jézus tolakodott, hogy őt is fogják el, az emberek azonban úgy tettek, mintha nem látnák, ezért ő maga ugrott fel a kocsira. Az emberek azt mondták neki: „Hát te meg hová akarsz menni?” Kihúzták a kocsi-ból, becsukták az ajtót és útnak indultak, ám Jézus a kocsik után eredt, futott és bőgött, hangosabban, mint az amerikaiak előtt a repülőtéren. A kocsi megállt, Jézust felrakták a kutyák közé, és elszállították a kutyamenhelyre, ott nőtt fel. A négy lábúakat gondozta, és mindig összeszorult a szíve, valahányszor valaki kutyakölyköt jött örökbe fogadni. Egyre úgy képzelte, hogy otthagyják szegény kölyköt valamelyik repülőtéren. Csak úgy... Jézus tehát egy nap megjelent a te-

lepen és a családját kereste, de csak Ideálra lelt, aki már nem volt Ideál, hanem Lady, így Jézus senkit sem talált, ezért visszatért a kutyáihoz.

Fehér akartam lenni – fehér bőrt, sárga haját, világos lelket akartam... annyira fehér akartam lenni, hogy világítsak a sötétben, hogy láss engem, mindent kitöröltem az emlékezetemből miattad és magam miatt, hogy együtt lehessünk, de éjjel egy ormány ébresztett fel, és a falhoz állított, a halott indiai elefánt állt ott, előtttem szilárdabban, valódibban és hatalmasabban, mint ahogy emlékeztem rá, a világ legszomorúbb szemét meresztve rám, mögüle pedig kikukucskált Kada dédnagyanya, az én Ideálom, Jézus, a mezítlásbas nővérekem, az apám a gitárjával, amelynek sajt szaga volt, és az egész cirkusz, és mindannyian rosszállóan csettintgettek a nyelvükkel, az elefánt pedig azt kérdezte tőlem (*roma nyelven*): „Ki vagy te? Mi vagy te? Ki vagy?”... Nem várlak többé a ház előtt, nem tekerem a rádiót a te csatornádra, sokáig kint maradok, gyere ki hozzám, hallgasd kicsit az én zenémet, nézzük majd együtt a csillagokat, és várjuk, hogy jöjjön a repülő csészealj a világűrbe veszett, soron következő földönkívüli cigányokkal.

A bőröm fekete, a szemem fekete, a hajam fekete... Cigány – ez vagyok én. Parázssal teli fekete kályha, kívül fekete, belül tüzes, amelyet az indiai elefántok, cirkuszok, jósnők, zenészek és mezítlásbas gyerekek emléke lobbant lánggra. Ne félj attól, amit a lángokban láatsz! Az vagyok én. Ha csendesen állsz mellettem, felmelegítelek, sokáig melegen tartalak, és jól fogod érezni magad, ne fuss el! Ha azonban mélyen a lelkembe piszkálsz a piszkavassal, megégetlek, ilyen vagyok. Vigyázz, le tudom húzni a bőröd, a szép, fehér bőröd, amely, még mielőtt megnyúználak, elfeketedik, még az enyémnél is feketébbé válik. De az nem az én hibám lesz. Te piszkálsz a parazsat, nem? Ezért óvatosan bolygasd a tüzet, csak annyira, hogy ne hagyd kialudni, és lassan vedd le a fedelet, nehogy megégessselek, meglásd, én fel tudlak melegíteni, ember. Ne fuss előlem! Ne menekülj! Ne fuss el előlem! (*Szünet.*) Meghívlak vacsorára.

Iván Andrea fordítása

Zdrava Kamenova és Kalin Angelov a szófiai Film- és Színházművészeti Egyetemen ismerkedik meg egymással – Kalin rendezői, Zdrava a színészi szakon végez. Zdrava még színínövendékként kezd el írni, drámai szövegeit Kalin az ország több színpadán is megrendezi: *Terhestorna*, *Elágazások*, *Ugorj* (musical). Az együtt írt *Garfunkel* keresi *Simont* megkapja 2011-ben az országos Ivan Radoev-díjat, közös művük a *Cigánykerekek* is. Zdrava Kamenova Gergana Dimitrova társszerzőségében *Prakaján* című alkotásával az „Ikar” drámadíjának birtokosa. Színpadi műveit hat nyelvre lefordították.

A drámát a Stúdió K Színház: Roma Hősök 2. Nemzetközi Roma Storytelling Fesztivál keretében mutatták be májusban Natalija Cekova előadásában.

Kicsi Sándor András

Buráca, bureti, xuxur

A 'gomba' jelentésű szók
a környező cigány nyelvjárásokban

Az etnobiológia kutatói, az összehasonlító adatok kellő bőségének birtokában, tulajdonképpen csak az 1980-as évektől figyeltek fel arra, hogy a földművelő társadalmak tagjai általában lényegesen jobban ismerik környezetük növény- és állatvilágát, mint a gyűjtögetők (például Berlin 1992: 98, 131, 285–8). Ennek magyarázatát elsősorban abban látják, hogy a földművelő társadalmak jobban ki vannak szolgáltatva a rossz időjárásnak és egyéb esetleges, létfenntartásuk számára kedvezőtlen körülményeknek, s így a földművelés révén is megszerzett tudást előszeretettel terjesztik ki teljes élő környezetükre.

A történeti Magyarország cigány etnomikológiája azért is érdekes, mivel magyar nyelvterületen – Gömörtől Háromszékig – a gyűjtögető tevékenységet, így gombászást űzők jelentős része (a XX. század második felére helyenként többsége) cigány, és a helyi magyar etnomikológiai hagyomány jelentős része tőlük gyűjthető (például Zsigmond 1997: 71). A cigányok ősei feltehetően eredetileg Indiában a kaszton kívüli („pária”, „érinthetetlen”) domba csoportba tartoztak (Vekardi 1981: 416–420), s Északnyugat-Indiában (talán Rádzsasztánban) gyűjtögető életmódot folytattak. A gombafogyasztás Indiában csak néhány felsőbb hindu kaszt számára tilos (Wasson et al. 1986: 89).

Érdekes módon az eredetileg gyűjtögető életmódot folytató cigányok nyelvjárásaiban elvétve akad vadon termő növényt (továbbá erdei állatot, halfajtát) jelölő állandósult szó. Ennek megfelelően a különböző nyelvjárásokban a 'gomba' jelentésű szó általában valamely környező nyelvből jövevényt szó: németországi szinten a németből a *švámo* (Mészáros 1980: 31), balkáni oláh-cigány a délszlávból a *čupérka* (Uhlík 1947: 46, 111), magyarországi oláh-cigány a románból a *buráca*, kivételes a több nyelvjárásban is megőrzött *huhur*, *xuxur* (Tálos 1999: 236). A cigányban egyébként hagyományosan kedvelt, de viszonylag perifériális táplálékot jelölő szó lehet jövevényt szó, például a nyugat-európai (például szinten) cigány nyelvjárásokban a *sün níglo* elnevezése a németből jövevényt szó (Mészáros 1980: 38; Kicsi 1990: 1147). Valószínűleg – az átfogó elnevezések mellett – jellegzetesen cigány részletező gombanév nincs. A cigányok azonban általában a helyi hagyományokra támaszkodva jól ismerik környezetük gombáit. (Zsigmond Győző hívta fel a figyelmemet, hogy Székelyföldön főleg a férfiak gombásznak, a cigányok közül főleg a nők. Ő maga 1992 őszén a sepsiszentgyörgyi piacon úgy találta, hogy a magyar gombaárusok főleg férfiak, a cigányok főleg nők voltak.)

Ami a magyarországi oláh cigányban a románból *burăca* alakban meghonosodott (Rostás-Farkas & Karsai 1991: 27, 181; Tálos 1999: 236) szót illeti, a románban a két átfogó 'gomba' jelentésű terminus közül a *ciupercă* (többes számban *ciuperci*) délszláv jövevényszó, a *burete* (többese *bureți*) a latin *boletus* (tipikusan a tinóruféléket jelölő szó) folytatása. Az erdélyi szászban a románból jövevényszó a *Burets* (Brenndörfer 1902: 14; Krauss 1943: 627), de a németben általánosan használatos *Pilz* (ófelnémet *buliz* 'gomba') is a latin szó származéka.

Ami a cigány, ezen belül lovári oláh cigány (Hutterer & Mészáros 1967: 75; Rostás-Farkas György & Karsai Ervin 1991: 49, 181) és kárpáti cigány (Romano Rácz 1994: 32, 73) *huhur*, *xuxur* 'gomba' szót illeti, melyet németországi és csehországi cigány nyelvjárásokból is regisztráltak, s már August Friedrich Pott (1844–45) és Franz Miklosich (1872–81) is feljegyzett, valószínűleg ősi örökség Indiából, s etimológiai kapcsolatba hozható a pandzsábi *kukkar-muttā*, hindi *kukurmattā* 'gomba', szó szerint 'kutyavizelet' szókkal (Tálos 1999: 236).

Gordon Wasson nyomán Claude Lévi-Strauss mutatott rá a 'légyölő galóca', 'más gombák', 'kutyavizelet', 'emberi vizelet' korrelációk elterjedtségére egyes ázsiai kultúrákban (1973: 271), s ez egyben az oroszban (*sobačij grib*, Merkulova 1967: 151, 201) és a környező nyelvekben (például zürjén *pon-tsak*, Fokos-Fuchs 1959: 816, 1073) elterjedt 'kutyagomba' ('mérgező gomba') elnevezéstípus egy lehetséges magyarázata is. Tálos Endre rekonstrukciója szerint a cigány

xuxur eredeti formája a pandzsábi és hindi szókhöz hasonló **xuxur-mutro* 'kutyavizelet' lehetett, de mivel a *xuxur* szót 'kutya' jelentésében kiszorították a *dzhukel* (Romano Rácz 1994: 27, 81), *zhukel* (Rostás-Farkas & Karsai 1991: 128, 211) stb. változatai, önmagában a *xuxur* vett fel 'gomba' jelentést (Tálos 1999: 236).

A cigány és a pandzsábi, hindi szók etimológiai összetartozása nagyon valószínű, ugyanakkor nem elképzelhetetlen a *xuxurt* hangfestéssel sem magyarázni. Az alábbi német, latin, francia, portugál, újjörög szókkal való etimológiai kapcsolatuk azonban – a kulturális érintkezés lehetősége hiányában – meglehetősen valószínűtlen.

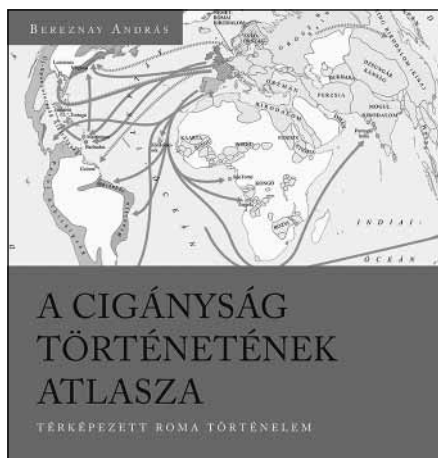
A nagy őzláb gomba (*Macrolepiota procera*) *kukumuki(gomba)*, *kukimukigomba* elnevezése az 1945-ös kitelepítésekig sváb, de jelentős gombászati hagyományokkal rendelkező Nagykovácsiból a német *Kuckenmucken*, *Guckemucke* stb. változatok egyikének átvétele lehet (Gregor 1973: 21–22), s a szó etimológiája további szálakon egészen messzire vezethet. Etimológiai kapcsolatba hozható ugyanis a nálunk ritka csigagombafajok (*Hygrophorus* spp.) megnevezésére használatos latin *fungus cocco rubior* és hasonló gombanevekkel (Maggioli 1977: 63–64, 148), továbbá az ugyancsak latin *cucumago*, provenzál *coucoumèlo* (ennek átvétele a selyemgomba, *Amanita vaginata* egyik francia népi neve, a *coucoumel*, Grigson 1978: 24), portugál *cogumelo* 'gomba' szókkal. Csak hangzásra hasonló az újjörög *kokkinomantaro* 'vörös gomba'.

Irodalom

- Berlin, Brent, *Ethnobiological Classification. Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1992.
- Brenndörfer János, *Román (oláh) elemek az erdélyi szász nyelvben*, Bp., A szerző tulajdona, 1902.
- Fokos-Fuchs, D. R., *Syrjänisches Wörterbuch*, Bp., Akadémiai, 1959.
- Gregor Ferenc, *Magyar népi gombanevek*, Bp., Akadémiai, 1973.
- Grigson, Jane, *The Mushroom Feast*, Harmondsworth, Penguin, 1978.
- Hutterer Miklós & Mészáros György, *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1967.
- Kicsi Sándor András, „Csigaevők-e a magyarok?“, *Holmi* 2(1990)10, 1146–50.
- Krauss, Friedrich, *Nösnerländische Pflanzennamen. Ein Beitrag zum Wortschatz siebenbürger Sachsen*, Beszterce-Bistritz, Carl Csallner (Erdélyi Tudományos Intézet), 1943.
- Lévi-Strauss, Claude, „Les champignons dans la culture. A propos d'un livre de M. G. Wasson“, *L'Homme, Revue Française d'Anthropologie*, 10(1970)1: 5–16., in: Lévi-Strauss, Claude, *Anthropologie structurale deux*, Paris, Plon, 1973, 263–279.
- Maggiulli, Gigliola, *Nomenclatura micologica latina*, Genova, Instituto de Filologia Classica e Medievale, 1977.
- Merkulova, V. A., *Očerki po ruszskoj narodnoj nomenklature rastenij*, Moskva, Nauka, 1967.
- Mészáros György, *A magyarországi szinto cigányok*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1980.
- Romano Rácz Sándor, *Kárpáti cigány–magyar, magyar–kárpáti cigány szótár és nyelvtan*, Bp., Balassi, 1994.
- Rostás-Farkas György & Karsai Ervin, *Cigány–magyar, magyar–cigány szótár*, Bp., Kossuth, 1991.
- Tálos Endre, „Etymologica zingarica“, *Acta Linguistica Hungarica* 46(1999)3–4, 215–268.
- Uhlik, Rade, *Srpskohrvatsko–ciganski rečnik*, Sarajevo, Svjetlost, 1947.
- Vekerdí József, „Nyelvészeti adalékok a cigányság őstörténetéhez“, *Nyelvtudományi Közlemények* 83(1981)2, 409–421.
- Vekerdí József, *A magyarországi cigány nyelvújítások szótára*, Bp., Terebess, 2000².
- Wasson, R. Gordon et al., *Persephone's Quest. Entheogens and the Origins of Religion*, New Haven & London, Yale University Press, 1986.

A cigányság történetének atlasza

Térképezett roma történelem

Méry-ratio Kiadó, 2018

Új munkám, *A cigányság történetének atlasza* megjelenése után, sőt már előtte is, a leggyakoribb kérdés amivel az atlasz vonatkozásában találkoztam, hogy azt miért készítettem: hogy jutott eszembe erről a témáról atlaszt készíteni? A válaszom az volt, és így persze kell is, hogy maradjon: nem tudom. Egyszer csak beugrott a gondolat.

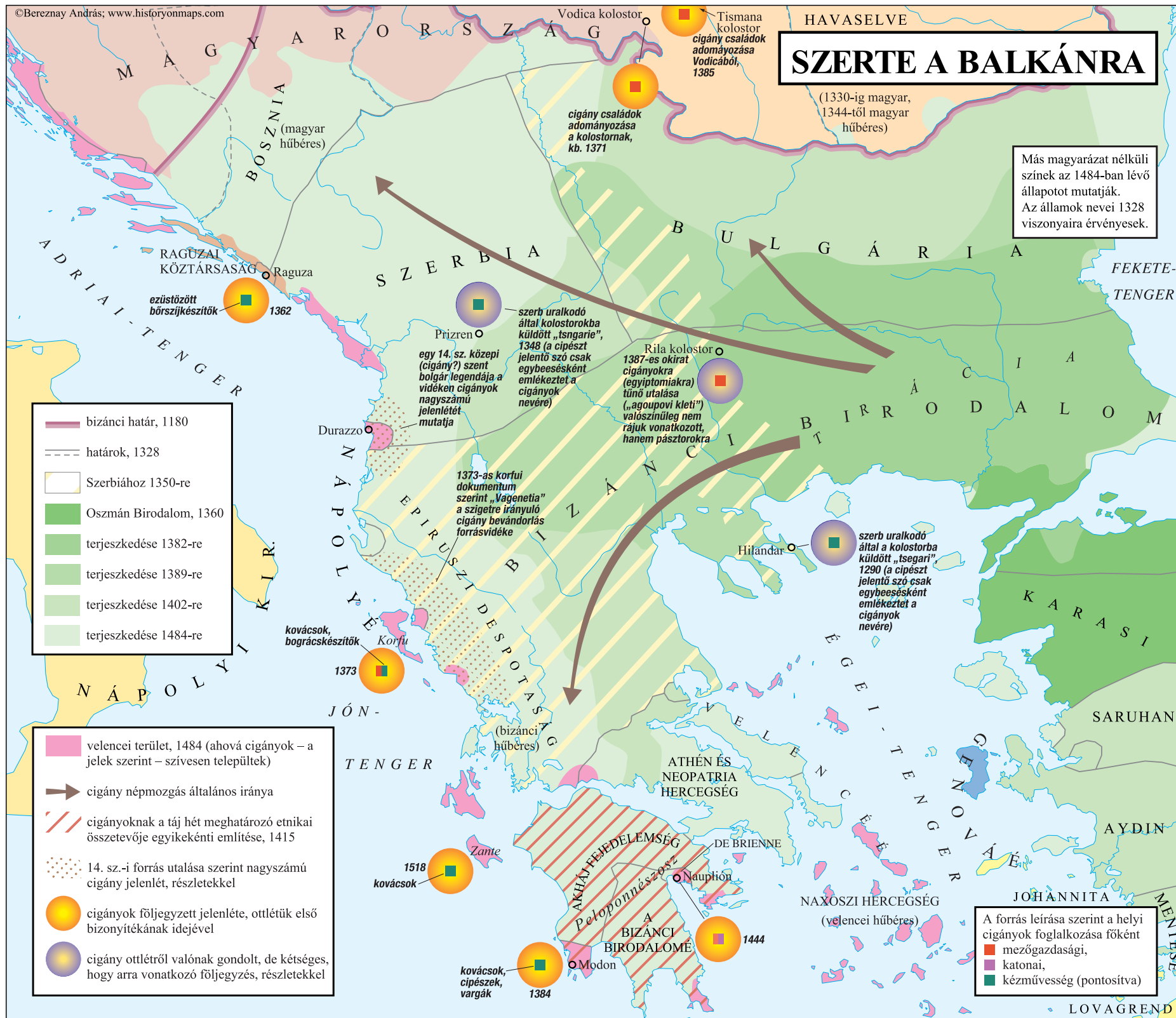
A kérdésből többnyire kisejlett, hogy föltevői valamilyen személyes vonatkozású magyarázatra gondoltak, motiváló élményre gyanakodtak, amikor érdeklődtek, hacsak nem ciganológiai kutatás jellegű háttérre számítottak részemről, de a valóság az, hogy sem ez sem az nem volt valódi tényező, akkor sem, ha életem

során találkoztam is olykor cigányokkal, és hozzájuk, illetve némelyikükhöz előfordult, hogy közel is kerültem, velük jó viszonyban voltam. Ez ugyanakkor cigány mivoltuktól, származásuktól teljesen függetlenül egyénekre vonatkozott, nem a cigányság elvontan fölfogott netán misztifikált közösségéhez, vagy éppen eszményéhez. Az utóbbi ugyanúgy nem foglalkoztatott, mint ahogy kollektív becsmélésüket sem tudtam soha megérteni, méghozzá minden általam csakis taszítónak tekintett ún. politikai korrektségben sütkérezés mintegy erény csillogtató visszaszólása nélkül nem. Eközben semmilyen cigány tárgyú tevékenységben vagy kutatásban sem vettem részt.

A mások által talán elképzelnél, esetleg vártnál bizonyára kiábrándítóan egyszerűbb magyarázat az, hogy mivel általában gondolkozok történelmi atlaszokról – foglalkozásom történelmi térképtervező –, fölillant bennem, hogy ennek a népnek a múltjáról teljességgel hiányzik az ilyen természetű földolgozás, a cigányság történetét bemutató atlasz nem létezik. A továbbiakban a gondolat, hogy ha ilyen nincs, akkor a leghelyesebb, hogy majd én elkészítem, lassan kikristályosodott és fokozatosan elhatározássá érlelődött bennem, majd a szükséges időt – éveket – is sikerült megtalálnom hozzá. A többi munka volt.

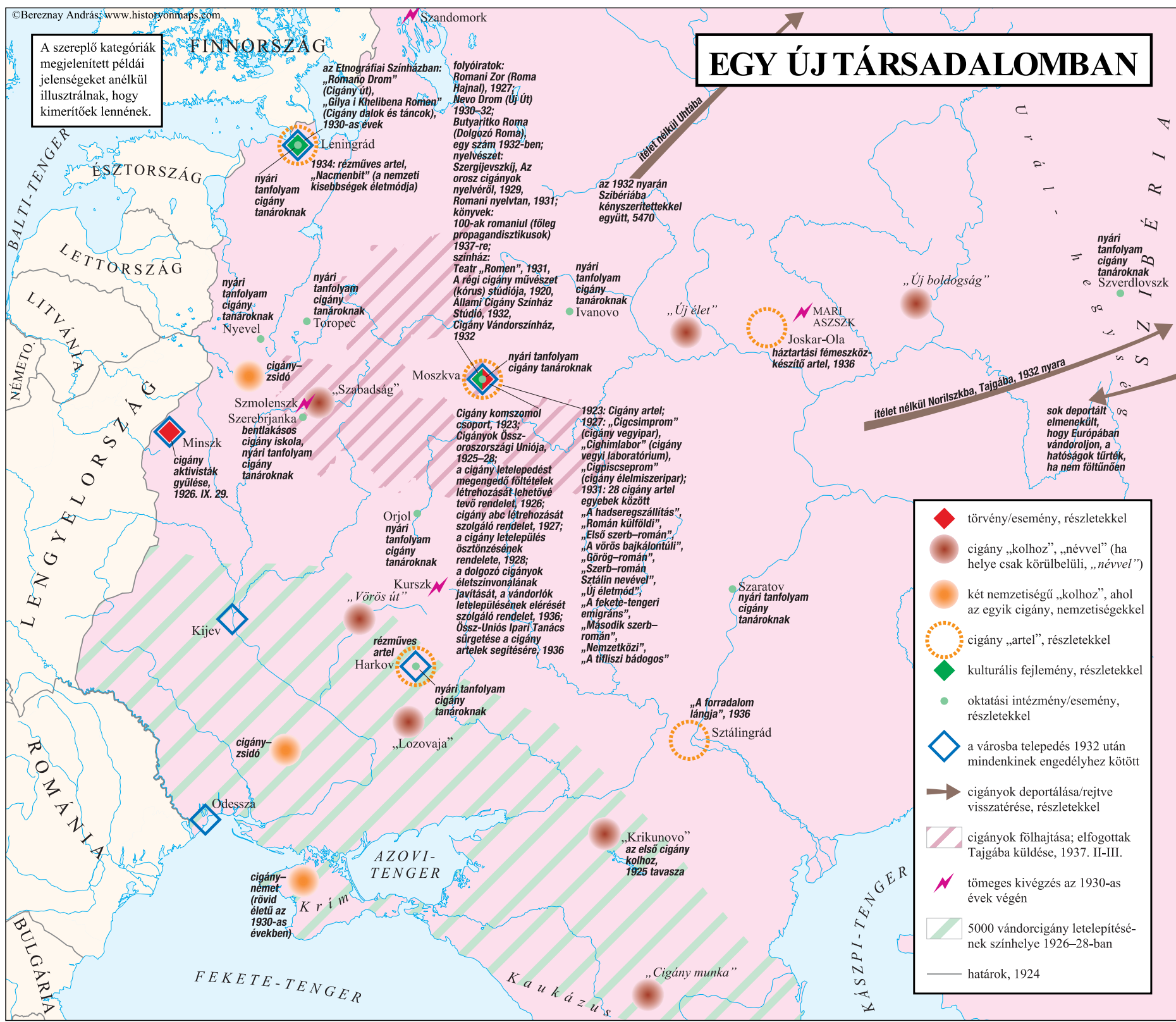
Az idetartozó gondolatokról, szempontokról, illetve az alkalmazott módszerekről, és a munkámban kapott segítségről leghasznosabbként atlaszom bevezetésének hosszabb szakaszait idézem:

A szöveg java a szerzőnek a kiadványhoz írt előszava; kérésére jobbadán változatlanul közöljük.

EGY ÚJ TÁRSADALOMBAN

A szereplő kategóriák megjelenített példái jelenségeket anélkül illusztrálnak, hogy kimerítőek lennének.

- ♦ törvény/esemény, részletekkel
- cigány „kolhoz”, „névvel” (ha helye csak körülbelüli, „névvel”)
- két nemzetiségű „kolhoz”, ahol az egyik cigány, nemzetiségekkel
- cigány „artel”, részletekkel
- ◆ kulturális fejlemény, részletekkel
- oktatási intézmény/esemény, részletekkel
- ◇ a városba telepedés 1932 után mindenkinek engedélyhez kötött
- ➔ cigányok deportálása/rejtve visszatérése, részletekkel
- ▨ cigányok fölhajtása; elfogottak Tajgába küldése, 1937. II-III.
- ⚡ tömeges kivégzés az 1930-as évek végén
- ▨ 5000 vándorcigány letelepítésének színhelye 1926–28-ban
- határok, 1924

„Mindez idáig nem volt kísérlet a cigány történelem térképi megjelenítésére. E nép történetének térképre vitele nem is volt kézenfekvő, amennyiben a múltra nézve inkább csak többé-kevésbé hasonló sorsú, egymással kapcsolatot sem mindig tartó cigány csoportok egyidejű létéről lehet beszélni, mintsem – a lehetőleg békében élni hagyás, ezzel a megélhetés, illetve a saját szokások/kultúra mások részéről eltérésének kívánása minimumán túlmenő – közös akarral, azt a külvilággal szemben összehangoltan föllépő, a közös érdekeket érvényesíteni képes intézményekkel rendelkező, egységesként fölfogható népről.

Annak, hogy a cigányság története egészének történelmi atlaszban megjelenítésére eddig hiányzott a motiváció – a föntiektől nem függetlenül – bizonyára része, hogy e történelem nélkülözi a történelmi atlaszok leggyakoribb témáját: a saját államot. Bár atlaszok a történelem más vonatkozásainak bemutatására is képesek, azt mindinkább meg is teszik, mégis hajlanak arra, hogy érdeklődésüket mindenekelőtt a nemzeti területeket érintő viszonytagságokra fordítsák. A cigányság sajátos múltja ugyanakkor nemcsak indokolja, hogy figyelemreméltó jelenséggként térképi bemutatásra kerüljön, de a cigányság körében az utóbbi évszázadban nyomon követhető közös öntudatkeresés, és az azt szervezetileg – ha nem is ellentmondásosságok nélkül – megtalálás eseményei azt már kívánatossá is teszik, még akkor is, ha a közelmúlttól talán eltekintve csak az egyes közösségekkel félig-meddig külön-külön történeteket lehet bemutatni.

Első megközelítésben, azaz nemzeti terület híján, a cigányság történelmének térképre viteléről azt lehet gondolni, hogy esetében a történelmi térképkészítés bevett eszközeinek érvényesítésére csak korlátozottan van mód: kérdései, illetve eseményei jellegüknél fogva csak vonalakkal, vagy pontszerű jelekkel adhatók vissza. Akármennyire nyilvánvalónak tűnik is azonban, hogy a területnek a cigány történelem vizuális közlésében nincs szerepe, ez tévedés. A cigányok, ha saját államuk nem is volt, azért még országokban éltek, amelyek mindegyike kihatott életükre valamilyen, egymáséétól gyakran nagyon is eltérő módon.

Így a cigány történelemnek nem pusztán háttér-információját jelenti az olyan államok kiterjedésének és az őket ért változásoknak a bemutatása, amelyekben a cigányok éltek, ahova vagy ahonnan költöztek. Ellenkezőleg, az ilyen változások történelmüknek annyira szerves részei, hogy az ismeretük nélkül értelmetlen.

Ezért is kifogásolható különösen, az a cigány tárgyú történetírásban sajnos nem ritka gyakorlat, amely a cigányság múltját az írás születésekor állami területek keretében, azaz eleve tökéletlenül, amennyiben anakronisztikusan tárgyalja.

Az eltérő szokásokkal, törvényekkel rendelkező, különböző jellemű és ambíciójú vezetők által irányított államok a cigányok életének mindig is meghatározó – e tényezők folytán más-más jellegű – keretét alkották. Területi változásaik ebből adódóan gyakran voltak, ilyen vagy amolyan, mélységes hatással az érintett vidéken tartózkodó cigányok életére. Időnként az ilyen változások egy cigány csoport honát éppen megszerző hatalomnál általuk hozzájuk barátságosabban viszonyulóként fölismeret, vagy jobb lehetőségeket kínálnak talált országokba költözéséhez vezetett. Az ilyen természetű, első látásra talán nem a cigányságra vonatkozóan vélhető változásokat ezért nemcsak helyénvaló, de szükséges is volt bemutatni.

Voltak emellett a cigány történelemnek más bemutatandó területi vonatkozásai is: számukra létesített közigazgatási egységeké, akár maguk, akár följük kijelölt mások vezették azokat, vagy tőlük függetlenül létező, saját szabályozási jogkörük folytán helyi szinten olyan jellegű keretet jelentőké, amilyenek szélesebb és mélyebbre ható értelemben az államok, és voltak esetenként még továbbiak is.

Mivel a cigány őstörténet alapkérdéseire nincsenek egyértelmű válaszok, a korai időszakokra nézve a keretektől eltekintve csak elméletek térképre vitele, illetve lehetőségek egymás melletti bemutatása volt lehetséges. Ugyanígy hiányzik a mindent átfogó válasz arra a kérdésre, hogy pontosan kik – mely embercsoportok – és kik nem cigányok.

Bár nem egy történelmi atlasz főadata az ilyen természetű kérdések megválaszolása, elkészítése során azok mégis fölvetődtek, amennyiben az egyes – ilyen vagy amolyan – de eldöntendő, hogy milyen gyakorlati megközelítések a rájuk adott válaszok függvényei. Az őstörténet vonatkozásában a megoldás a tudományosan eléggé alátámasztott fővonalbeli alternatívák térképre vitele volt, anélkül természetesen, hogy bármelyikük is egy szükségszerűen utolsó szóként kerülne bemutatásra.

Az identitásra nézve az atlasz megközelítése a ma környezetük – és maguk – által cigányként azonosítottak teljességének indiai származásával kapcsolatos – olykor némileg öncélúnak is tűnő – bonyodalmakba és kételyekbe gabalyodás elkerülése, vagyis az őket származástól függetlenül cigányoknak elfogadás. A cigányokra ugyanúgy vonatkozik, mint más népcsoportokra, etnikai egységekre, hogy történelmük nyomon követésének nem föltétele egy olyan elvárás, hogy a közjük tartozók mindegyikének, vagy akár csak többségüknek is közös legyen a származása. Egy népcsoporthoz tartozás és közös ősökkel rendelkezés két, egymást csak esetlegesen átfedő külön dolog.

Miközben a cigánysághoz kétségtelenül történt asszimilálódás, ugyanúgy, ahogy származásukat – elméletileg – Indiáig visszavezetni képes cigány egyének is asszimilálódtak olyan népekhez, melyek között cigányok éltek, ez nem jelenti azt, hogy olyan csoportok, melyeknek a cigánysághoz csak életmódja emlékeztet, attól már cigányoknak volnának tekinthetők. Az ilyen csoportokra, amint az „utazók”-éra (Travellers) Nagy-Britanniában, vagy német nyelvterületeken a „jenisch”-ekre az atlasz az övékével átmenetileg kapcsolatos, illetve közös bánásmód egyes, csak érintett, kivételes körülményeitől vagy eseteitől eltekintve, általában nem fordít figyelmet.

Az atlasz a rom, vagy romani cigányok történetének bemutatására törekszik. Miközben a dom és lom cigányoknak a rom cigányokkal való kapcsolatának pontos természete vita tárgya, annyi azért elég világos, hogy e három csoport háttére valamiképpen közös. Ez az atlaszban anélkül kerül elismerésre, hogy a munkában a nem romani közösségek történetének térképrevitelére – utalások kivételével – kísérlet történné. Olyan csoportokkal azonban, amilyen a közép-ázsiai liuli, amelyek életvitelük vagy megjelenésük tekintetében anélkül cigány-szerűek, hogy a rom cigányokkal kapcsolatuk lett volna, az atlasz nem foglalkozik.

A cigányoknak saját írásos emlékeik sokáig nem voltak. Emellett, mivel bárhol is éltek, jelenlétük és szerepük az adott országban marginális volt, rájuk

aránylag kevés figyelem irányult, a róluk szóló viszonylag kis számú ismert följegyzés különösen a 15. századot megelőző korra nézve gyakran homályos és kétséges, ha egyáltalán odatartozó, vagyis tényleg rájuk vonatkozik. A cigány tárgyú szakirodalomba mindenesetre beépültek a nyomoknak föltett akármi-lyen kétséges említések, így mintegy magától adódik egy bizonyos dilemma arról, hogy anélkül, hogy szerepeltetésüket egy, a cigányság történetéről szóló atlaszban, az érvényességükre vonatkozó állásfoglalásnak kellene látni, elha-gyásuk a hanyagság benyomását kelthetné.

A leghasznosabb megközelítésnek a bizonytalan, vitatott, vagy hibásnak akár általában el is ismert említéseknek a kétségtelenül megbízhatóak melletti, de azokétól megkülönböztetett bemutatása látszott; ha nem másért, annak elkerülése érdekében, hogy hibás vagy kétes adatok későbbi munkákba távol-létük kifejejtésként fölfogott félreértelmezésével valódi adatként jelenhessenek meg újra, ahogyan az kitaró makacssággal időről időre eddig történt. Az ilyen, inkább historiográfiai mint tényközlő célú, összefoglaló jellegű bemutatás, mindig megkülönböztetett módon és fölratozással történt, a figyelemnek – ahol ez indokolt – a kétséges megbízhatóság mind tényére, mind természe-tére nézve könnyen azonosítható irányításával.

Ezáltal – és egyes esetekben mindössze elméletek térképre vitelének, va-lamint a cigányság háttérét azonosító folyamatról számot adásnak tulajdonít-hatóan – az atlasz, mindenesetre hangsúlyozottan anélkül, hogy ezen a téren teljességre törekedne, helyenként a cigány historiográfia jegyeit is hordozza.

Míg az atlasz határozottan törekszik kiemelkedő múltbeli cigány személyi-ségek, illetve tevékenységüknek a térképeken szerepeltetésére, ezt az utóbbi évszázadra nézve részint megugrott számuk miatt, azaz arányossági meggon-dolásból, de – nem „Ki kicsoda?” jellegű kiadványként – az esetlegesen fölme-rülő személyes természetű aggodalmak megjelenésének elkerülése érdekében is, tehát indokoltan mellőzi.

Olykor az események mellett a cigányokról megfogalmazott nézetek is megjelenítésre kerültek, különösen amikor azoknak hatása volt sorsukra, de akkor is, amikor a közlés segít az őket a kérdéses helyen és időben körülvevő, életüket befolyásoló közeg jellegéről alkotható kép kialakításában.

A térképek címadása nagyrészt annak szem előtt tartásával történt, hogy – amennyire utalásszerűen lehet – összefoglalja nemcsak az esetről esetre be-mutatottak kulcselemeit, lényegét, de egyben azt is, hogy az érintett cigányok, résztvevőként hogyan érezték vagy érezhettek a térképre vitt kérdésekről, illet-ve helyzetekről, amennyiben azt és hatásait magukban összegezik; ami történt hogyan hatott rájuk, mit jelentett számukra, vagyis mit jelentett egy esetről esetre elképzelt hipotetikus kollektív cigány nézőpontból. Szempont volt az is, hogy az egymást követő címek együttesen egy történetet mondjanak el, vagy legalább érzékeltessenek.

A térképek maguk önállóak, mindegyikük különböző kérdésről, illetve te-rületről ad számot, bár bizonyos földrajzi jellegű vagy a kronológiából adódó átfödések, adatismétlések itt-ott elkerülhetetlenül előfordulnak. Ilyenkor a megismételt adat nélkül egyik térkép sem lett volna teljes. A 48. és a 49. tér-kép egy szélesebb egésznek szorosan összefüggő, gyakorlati meggondolásból különválasztott két része.

Az ábrázolástechnikai megoldások része, hogy egyes térképeken önállóan, saját jogukon színezett országok mellett mások közös semleges színnel jelennek meg. Ilyenkor, hacsak a jelmagyarázatban nincs erről külön említés, a cél azoknak az országoknak a kiemelése, amelyek cigány vonatkozású ügyeivel az adott térkép foglalkozik.

Adatoknak a jelmagyarázatok szerinti jelei általában azoknál a megnevezett helységeknél vagy területeken szerepelnek, amelyekre vonatkoznak. Amennyiben egy egész országra érvényesek, olyankor valahol az ország területén egyéb körülmények figyelembevételével, de némileg önkényesen elhelyezve láthatók. Előfordul, hogy jelek egymással kombináltan, több információt összevonva szerepelnek, például a jelmagyarázatban két eltérő színű, színük értelmében más-más jelentésű kör által képviselt egy helysére vonatkozó két adat más-más színű félkörökre osztott egy körben jelenik meg.

Rokon kategóriák a jelmagyarázatokban időnként közös magyarázattal jelennek meg. Ilyenkor – ahol az értelmezés ezt megkívánja – az ott egymás mellett föltüntetett, vagy kombináltan bemutatott színezések, illetve jelek jelentését megvilágító szöveges magyarázat megfelelő elemeit egymástól „/” választja el.

A helynevek, ha van magyar változatuk, magyarul kerülnek kiírásra, más esetekben azoknak az országoknak a nyelvén, amelyekhez az ábrázolt korban tartoztak. Ha ott akkor nem a latin írás volt használatos, a nevek fonetikus magyar átírásban jelennek meg. A „Havaselve” és „Havasalföld” szavakat az atlasz mint szinonímákat egyenlő értékben használja, bár az előbbi változatot inkább a korábbi időkre alkalmazza. A cigányság nyugat-európai megjelenésének korai időszakából ismert cigány vezetők nevei magyar megfelelőjükkel kerülnek bemutatásra. Ezt részint az indokolja, hogy nehéz akármelyik nem magyar változatot inkább tekinteni autentikusnak, mint a másikat, de főként az, hogy nehézség nélkül legyen azonosítható a név, amelyre a különböző források különböző nyelveken utalnak, miközben – elméletben legalábbis, illetve föltehetően – ugyanazt a személyt említik.

A térképek magyarázó jellegű kísérszövegeinek az elsődleges célja olyan összefüggések megvilágítása, amire térképek önmagukban nem képesek. Ennek megfelelően mindegyikük szoros kapcsolatban áll a magyarázott térképpel. Térkép és szöveg egymást kölcsönösen kiegészítik; értelmezhetőségük kölcsönösen a műfajilag másik támogatásának és az általa támogatottságnak a függvénye, azaz mindketten egy egésznek a részei, illetve együttesen alkotnak egy egészet. Így a szövegeket nem indokolt egy elképzelt „A cigányság története” fejezeteiként fölfogni, akkor sem, ha bizonyos mértékig olvashatók olyanként is.

Az atlasz elkészítése összetett földadat volt, amely megoldásában a legfontosabb forrásmunkának Angus Fraser, *A cigányok* című műve bizonyult. Különféle részletekre nézve szintén nagyon hasznos volt – ha forrásként egynek tekinthető – a szerzők egy sorától származó számos cikk, amely a *Journal of the Gypsy Lore Society* és újkeletűbb folytatása, a *Romani Studies* című folyóiratban jelent meg. Az egyes térképekre nézve használt számos más forrás a munka záró fejezeteként kerül felsorolásra, annak megjelölésével, hogy mely térkép, illetve térképek elkészítésében jelentett támaszt.

Munkámban sok segítséget kaptam, de igazán óriási hálával a cigány történelem kiváló specialistájának, Nagy Pálnak tartozok, akitől – az atlasz általa

végzett lektorálása során is – sokat tanultam. Fölbecsülhetetlen értékű tanácsai, egyes kérdésekről, a folyó szakmai viták állásáról adott türelmes megvilágításai messze túlmentek azon, mintha pusztán írásaira támaszkodtam volna – akár milyen hasznos volt már önmagában az is. Hasonlóan jelentős volt számomra – elsősorban a legújabb kori cigány történelem tárgyában – Fosztó László, a *Romani Studies* erdélyi szerkesztője által nyújtott segítség. Munkámat emellett mindketten számos forrás rendelkezésemre bocsátásával is megkönnyítették.

Ilyen természetű – főként Borsi-Kálmán Béla részéről jelentős erőfeszítést is igénylő – segítségért tartozok hálával rajta kívül Bárdi Nándornak, Chikán Ildikónak és Halmos Károlynak.”...

...„Amellett, hogy szükségtelennek látszott a cigányság ügyével azonosulásomnak egy hasznos célt aligha szolgáló, „politikailag korrekt”-ként önmagában is talán vitatható értékű kifejezés állandó alkalmazásával mintegy bizonygatása, a „roma” népnév terjedőben lévő használata a múltba visszavetítetten anakronisztikusként is csengene, még ha cigányok előtt a „roma” szó természetesen nem is volt ismeretlen. Tiszteletben tartva ugyanakkor a Romani Világkongresszus 1971-es ajánlását, a kongresszust követő időre nézve a „roma” szót a hagyományos „cigány” variánsaként használtam.”

Bereznay András

A művész saját hangja

Bódi Barbara generációjának egyik legképzettebb és legsokoldalúbb tehetsége, a roma kortárs művészet mozgalmának egyik vezető képviselője. Tanulmányait hivatalos képzőművészeti felsőoktatási intézményekben végezte, és a hivatalos képzettség mellett mindvégig megmaradt érdeklődése és érzékenysége a roma kultúra magyarországi közege iránt. Aktív és elkötelezett tagja a roma kultu-

BOBA. Arculat – Karcolat,
PharmaPress Nyomda,
Budapest, 2017

tartja számon. Műveit az egyetemi évek utáni útkeresés közben is áthattotta az a bravúr, amely a technikai felkészültség magas szintjéről árulkodik, és amely az évek során – bátran mondhatjuk – festői virtuozitássá fejlődött. Mégsem a technikai megoldások uralják képeit; a téma-választások különössége, a kompozíciók és hangulatok uralják művészetét. Vizsgamunkája, a *Mesés házak* az egri Eszterházy Ká-

ról Tanárképző Főiskola rajz – vizuális kommunikáció szakán már jelzi a teljes életműre jellemző kísérletezést, amely a faktúra játékában, a pasztózus

roly Tanárképző Főiskola rajz – vizuális kommunikáció szakán már jelzi a teljes életműre jellemző kísérletezést, amely a faktúra játékában, a pasztózus

és lazúros felületek váltakoztatásában rejlő lehetőségeket kutatja. A *Mesés házak* tulajdonképpen kollázs vagy relief, azaz a festményben meghatározó a különböző anyagok beillesztése, illetve a domborúság, képi világa és dekorativitása azonban mégis egy elsősorban lírai és festői hangulatot teremt. A főiskolai évek után Bódi Barbara olyan témákat keres, melyek a leginkább engedik kiteljesedni ezeket a hangulatokat, és amelyek egyébként is közel állnak a zenészcsaládból származó, a roma művészet nagyjain, Balázs Jánoson, Péli Tamáson, Szentandrásyn „nevelkedett”, a mitologikus témák és bátor színezésű paletták világába vágyó művész személyiségéhez. A régi korok mitológiája által ihletett *Aranymadarak Egyiptomból, Bizánci Madonna* és a *Vonzásban* című alkotások készültek ebben az útkeresést jelentő időszakban, 2004–2005 között. A 2005-ben készült *Tűzvirág* sorozat, öt olajfestmény táblája, melyet a színes és változatos berakások tesznek teljes kollázssá, már egy technikailag és a témaválasztás szempontjából is érettebb művész-személyiségről árulkodik. 2005 és 2010 között Bódi Barbara technikai tudása eléri teljességét. Ekkor már tudatosan, biztos kézzel használja a pasztózus, lazúros és idegen felületek ritmusát kompozícióiban, melyek színvilága és ambience-a is monumentálissá és méltóságteljeséget követelővé válik. Bódi Barbara azonban tovább folytatja a kísérletezést, új műfajok és inspirációk után kutat, melyet 2012 körül a virágok és növények biológiájában, valamint a mozaik-technika kihívásaiban lel meg. 2012 és 2014 között több *Amaryllis*-vázlatot és -festményt készít. A mozaik-technika, illetve inkább a mozaik-technika által kialakuló érdekes faktúra és a teljességet a töredezettséggel alakító képiség a fő

inspirációja a háromrészes *Ima* sorozatnak, illetve a később, 2014-ben készült hatrészes *Pávatánc* című műnek. Ez az időszak olyan fantasztikus megoldásokat eredményez, mint például a *Szabadban* című festmény, amelynek mozaikszerű felületén üvegdarab-berakásokkal fordítja meg a művész a nézői tekintetet, ezzel az alkotók közt az elsők közt emeli ki a roma művészet kontextusában központi szerepet játszó nézői tekintet – és egyben a hatalmi mechanizmusok láttatásának – gondolatát. A kritikai él folytatódik a művész *Tükröm-tükröm* sorozatában, amely leplezetlenül mutatja meg a művész rajongását és tiszteletét minden emberi sors és emberi faj előtt, tizenkét nagy méretű portrén keresztül. A monokróm színválasztás, a portrék szokatlan, gigantikus mérete és a látható törekvés egyfajta grafikai hitelességre egy képzeletbeli emlékmű – talán az emberi méltóság emlékműve – érzetét keltik a szemlélőben. Bár ez a mű a lehető legrealisztikusabb ábrázolásra törekszik, mégis elsősorban érzelmeinkre hat. Nem kétséges, hogy Bódi Barbara megtanulta, amit főiskolai mesterei technikai tudásképp átadtak neki, megismerte és személyiségébe integrálta a roma művészet nagy alakjainak művészetét, legnagyobb erénye mégis abban rejlik, ahogyan le tudott válni erről az örökségről, hogy megteremtse önálló világát, saját hangját, és megtalálja az ehhez leginkább alkalmas nyelvezetet. Bódi Barbarát képzettsége, technikai tudása, intelligens és mindig érzékeny témaválasztása mára az európai roma közösség büszkeségévé tették, de ami ennél sokkal fontosabb: ma már elismert kortárs művész.

Megtiszteltetés, hogy művészetéről gondolkodhatok...

Junghaus Tímea

Egy cella képei

Zsoltár-ballada két cigány és egy magyar asszonyért

A cigányság 1956-os forradalomban való részvételéről igen keveset tudunk. Számarányuk 5-8% lehetett a budapesti harcokban, de vidéken (Kiskunmajsa, Nyíregyháza, Kecskemét) is aktívan jelen voltak: oláh, magyar és zenész cigányok vegyesen.¹ Zömmel fiatal férfi segéd- és szakmunkások közül kerültek ki, de volt közöttük vándorköszörűs, gimnazista diákvezér, művész, színházi világosító és bátor nő is (Hrozova Erzsébet, Szabó Ilonka 'Kócos'/'Kócoska'). A cigány forradalmárok a szegényebb rétegekből származtak: Budapesten főleg a Vágóhid utcában, az Aszódi utcában, a Mária Valéria telepen és a ferencvárosi Dzsumbuj környékén laktak.

Szenvedélyes alakítói, teremtoi a 13 történelmi napnak: volt, aki rakodmunkásként *élelmiszert szállított* a pesti kórházakba (Kóté Sörös József, 'Holi'); vagy a Déryné Színház munkástanácsának elnökhelyetteseként *tüntetést szervezett*, rölapokat terjesztett, s harcolt a Szirmai csoportban (Fátyol István); mások *fegyveresen ellenálltak* a szovjetekkel szemben a Corvin közben (a festő Dilinkó Gábor 'Bizsu' és élettársa, egy hatfős felkelőcsapat parancsnoka, Szabó Ilonka); s számtalan *harcos „született”* a semmiből a Vajdahunyad utcában (Kóté Sörös József), a Thököly utcai csoport részeként (Csányi Sándor), a Tűzoltó utcában (a 15 éves Fehér Nándor, Horváth Aladár, Kuti László), a Berzenczey utcában a Göndör-csoportban (Falusi János parancsnokhelyettes), a Práter utcában (Kisnémeth László, Horváth Károly, Radics József, Damu János), a Váci úton (Narancs, Cigány, Kóró), a Ferencvárosban (Való Mátyás), Csepelen a pártház megtámadásában (Sztojka László). Soroksáron tették le utoljára a fegyvert a túlnyomórészt roma fiatalok (Strausz Károly, Sztojka László).² Hasonlóan lázadtak a „sorstalanok” Kecskeméten a Cigányvárosban, amelyet tankok taroltak le és MiG-15-ös vadászbombázók géppuskáztak október 27-én.³ A mélyszegény családban született Cziffra György cigányzenész Bartók-zongorahangversenyt adott október 22-én az Erkel Színházban, mely után a közönség a Himnusz-t énekelve kitódult az utcára, s leszedte, letépte a magyar zászlón kívüli hatalmi jelképeket, zászlókat.⁴

Sorsuk rövidre szabott, tünékeny élet vagy hosszú szenvedés volt: *lelőtték* 18 évesen a szentgotthárdi szanatóriumból menekülve (Dandos Gyula) vagy 4 hónapos terhesként harcokban (Szabó Ilonka); *kivégezték* (Kóté Sörös József, Csányi Sándor és társai, Kolompár János, Kolompár Mátyás), ill. 2-től 14 évig vagy életfogytig terjedő *börtönre ítélték* őket (Fehér Nándor, Damu János, Radics József, Való Mátyás 'Csoki', Dilinkó Gábor, Fátyol István, Sztojka Péter,

¹ 56-os programok az Operában, Magyar Állami Operaház programfüzete, 2016, 13.; Cigányok az 1956-os forradalomban, wikipedia.hu. utolsó letöltés 2016.03.01.

² latoszogblog-hu/blog/1956-cigany-hosei

³ index.hu/tudomany/tortenelem/2012/10/27/repulorol_gepagyuztak_a_kecskemeti_cigany-varost/

⁴ Cziffra 1956, Opera-koncert kísérfüzete, 2016, 2.

Sztojka Vince, Sztojka László, Hrozova Erzsébet, Strausz Károly); esetleg *büntetésük ismeretlen volt* (Kisnémeth László 'Cigány Laci', Horváth Károly); Cziffra György feleségével Párizsba *disszidált*; többen *külföldre menekültek* ('Narancs', 'Cigány', 'Kóró', Falusi János), de az itt maradt cigányzenészek *működési engedélyüket is elveszthették* a bizonyított részvétel miatt.

A cigányság filmes emlékezete nagyon halovány: kevés dokumentumfilm (Ordódy György: *Mindent a hazáért – Corvin köz I–II–III.*, 1992; Tényi István: *Nagyítéletesek*, 2005; Matúz Gábor–Siklós Beatrix: *Hóhér, vigyázz!*, 2008), néhány játékfilm hosszabb-rövidebb részlete ismert (Kósa Ferenc: *Tízezer nap*, 1967; Makk Károly: *Magyar rekviem*, 1990; Szomjas György: *A Nap utcai fiúk*, 2006), de csak egyetlenegy költői rövidjátékfilm, Malgot István: *A cigány hold – egy cella képei* (2001) teszi főszerepbe őket, ráadásul egyszerre két fiatal lányt/asszonyt állítva fókuszba (Balogh Mária=Mimo, Lakatos Kriszta=Kismadár).

Malgot István (1941–) elsősorban szobrász, „a modern mitológiákat alkot a modern kor anyagaiból” s közben „premodern hitvilág tudatalattiját” szabaddítja fel.⁵ Két nagy méretű, fából faragott, színezett szobra (*Cigány Krisztus*, *Cigánykirálynő*) is a cigány lét sorstalan szépségét szimbolizálja. A *cigány hold* c. filmjében ez a két téma újból és újból megjelenik: Krisztus egy festményen és egy tükörben elmosódó férfi arcképében, a Cigánykirálynő pedig nem más, mint a deszkára festő, s a képek által a múltba visszaereszkedő, lassan gyógyuló főhősnő, a gyermektelen Mimo, illetve a cellában többször feltűnő fiatal énekesnő/Kismadár valódi lelke. A cigány tematika két évig működő cigányszínházának (Holdvilág Kamaraszínház) darabjaiban is jelen volt, s ekkor született meg *A cigány hold* színpadi változata. Belőle hamarosan kisregényt írt (2001), majd filmet forgatott (2001). Míg a színpadi mű érdekes látványkísérlet, és a film is egy következetlen, sok elemre széteső filmköltemény, addig a kisregény a gyengédséget és brutalitást ötvöző remekmű. Lajtai Kadocsa Klára szerint a kivételes mű a „lírai mélységet, a nagy ölelésű epikai művek horizontját és a grafika lényegre törését ötvözi”.⁶

A filmes elbeszélés logikátlanul váltakozó kerete szerint egy idős cigány festőnő/narrátor/Mimo költő barátjával, Janóval beszélgetve idézi fel szörnyű fiatalkori emlékeit: etnikus jegyekben gazdag gyerekkorát és 1957 iszonyú tavaszát. A drámai alaphelyzetben három asszony szenvedéstörténete bontakozik ki: 1956 leverése után egy cellába kerül a fiatal, a tornatanára (Gézabácsi) által megerőszakolt gyerekgyilkos cigány lány (Mimo), a fehér nyomozó szeretőjét féltékenységből megölő roma bárénekesnő (Kismadár) és a tanárnő, Tóth Vilma (kádarszármazása ellenére röplapterjesztéssel és a szovjetekkel való titkos tárgyalással részt vett a forradalomban, férjét a hatalom pribékjei kilökték az ablakon). A narrátor a kis cigány lány, akit a vallatók/„irodisták” a megfigyelő szerepébe kényszerítenek. Rajzoltatják a közös cellában történekről, mivel a pedofil erőszak és ebből fogant gyermeke megölése okozta sokk miatt képtelen beszélni. Az énekesnőnek úgyszintén szabadulást ígérnek, ha „téglaként” sikerül a tanárnő közelébe férkőznie és információkat kicsalni tőle a forradalomban játszott szerepéről. Az alja embernek nézett két cigány lánnyal nem

⁵ malgot.istvan.port.hu. utolsó letöltés 2016.03.01.

⁶ www.muveszetek.hu/napsziget/okt-716.htm.

tárgyalnak, verik, itatják és megerőszakolják őket, besúgószerepet szánnak nekik. Egy korabeli börtönversben (*A kis cigány balladája*, Vác, 1957, rendőrségi fogda) is hasonlóról olvashatunk: „A kis cigányt úgy ütötték, hogy köpjön, [...] de nem köpött. S hogy kiutat nem látott: / a kis cigányt mi vágtuk le a rácsról.”⁷ Makk Károly *Magyar rekviem* c. filmjében is hasonló a cigány férfi sorsa (meztelenre vetkőztetik, bekenik mocsokkal, jéghideg vízzel locsolják).

A könyv és az erősen ráépülő film is a tabusértő lázadások (vállalt homoszexualitás és forradalmi szabadság) és az ezek ellen irányuló agressziók (állandó ivás, kínzások, pedofília, hivatalosan megtűrt nemi erőszak, akasztás) kettősségére épül. A film sokszor durva képei a szabadság és a szabadság elfojtásának örök konfliktusát aktualizálja a szisztematikus fizikai és mentális megtorlás első hónapjaiban. Ezt a kettős konfliktust a film a narráció háromfelé, három „síkra” osztásával próbálja minél érzékibb módon értelmezni.

Az *első sík* keretként a jelenből a múltba merülés (aknák-kút, víztükörben és a fali tükörben megjelenő fiatalkori arckép: „Távolodom. Nyirkos mélységek felett lebegek /.../ Döngút, bomló emlékek kútja. Negyvenévyire távolodom. A kút mélyén rothadó, sötét tavasz.”)⁸ Később jelzés nélkül többször újból visszatér a jelen filozofikus monológjaiba. A festő és költő társa erőltetetten, motiválatlanul elmélkednek 1956-ról, az árulásról és a hatalom természetéről egy romos, ajtó nélküli házban („Öreg vagyok, képeket festek, a szobám könyvekkel van tele. Költő barátaimmal beszélgetek. /.../ A csend a kegyelem pillanata /.../ mindannyian, akár a hold... Elárultuk a forradalmat... leköpdöstük kamaszkorunkat... keringőt jártunk a gyilkosokkal... /.../ – A templom a világ-mindenség modellje... mondja a költő barátom. – A cella... mondom én. /.../ ...hatalmuk van, de szabadságuk, az nincs nekik... /.../ Isten időnként átvérzi a történelem szövetét... A történelem időnként átvérzi Istent...”)⁹

A *második sík* azt a nagyon gazdag etnikus-néprajzi életanyagot hivatott pótolni, amely a regényben rendkívül árnyaltan, egyedi módon még jelen van (az ördög félrevezetése más néven nevezéssel: Mária helyett Mimo; kövérség; az első vizeletben mosakodás tisztító mágija; romano kris; lányszöktetés; a büntelen gyermeklány módszeres „betörése”: hajlevágás, a láb eltörése, utcára küldés; a lány eladása két jó ló árért; a kis menyasszony gyöngyökből öltöztetése és megkoronázása; lakodalmi cigány étel: paprikás tyúk, boko-lyi; a Kismadár által énekelt autentikus lassú, szerelmes cigány dalok sorai; a lányt-nőt megnevező pejoratív szavak; Kismadár hangja krisztusszög; enyv-főzés; mosás a patakban; előítélet: „fekete... nem isten gyermeke”, fekete kokas, girhes fekete cigánymacska, csokoládészín, füstös arc – mézsfehér arc, csipkerózsika; cigány holokauszt; Mimo festményén a cigány nő fő metaforája a növényi ikon: „alul lavórnyi vörös pipacs... közepén koromfekete ördögök”).¹⁰ A filmben azonban csak a képi illusztrációk hol giccses (Mimo arcára ráúszik a pipacsvirág, pipacsmezőn sétál, fiatal lány énekel a börtönben, férfias-ritmikus cigányzenét hallunk Mimo megerőszakolásakor), hol ál-realista szintjére

⁷ Cigányok az 56-os forradalomban, wikipedia.hu. utolsó letöltés 2016.03.01.

⁸ Malgot István, *A cigány hold*, Kláris Kiadó – Pont Kiadó, 2006, 8.

⁹ Malgot, i. m., 15., 39., 66., 69., 74., 120.

¹⁰ Malgot, i. m., 76., 111.

süllyednek (a Órkőn/Sepsiszentgyörgyön kutatási anyagként rögzített jelenbeli dokumentumanyag kontextus nélküli beemelése: táncolás, lovaglás az úton, sötét-zsúfolt szobabelsők, szép leányarcok). A fiatal cigány lány ártatlan-boldog emlékképei egybemosódnak a börtönben átélt sorsszerű megaláztatásokkal, tehát a „cigány áldozati lét” ábrázolása metaforikus jelentéssel bír. „A dokumentarista módon rögzített, ám az elbeszélésbe stilizáltan épített képsorok egy szubjektív elbeszélői tudat kivetítéseként, mintegy idézőjelben ékelődnek a történetbe.”¹¹

A *harmadik sík* az önmagában is megálló, közönségességgel kacérkodó és szexuálisan fojtogató légkörű lineáris történet: Mimo, mint Ágnes asszony, örök álmatlanságban, az örület határán nappal vagy éjjel mossza cellája, a folyosó és az iroda kövét. A két részeg irodista (Főhadnagy/Muresán és társa) hamarosan azonban két feladatot kényszerít rá, miután az éjszakai „pofaviziten” meghágják és majdnem megfullasztják őt egy vödör vízben: mindent rajzolja le, amire emlékszik, és azt is, ami vele és társaival történik az új cellában. Így a három cellatárs történetét párhuzamosan (egymásba szerelmesedő felnőtt nők, Mimo szeretetet-kuncsorgása az anyát játszó elégedettektől) Mimo egyszerre naiv és szimbolikus gyerekrajzai kísérik és értelmezik (Gézabácsi óriás fallosszal „kivalagozza a rossz kislányt”; az akasztott romnyi-Kismadár lábánál Mimo a vizes ronggyal; Vilma és Krisztina egymásba fonódó álló teste, mint szentjánosbogarak foszforeszkálnak, éjszakára angyallá válnak; a tank-vasszerker páncélbakján Muresán, körülötte a vasutasok hullája, a gránátok előtt fehér ingben a Tanárnő, testével védi a forradalom árnyékát).

A *cigány hold* valójában árulások története: „Az írástudók... akár a hold... elmerülnek az olajszapban... látnak, de nem beszélnek. Mit ér a hold... hiába jár mézben, koromban... ha már nem akar fényeskedni.”¹²

Az *irodisták* elárulják családjukat, mert a nappali-éjszakai, profi hidegséggel vagy vodkamámorban elkövetett erőszakot az akasztásért remegő szadista szolga (Pirinyó) vagy a három cellarab ellen hazaviszik az ártatlanságba („Hazamennek a gyerekeikhez... hazamennek és velük megy a vér... és éjszaka... igen... sikít a vér... ordít... jajong... és sikítanak a gyerekeik. /.../ És simogatják a gyerekeiket azzal a kézzel, ami kinyitja másnap az ablakot a zuhanáshoz.”).¹³ A *hatalom* elárulja saját alattvalóit, az eszmékben feltétlen, majd kétségbeejtően hívóket („Én nem verhetem szét a pofáját, mert nagykutya volt az édespapa /.../ – Kibaszott árulók... kiengedik... A rohadtak kiengedik. A nagykutya.”).¹⁴ A *kintiek* (kollaboráló társadalom) elárulják a *bentiek* (a várakozó cella-közösség) a túlélés és felejtés reményében („A Tanárnőnek vannak kint barátai... politikusok... írók... mind áruló... érted köcsög. Mind áruló. /.../ Csak törvényesen, Főhadnagy úr... kedélyeskednek... előbb-utóbb megszólal ő... kedélyeskednek... hisz csak megtévedt... kedélyeskednek.”).¹⁵ A *bentiek*

¹¹ Pócsik Andrea, *A romák ábrázolása a magyar játékfilmekben*, beszaleo.c.3.hu/03/11/10pocsik.htm

¹² Malgot, i. m., 66.

¹³ Malgot, i. m., 75.

¹⁴ Malgot, i. m., 87., 111.

¹⁵ Malgot, i. m., 87.

elárulják egymást és a mindenben felülemelkedő szeretetet. Kismadár végül „köhög”, hogy életben maradjon, de a szerelemben önzetlenül átadott információ már hiábavaló, nem védi meg („– Október... a tanárnő férje... az oroszok... a Vilma volt a tolmács... tanárnő... oroszul ment a tárgyalás... aláírták a jegyzőkönyveket... átállnak a forradalomhoz... A férje meghalt... elrejtették a jegyzőkönyveket... fontos aláírások... Első kerület... Tárnok utca 12... a szenespince... faajtó van a szénrakás mögött...”).¹⁶

Vilma, mivel Krisztina egy szerelmes pillanat után feltárja, hogy ő jelenteni fog róla, a szerelem nevében elvárja Kismadár júdái áldozatát, de ő nem maradna a cella örök foglya, nem tanult abból, hogy a férje érte halt meg. Elfogadja apja mentőakcióját, aminek már a döntés pillanatában ára van. Mintegy lelki ellensúlyként a férjétől maradt karikagyűrűt jegyajándékként, Mimo közvetítésével, ráhagyományozza az őt feltétel nélkül szerető Kismadárra („Meg kell lennie... mondja Vilma... meg kell lennie... akarom. / – És akkor veled... akkor mi lesz? / – Velem másképp van... mindennek nyoma marad... amit velem tesznek, annak nyoma marad... ha megölnek is nyoma marad... te meg csak vérholt vagy a kezükön... lemosás, senki se látja.”).¹⁷

Muresán és Pirinyó elárulja Kismadárt, mert másféle szabadságot hazudnak neki, a véglegest, a visszahozhatatlant, hivatkozva a tanúk előtt, hogy irodistát lőtt le, tehát a halálos ítélet igazi okát (a hatalom semmibe nézve elárulja a meggyőződéses irodistákat is) nem kell bevallani. Miután Pirinyó kopaszra borotválja Kismadárt, két ór odacipeli az iroda rácsos ablakán átvetett kötélhez, a hurokba beemelik, majd leszorítják; még egy ideig vergődik a test, mialatt ők vodkát isznak („– Szabad leszel, mondja Muresán. /.../ Szemet szemért... viháncol Pirinyó... nem játszunk törvényszéket.”).¹⁸

Egyedül Mimónak van esélye árulás nélkül túlélni a történelmi kataklizmát, bár a börtönből való menekülés után egy másik börtönbe, a rabkórház idegosztályára juttatják, örök temetőbe, elpusztítani. Mégis felépül, visszakerülve a cigánytelepre az övéihez, az örök szépségre és igazságra éhes gyerekek nagy öröme. A kegyelem megérkezik, mert festő lesz, aki újból és újból az emlékezés kútjába merülve, gyermektelenül is hűséges marad a tiltott szerelemhez és az elhallgatott '56-hoz.

Szűk Balázs

¹⁶ Malgot, i. m., 112.

¹⁷ Malgot, i. m., 106.

¹⁸ Malgot, i. m., 112–114.

A roma sajtóról – csak vázlatban

Ez a rövid összefoglaló a teljesség igénye nélkül készült, s mint ilyen nem vállalkozhat az egyes sajtótermékek elemzésére sem. Egy felsorolásszerű áttekintés az elmúlt 40 év cigány-roma sajtótermékeiről az országos terjesztésű kiadványokra fókuszálva, de nem tárgyalja az elektronikus médiában való jelenlétet.

Előljáróban néhány gondolat a kisebbségi-nemzetiségi médiáról, sajtóról. A média nemcsak tájékoztat, de befolyásolja azt a képet is, amelyet a társadalom saját magáról kialakít. Értékeket és egyfajta nemzeti identitást is hordoz. Lehetőséget ad a nemzeti büszkeség és összetartozás folyamatos meg- és újrafogalmazására.

Felajánlhat olyan mintákat és lehetőségeket, amelyekben a többség a cigányságra annak összes kulturális és tradícióbeli különbözőségével, szociális problémájával együtt úgy tekinthet, mint a társadalom integráns csoportjára, és lehetőséget nyújthat arra, hogy a romák büszkéek lehessenek saját csoportjukra, identitásukra, de ugyanúgy sugallhatja az asszimiláció, a kisebbségi hovatartozás eltitkolásának mintáit is.*

A romák integrációja ma a magyar társadalom egyik leg-sürgetőbb feladata. A róluk évszázadok alatt kialakult negatív kép mélyen gyökerezik a köztudatban. Ennek megváltoztatása óriási erőfeszítéseket igényel a társadalomtól, egyháztól, pártoktól, civil szervezetektől, és persze maguktól a romáktól. Az egyik legfontosabb eszköz ehhez a média. Nem véletlen, hogy a különböző asszimilációs politikák egyik fő törekvése az anyanyelvi média, oktatás és nyelvhasználat tilalma vagy akadályozása.

De miként is lehetne szolidaritást mutatni és gyakorolni egy olyan kisebbség iránt, amelyről a többség vagy roppant keveset tud, vagy főleg kínos és feszültségekre valló rossz élményei vannak?

* Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010 / Majtényi Balázs, Majtényi György

Magyarországon egészen a hetvenes évekig nemcsak a roma önszerveződés lehetősége, de az a kérdés sem merülhetett fel, hogy egyáltalán létezik önálló roma kultúra. Egy 1961-ben született párthatározat a cigányságot nem egy saját kultúrával és tradíciókkal rendelkező kisebbségként, hanem egy szociálisan marginalizálódott réteggé határozta meg.

Az elmúlt fél évszázad során hazánkban megjelent roma lapok többsége fő hangsúlyait egyrészt a roma önszerveződésre, politikai, diszkriminációs kérdésekre, másrészt a cigányság kulturális hagyományainak bemutatására helyezte. Közös céljuk a kisebbségi identitásmentés fenntartása és egy, a többség felé sugárzott árnyaltabb kép kialakítása.

A hazai cigányság első nyomtatott sajtótermékeivel a hetvenes évek közepétől találkozhattunk. Közöttük is elsőként említhetjük a *Rom Som* újságot, mely 1975 és 1978 között jelent meg. Kiadója a lappal azonos elnevezésű *Rom Som – Cigány Vagyok* klub patronálója, a budapesti XV. kerületi Tanács V. B. Közművelődési Intézmények Igazgatósága volt.

Mérőföldkőnek számított a kéthetente megjelenő *Romano Nyevepe* (Cigány Újság) elindítása 1986 decemberében, melynek szerkesztői között a feltörekvő cigány értelmiség színe-javát megtalálhatjuk (Lakatos Menyhért, Ruva Farkas Pál, Szepesi József, Farkas Kálmán, Choli Daróczi József, Rácz Lajos, Rostás-Farkas György, Nagy Gusztáv és mások). A Lapkiadó Vállalat gondozásában megjelent újság főszerkesztője Ruva Farkas Pál volt.

Az 1989-ben létrehozott Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja jelentette meg az *Élőszó* c. lapot 1989–1990 között, Ruva Farkas Pál főszerkesztésében.

Ugyancsak rövid életű kezdeményezés volt a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége égisze alatt a *Cigány Kritika* című újság kiadása.

A rendszerváltást egyik eddig említett kiadvány sem érte meg, de helyettük új, országos terjesztésű folyóiratok egész sora alakult:

1992 decemberében hagyta el a szolnoki nyomdát a *Lungo Drom* (Hosszú Út) című havilap, felelős kiadója Farkas Flórián, főszerkesztője Paksi Éva volt.

A budapesti *Phralipe* (Testvériség) az alapító szervezet, a Phralipe Cigány Művészeti Alapítvány nevét vette fel. A havonta megjelenő lap szerkesztője, majd kiadója Osztójkán Béla, főmunkatársa Glonczy Ernő volt.

Az *Amaro Dromot* (Utunk) a Roma Parlament indította útjára. 1991-ben kétheti, majd 1993-tól havi rendszerességgel jelent meg. Munkatársai között tarthatta számon – mások mellett – Choli Daróczi Józsefet, Balogh Attilát, Diósi Ágneszt, Szőke Juditot, Kovács József Hontalant, Zsigó Jenőt, Szécsi Magdát, Rézműves Melindát.

1992-ben indult a Magyarországi Cigányszervezetek Érdekszövetsége kiadásában a *Közös út – Kethano Drom* negyedéves folyóirat is Rostás-Farkas György főszerkesztésében. Rovatvezetői között Kárpáthy Gyula, dr. Ranner Gizella, Péli Tamás, Csemer Géza, Ruva Farkas Pál, Santa Elemér, Lázók Tibor, Bódi Zsuzsa, Rácz Lajos és Kerékgyártó István is szerepelt.

Különleges színfoltot képviselt a roma sajtó palettáján 1994–1998 között a költő Balogh Attila nevéhez köthető *Cigányfűró* „kisebbségsszellemű művészeti és közérzeti” folyóirat, melynek szerkesztői gárdájában olyan nevekkel találkoz-

hattunk, mint Havas Gábor, Eörsi István, Ladik Katalin, Antall István Jusuf, Földeák György, P. Szabó Ernő.

A lista ezzel még nem teljes, hiszen a felsorolaton kívül – hosszabb-rövidebb ideig – több roma lap is megjelent (*Cigány Hírlap, Világunk, Dialógus, Vándorúton*).

Bár nemzetiségi sajtóról beszélünk, mivel a roma népesség nagy része magyar anyanyelvű, a cigány lapok elsősorban magyarul íródtak, helyenként közölve irodalmi és a hagyományokhoz köthető folklorisztikus romani és beás szövegeket

is. Összességében elmondható, hogy szerkesztőik közös küldetésüknek tekintették a cigányok társadalmi és szociális helyzetéről való tájékoztatás mellett a kisebbségi identitásmentés fenntartását, ezzel kapcsolatban a kulturális értékek felmutatását és egy, a többség felé sugárzott árnyaltabb kép kialakítását.

Ezek közül a sajtótermékek közül mára csak a *Közös út – Kethano Drom* negyedéves folyóirat – amely ebben az évben lépett 26. évfolyamába – tudott talpon maradni. De itt kell megemlítenünk az elmúlt évben indított *Dikhes* című havilapot Ruva Pál szerkesztésében.

Számos vita folyik manapság a nyomtatott sajtó létjogosultságáról, sokan idejétmúltnak tartják, s az internetes fórumok mellett teszik le a voksukat. Ha megengedhetek magamnak ennyi elfogultságot, akkor azt mondom, szerintem a kettő nem csereszabatos. Mindkettőre szükség van.

Zárszóként néhány gondolat a *Közös Út – Kethano Drom* „hitvallásáról” a lap főszerkesztőjének, Rostás-Farkas Györgynek szavait idézve:

„Hogy megértsük és elfogadjuk egymást, esetleges másságunk ellenére, tudnunk kell egymásról, meg kell ismernünk egymás kultúráját, hagyományait, történelmét. A másságot miért ne válthatná fel az egymásság, annak tudata és megélése, hogy egymásra vagyunk utalva itt a földön, mert a legfontosabb és a végső problémáink ugyanazok... Közös út az, ha a pártokhoz, a különböző szervezetekhez való hovatartozáson túl szolgáljuk a cigány emberek összefogását, népünk érdekeinek védelmében. Ha együtt felmutatjuk a mi cigány identitásunkat tükröző közös értékeinket.”

Fialovszky Magdolna
főszerkesztő-helyettes, *Közös Út – Kethano Drom*

Rácz Gyöngyi Közösségi Központ

Újpesti Cigány Közösségi Ház

Felzárkózási programunkban azt foglalmaztuk meg, hogy mi, a társadalmi leszakadásban érintett csoport tagjai, mit tudunk megtenni azért, hogy a hátrányainkat csökkentsük, magunkat és gyermekeinket egyéneként és közösségként ennek érdekében fejlesszük. Ha ez nincs, nem valósulhat meg a tényleges felzárkóztatás, hiába próbál segítséget nyújtani az állam vagy bármely más adományozó, csak az érintettek aktív és szervezett részvételével lehet sikereket elérni. Felzárkózni kívánók csoportja alatt értjük azokat a szegénységgel, kirekesztődéssel, különböző devianciákkal és testi-lelki betegségekkel sújtott embereket, akik elszárást, akaratot, motivációt mutatnak a helyzetükből való kitörésre, hasznosan és együttműködve képesek felhasználni a számukra nyújtott segítséget. A program megfogalmazását, a közösség szervezését, valamint az önsegítéshez szükséges anyagi és emberi erőforrások előteremtését az Eötvös József Cigány-Magyar Pedagógiai Társaság mint civil szervezet és az Újpesti Ci-

gány Nemzetiségi Önkormányzat mint a helyi közösség választott képviselője végzik közösen.

A programban kiemelten fontos a komplexitás, amely egyfelől jelenti az egy-egy résztvevő számára nyújtott sokoldalú szolgáltatásokat, másfelől azt, hogy a problémákkal sújtott család egésze számára kívánunk segítséget adni, nem csak egy tagjának. Az első szempont azért fontos, mert például ha egy gyereket segítünk abban, hogy javítson a tanulmányi eredményein, de nem kap mellé testi és lelki támogatást, nem változik az életmódja, akkor szinte bizonyosan csak átmeneti javulást sikerül elérni nála, a rá váró megmérettetésekben nem fog tudni helytállni. A második szempont pedig azért szükséges, mert ha egy családnak csak az egyik tagja kezd el fejlődni, akkor a többiek folyamatosan visszahúzzák, nagy valószínűséggel a változás ellen fognak hatni.

A közösséget teremtő törekvéseink azt a célt szolgálják, hogy a pozitív változásokat, a fejlődést támogató magatartások váljanak értékkel, alapvető

normákká. Szeretnénk elérni, hogy ne csak vezetői fegyelmeléssel, hanem a közösség önszabályozó működésével is stabilizáljuk és fenntarthatóvá tegyük programunkat. Ennek kiemelt jelentősége van, hiszen általános tapasztalata a területen működő civil szervezeteknek, hogy a célcsoport tagjai nem ismerik fel automatikusan az érdekeikben tett kezdeményezéseket. Gyakran ők okozzák a legtöbb problémát, gördítenek leküzdhetetlen akadályokat a programok elé.

Jelenlegi célunk az Újpesti Cigány Közösségi Ház további bővítése, ahol programjaink nemzetiségi hovatartozástól függetlenül elérhetőek mindenki számára, aki érintett a megfogalmazott problémákban, és hajlandó azok megoldásáért aktívan együttműködni a közösséggel.

Tevékenységeink

- Tanoda
- Újpesti Cigány Helytörténeti Gyűjtemény

- Tánc
- Jogi és szociális tanácsadás
- Felnőttképzés: általános és középiskolai végzettség megszerzésének segítése, szervezése; átképzési programok szervezése
- Művészeti, kulturális és ismeretterjesztő programok szervezése
- Cigány könyvtár létrehozása

Koncepció

Az Újpesti Cigány Helytörténeti Gyűjtemény – amely Magyarországon egyedülálló módon, elsőként mutatja be a város történetét az alapítása óta itt élő cigány családok életén keresztül – adja a közösségi alapot, a befogadó közeg minőségi ábrázolását. A „külső” történészi szakvélemény szerint: „európai színvonalon, rendkívül gazdag képi és írásos anyaggal”. Az ebből készült tárlat, fényképek, leírások, tárgyak kiállítása határozza meg a Ház szellemiségét, ivódik az itt tanuló, sportoló vagy más közösségi programon részt vevő gyerekek és felnőttek

tudatába, lelkébe. A Tanodába érkező tanulási és magatartás-problémákkal küzdő gyerekeket egyéni és csoportos oktatás keretében segítjük, hogy az iskolában jobban teljesítsenek, több sikerélményük legyen, közben családjaik történetén keresztül megismerik a városuk történetét, felkeltjük az érdeklődésüket a múlt megismerése iránt.

Felkínáljuk számukra a sportolási lehetőségeket, amelynek keretében a sportpedagógia eszközeivel szoktatjuk rendszerességre, fegyelemre, kitartásra és bajtársiasságra őket. Megtanítjuk az etikus küzdelem szabályait, felkészítjük őket a győzelem és a vereség feldolgozására. Szüleiket és felnőtt rokonaikat bevonjuk a Ház életébe, a gyerekek tanulmányi fejlődését bemutató rendezvények, sportversenyek, kulturális programok szervezésébe, jogi és szociális tanácsadást, felnőttképzést, szakmai átképezéseket biztosítunk számukra. Ha kapacitásunk engedi, akkor a sportolási lehetőséget is megnyitjuk számukra.

Művészeti, kulturális és ismeretterjesztő programokat szervezünk a

hozzánk járó és irántunk érdeklődő családok számára, melyekkel egyrészt pótoljuk az anyagi okok miatt elérhetetlen minőségi szabadidős tevékenységeket, másrészt ezzel is népszerűsítjük a Házat. Programjainkkal szeretnénk kitölteni a gyerekek iskolán kívüli idejének döntő részét, hogy kifárasztuk, lekössük őket. A fejlesztésük mellett fontos cél, hogy ne az utcán, ellenőrizetlen körülmények között töltsék szabadidejüket, ahol kiszolgáltatottá válnak kortársaik és a helyzetüket kihasználni akaró felnőttek számára.

Minőségi környezet kialakításán fáradozunk, amelyben a gyerekek megszokják az igényesen kialakított helyiségek, eszközök és programok színvonalát, megtanulják értékelni mindezt. Célunk, hogy a leghátrányosabb gyermekeknek, felnőtteknek a legszebb környezetben a legrátermettebb pedagógusokkal, művelődésszervezőkkel, edzőkkel tudjunk folyamatos, minőségi munkát végezni.

Békés Bence

Modern cigány könyvtár

Cigány tematikájú könyv- és kéziratár létrehozását tervezik

A kutatók és a nagyközönség számára is elérhető könyv-, folyóirat-, kézirat- és egyéb kisnyomtatvány-gyűjtemény alapjait tették le adományozók, a téma iránt elkötelezett közéleti emberek, művészek Budapesten a Rácz Gyöngyi Közösségi Központban. Molnár István Gábort mint az egyik adományozót kérdeztük a cigány könyvtár létrehozásával kapcsolatban.

Váradi Áron: – *Milyen indíttatásból gondoltál a könyvtár létrehozására?*

Molnár István Gábor: – Az ötletet sokan sokféleképpen kitalálták már előttünk. Helyesen. A cigányság kulturális és szellemi, művészeti alapintézményeinek tervezése, vágya az első generáció cigány értelmiségének megfogalmazásában is megvolt, megvan a mai napig. Édesanyám négy éve elhunyt, ő a hetvenes évek elejétől gyűjtötte, bár nem módszeresen, a cigányokról szóló könyveket. Volt idő, amikor a korabeli újságokból is kivágta a cikkeket. Akkurátusan tollal ráírva a dátumot. Így halála után rám maradt több száz könyv, és ami még érdekesebb, több száz különböző kézirat, levél és tanulmány, feljegyzés formájában. Már életében is megfogalmazódott benne, hogy a köz számára elérhetővé lehetne tenni ezt az anyagot, esetleg továbbfejleszteni. Mi magunk pedig, látva azt, hogy mennyien állnak mellénk, továbbléptünk és elkezdtük a környező országokból összegyűjteni a cigány tematikus könyveket. Így jutottunk el Németországba, pontosabban Heidelbergbe a német romák és szintik dokumentum- és kulturális központjába, vagy Romániába, Craiovába, ahol szintén felkerestük a cigány szervezeteket. Folyamatosan járjuk a magyarországi megyék székhelyeit, és megpróbálunk fellelni helyi, regionális anyagokat.

– *Jelenleg miből áll a könyvtár állománya?*

– Elsődlegesen a magyar nyelvű és magyarországi kiadású, cigány tematikájú dokumentumok; a könyvtár állományához tartozó kiadványok messze túlnyomó többsége ebből fakadóan magyar, illetve kisebb számban – Magyarországon megjelent – cigány nyelvű anyag. Mindezekben túlmenően azonban angol, német, szlovák, görög, francia, cseh nyelvű könyvek is helyet kaptak a gyűjteményben. A roma könyvtár állományához jelenleg több mint kétezer különböző könyv, számos egyéb dokumentum, valamint folyóirat tartozik. A gyűjtemény bő nyolcszáz feldolgozott könyve – a folyóiratok nélkül – százötvenezer oldal. Az állomány gerincét az elmúlt közel négy évtizedben kiadott, cigányokról szóló, tudományos szakmunkák jelentik, de ezek mellett igen jelentős

számban vannak a gyűjteményben cigány szerzőktől származó, illetve a cigányságról szóló szépirodalmi művek is. A hazai cigány vers- és prózaírodalom minden fontos alkotójának – például Csemer Géza, Choli Daróczi József, Holdosi József, Jónás Tamás, Kovács József Hontalan, Lakatos Menyhért, Nagy Gusztáv, Orsós Jakab, Osztójkán Béla – művei megtalálhatók; számos esetben dedikált kötetekként. Kifejezetten jelentős a Kárpát-medencei cigánykutatás valóban minőségi szerzőinek jelenléte a gyűjteményben; bizonyos szerzők, például Diósi Ágnes, Kemény István, Nagy Pál, Szuhay Péter, és tudományos műhelyek, pl. a Kemény-iskola esetében pedig gyakorlatilag teljesnek tekinthető. A roma könyvtár tartalmaz minden, Magyarországon megjelent cigányokról szóló forráskiadványt; ezek együttes oldalszáma: 4577

oldal. A gyűjtemény kiemelten értékes részei továbbá a hazai megjelenésű, cigány tematikájú kiadványsorozatok. Ezek közül a legfontosabbak: a szekszárdi székhelyű, egykori Romológiai Kutatóintézet két sorozata, a (1) *Studia Minoritatum* és a (2) *Romológiai Kutatóintézet Közleményei*; a már ugyancsak megszűnt Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda/Közalapítvány (3) *Cigánynak lenni Magyarországon* sorozatcím alatt kiadott jelentései; a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának (4) *Ciganisztikai Tanulmányok* sorozata; valamint egyedüli, máig létező kiadványsorozatként a Magyar Néprajzi Társaság által gondozott (5) *Cigány Néprajzi Tanulmányok*. E sorozatok összesen 61 kötetének teljes oldalszáma: 11 956 oldal.

– Kik adták össze az anyagot?

– Landauer Attila kisebbségkutató az induló köteteket megduplázta, kiegészítette. Jónás Judit színművésznő a prózai és szépirodalmi részt adta hozzá, majdhogynem hiánytalanul. Nagy Pál történész tudományos anyaggal egészítette ki a gyűjteményt. Zsigó Jenő, a Roma Parlament volt elnöke is jelentős kötetekkel és az Amaro Drom c. újság bekötött számaival járult hozzá. Csóka János Pál, a Fővárosi Roma Önkormányzat elnöke hetven kötettel, Kathy Horváth Lajos, a FROKK igazgatója húsz kötettel gyarapította a könyvtárt. Kalla Éva és Szuhay Péter muzeológustól, Orsós Anna tanszékvezetőtől és Varga Ilona rádiós újságírótól is kaptunk anyagot. Raduly István, az OM nyugalmazott osztályvezetője jelentős archív kézirat-dokumentumgyűjteményt bocsátott rendelkezésünkre. Újpest Önkormányzatától pályázaton nyertünk kétszázezer forintot állománygyarapításra, amellyel végigjártuk a kiadókat és megvásároltuk az elérhető köteteket. Így lett kettőezer különböző, ha a duplumokat számoljuk, több mint ötezer kötet. Ha máshol is van ilyen kezdeményezés, a dupla példányok

– egymás közti – cseréjével fejleszthetnénk a társkönyvtárak állományait. Akár egy kisebbfajta hálózat is kialakulhat. A kollégám által digitálisan feldolgozott könyvészeti adatok, mint: ISBN, szerző, kiadó, cím, rövid tartalom, szintén átadhatók, nem kéne újra jókora munkával begépelni.

– *Mik a további tervek?*

– Szeretnénk egy mindenki számára elérhető modern cigány könyvtárat. Úgy értem, hogy az érdeklődő, akár kutató számára interneten megnézhető állományt érdeklődési köre szerint szűrni tudja, és ha eljön, fizikálisan is egyben lássa át a néprajzból, történelemből, nyelvből, szépirodalomból megjelent, valamint a kéziratban hozzá fellelhető anyagot. Természetesen folyamatosan gyűjtjük, elfogadunk és vásárolunk hozzá. A kereskedelmi forgalomba nem került, kis példányszámban kiadott köteteket elég nehéz fellelni, aki tud kallódó könyvről, esetleg komplett anyagokról, kérem, hogy jelezze felénk. Jó lenne, ha jönne egy új generáció, akik a megfelelő szakmai felkészültség mellett alázattal állnának hozzá a különböző tudományterületekhez. Havonta vagy kéthetente szellemi műhely is működhetne, ahol az érdeklődők és kutatók ki-cserélhetnék tapasztalataikat.

„...kevés széthullott Keresztmaradék...”

Levélféle Kovács József Hontalannak

Remélem, így őrzik meg mások is az emlékét. Remélem, megőrzik majd mások is az emlékét Kovács József Hontalannak, a – talán – utolsó vagabund költők egyikének. Aki így róttá versbe az emlékőrzés spontán receptjét, szobáját festvén versebe: *„József Attila portrék / és gúnyrajzok rólam / körös körül a repedező / sülljedő fehér falakon”*. Aki, ha akart, el tudott mélyedni a költészet mélyrétegeiben, éppen hogy onnan hozta felszínre annak lényegét, a szavak egyedi, különös képződményeinek még különlegesebb molekulaláncát, az asszociációk által létrehozott teremtményeket, akik egyszerre mutatták meg a körülöttünk lévő világ valóságát és a valóság által elfedett, sokszor elhazudott igazságot. Szóláncai a lélek álmait képezték le, az idők kegyes kegyetlenségeit; az irgalom kegyességét és a kegyelmesek önző, hideg, szívtelen kegyetlenségét. No de hát rá se ránts, üzente lélegzetvételei minden pillanatában Hontalan, akit, mondom, én így őrzök magamban, így, ahogyan az itt mellékelte képen – s számos más, Szentandrassy István, a jó barát festő vonalvillámrétfáin, „gúnyrajzain” és Kunhegyesi Ferenc portréin – arca s cselekvő gesztusai ránk maradtak.

Magam épp így találkoztam vele, bő négy évtizede. Hóna alatt kéziratartó, benne versek és a barátok rajzai, előbb őket menedzselte, majd ők menedzselték őt, ugyanúgy: árulta a cimborák grafikáit, frissen a műtermekből, ahogyan a legendáriumokba vesző Montmartre teraszai között cikáztak anno a ma már halhatatlan klasszikus festők munkái; jó barátok szedték össze azok abszolvált filléreiből a vacsorára s az abszinttra valót. Ám volt, hogy hasonszórú süvölvénnyel akadt össze, akkor lefékezett, mert *„mindig keresgéltem valamit / egyetlen ember arcát / a homályból kiszakadó ragyogást / hogy közelebb lehessek / a fény kardéleihez / egy másik ember arcához”*, közelebb hajolt hát, s hamarosan terveket szőttek, kvázi borkorcsolyaként, lapcsinálásról, tárlatnyitásról, könyvkiadásról, s mindezt véresen komolyan gondolva. Bizony, véresen. Mert az erek tágultak, a kedv fölszökött, álmok öltöttek testet ott, körülöttük, másoknak továbbra is láthatatlan, de számukra már kézzelfogható álmok. No, rajta, csináljuk meg, maradtak ebben, s aztán másképp alakult. De nem minden.

Négy évtized. Mi fordult ebben termőre? Számos időben jött lehetőség. Huszonvalahány kötet, egy – ma már az idők homályába vesző – általa jegyzett s „gründolt” folyóirat, megszámlálhatatlan kiállítás iskolagalériákban és műházakban, s egy zaklatottnak tűnő, ám művészemberként valamennyire mégis abszolvált magánélet – ám én láttam a hozzá nagyon közel állók szemében azt a büszkeséget, élete fontos pillanataiban, amely végül elfedi a múló pillanatok szomorúságát. Remélem. De hát költő volt, poétasorsra szánt ember, aki néha elindult, s ment, amerre a kerék forgott. Futott, mint küllőrojtos kottavonalak, s rohantak azokon az évtizedek, írván könnyű dalokat és sorsszimfóniákat, nyitányt és finálét. Minden, amit létrehozott, érték. Azzá tette nem csupán a

tartalom, hanem – nagyon sokszor – a forma: a szívós akarat, a lendület, a hit népe közösségében és a költészet egyetemes közössége szolgálatában. Értem s érzem, itt és most nagy szavakat olvas a rezignált sorkövető, úgy véli, nekrológhoz illő mondatok s szavak ezek, és talán igaza is van. Talán valóban négy évtized valamiféle magánnekrológját írom, amelyből a „félnomád szavak” úgy csomósodnak össze, mint szögesdrót tüskéi az „emberzuhogású világokon”.

Nem is a verseiről beszélek először, hanem arról az örökmozgó közösség-építésről, melybe minduntalan belefogott. Mondtam, sok-sok éve s évig voltam ennek részese, ha sokszor távolabbról is. De még személyesen nem is találkoztunk, amikor már egy lapszámban egy oldalon jelentek meg írásaink, s amilyen természetes volt részemről az, hogy elolvastam, örömmel nyugtáztam, majd el is feledtem szerzője nevét a versnek, ő viszont, mikor összefutottunk a kasszánál, nevem hallatán idézett az enyémből. És ez az a pillanat, ami valójában soha nem ért véget. Amikor szerkesztői poszthoz jutottam, az elsők között írtam neki, kéziratosokat kérve, s amikor lapszerkesztő lett, szinte elsőként csörgött rám, ugyanezért. Azonnal feladatot adva, úgy gondolta, alkalmas lennék arra, hogy Péli Tamás – addigra már közös barátunk – kiállításáról én írjak lapjába, beszámolót. Megannyi vállalkozásba vontuk bele egymást akkoriban, nyitottam kiállításokat az ő unszolására, s írt riportokat lapjaimba, figyeltem – olykor irigyeltem – pezsgő életmámorát, hangsúlyozom, hogy nagyon érthető legyen, nem kalandjait, hanem a mögöttük s bennük rejlő létvágyat, a pillanat, a perc, az óra, a nap maximális kihasználását. Hiszen a holnap bármit hozhat; hiszen a „zsúfolt dereglyék szemfedők vontató uszályai” „a gyűlölet torlaszain át”. Mert

a holnap talán olyanná válik, mint a tegnap; ahol bakancstalp zúzta be apja koponyáját, hol a gyermekkorra gondolva ilyen kép vetült élesen elé: „szögesdrót szél / apám szétrobbantott feje / véres ávéhas bakancsok”, ott hasonló sorsot szán neki is az időtlen idő; „szájbaver amiből származom”, írta, mert „leköphető / és szétverhető / európai vagyok”. Lelkén, szíven gyógyíthatatlan sebeket hordott, hát mi mást tehetett, elfödte, amikor csak tehetett, az élet és az alkotás mámorával. Hisz józanító szürkességben csak a reménye marad annak, hogy „döggé lesznek heródesék”; a valóság akár egyetemessé táguulva zúdul ránk minden pillanatban: „ócska hazug drága / országom kinek az országa

/ nyelvem kinek a nyelve / a
Földbolygó is beleremegne".
Remeg, remeg már az is.

S neki létrehozni egy ki-
állítás – mámor volt. Vevőt
keresni a barát festményére
– mámor volt. Találni – má-
morító. Könyvet szerkeszteni,
lapot kiadni – mámor. Verset
írni – fájdalom. De még min-
dig az előbbinél maradván:
olykor, mostanában, eltűnő-
döm, mi maradt s valósult
meg szándékaiból? Úgy ér-
tem – tartósan. Nem tudom
nem szóba hozni, mennyi
klubmozgalom, petíció, anti-
rasszista kiáltvány, tiltakozás,
beadvány született, részben az
ő hatására, részben barátai
révén – hasztalan. Mert a fel-
színen tüzet oltott valamennyi,
talán, de a mélyben alig vál-
tozott valami. Legföljebb ha a
szókészlet, az ürügy, az indok.
A minap egy roma közösség
életéről, nyomorúságáról ol-
vastam, s fölrémlett bennem,
kínzó pontossággal, Hontalan
néhány több évtizede írt ri-
portja, esszéje, interjúi a téma akkori ismerőivel, nagy tudású tudóival; mikor
elmondták már ugyanezt, s mondták, amíg meg nem haltak, Hontalannal
együtt. Hosszú oldalakon keresztül hullottak jövőnkbe az „*antagonimák*”, a fe-
kete jelenések árnyai, avagy – mennyire kézenfekvőnek tűnik most – „*Garuda
Gobelinjei*”, ahogyan Szentkuthy nevezte Vajda Lajos szénrajzait. Hosszú listára
lehetne gyűjteni mindazt, ami összefogásért, szolidaritásért, toleranciáért kiáltó
szó volt e négy évtizedben; súlyáról, emlékmásáról, lenyomatáról idézem in-
kább Kosztics Istvánt, a régi barátot, küzdőtársat, aki méltó szavakkal búcsúzott
Hontalantól, koporsója mellett: „*a mindig harcoss és aktív közösségi életet élt
költő magára hagyta a cigányságot, és éppen akkor, olyan helyzetben, amikor
királyok, a romákat aprópénzért elárulók, senkiháziak és önjelöltek próbálják
uralni*” – írták a beszámolók, de tegyük pontosabbá azokat: „*Itt hagytál minket
a júdásokkal, az önjelölt vezérekkel, cigány királyokkal, a rongyainkat, a ron-
gyainkat, alamizsnáinkat gombokért eladó kufárokkal*” – mondta így Kosztics.
Lám, a két idézet, ha fedi is egymást tartalmában, mennyire eltér: a tudósító ér-
telmez s kicsit közömbösít, míg a régi barát Hontalan versbeszédét, az ő szavait
ötvözi a gyász hangjaivá. Pontos láttelelet mindkettő, s még fájóbb, hogy Hon-

talán, küzdvén a méltó halálért, már mindent nagyobb, tágabb perspektívában látott s örökített meg: „homályló ég csorog alá (...) a szétrongyolt emberiségózonhálóra”.

Hasztalan tettvágý, mondtam fentebb, a közeledés lehetőségeinek megannyi hamvába holt avagy észrevétlen maradt megteremtési kísérlete. Részletezni nem akarom, ne szakadjunk el a költészet-től, ám annak kapcsán idefűzöm: pár éve, fél évtizede, megjelent egy antológia *Édes hazám* címmel, szerkesztési elve, tematikája az alcím szerint „kortárs közéleti versek”, az akkori esztendő legjobban várt kötetének nevezték, s bár többé-kevésbé átfogó gyűjteménynek lehetett nevezni, egy súlyos hibája azonnal, első felütésre szemet szúrt. Elmondom itt is, amit az akkor írt

recenzióban hiányként kiemeltem: „Hogy éles-tréfás módon fogalmazzunk: a magyarországi magyar roma költő nem írhat verset erről, nem mondhatja, hogy édes hazám – maradtam, bár megmarattam? Olyan lágy spét ez, ahogyan – máskor, más helyeken – szóba kerülnek, persze, roma honfitársaink, említik őket, szólnak értük, a nevükben, de tőlük – itt és most – hiába keresem a korszak meghatározó verselményeit. »két szemét könny takarja el, / mint a szemfedő, / akiért sírásók jönnek, / s Európa közepén, / mint a halálra éheztetett kutyát, / elhantolják ezt a HAZÁT«.

(Horváth Gyula: *Megfagyott ország*). Vagy Choli Daróczi József húsba vágó kérdése, a most idézett vers (*A haza homlokán*) nem kevésbé húsba vágó pontos leltára után: »Lesz-e polgárháború / ebben a Jézus-tenyere országban?« De hát idézhetném Kovács József Hontalan, Rigó József, Bari Károly vagy hát a nagyon is aktívan politizáló Jónás Tamás sorait; a két aranypánt kettős fájdalomnak fájdalmas, vakító énekeit; de zárjam ezt Szepesi József kérdésével, aki immár nem várta be a választ: »A világ amelyben / élek kiköpní készül. // Vajon túl rágós vagyok / vagy csupán megkeseredtem?« (*Elmélkedés*).” Róluk, bizony, megfeledkezni látszott a jobbító, árokbetemető szándék, akkor is. Azóta a fent idézettek többsége már elment, ahogyan Hontalan is nyomukba eredt, itt hagyva azért verseit, ránk hagyva súlyos definícióját: „kinyírható szavak / élet emberiség világ / béke és szolidaritáshalál”.

Mégis, mondom és mondom, remélem, így őrzik meg mások is az emlékét. Remélem, megőrzik majd mások is az emlékét. Így, a küzdő embert, aki há-

nyavetin szegezte szembe álmait a talán lehetetlennel, így, ahogyan verseit írta, makacsul, s, igen, mindig *sort sor alá tapogatva*, miközben a *hold fényében a drótok újra feszülnek*.

De – élni kell. Amíg lehet. Mert élnie kell a versnek. És – élnek. Sorok, szavak, szótagok mögött él a vers, a szilánkos csontokra csupaszított és a szép formákba rejtett ugyanúgy. Ott élünk mi is, a legtöbben, behúzódva gesztusaink rejtekébe; azok, amikor kell, helyettesítenek bennünket, ott vagyunk általuk a létezés díszletei között; addig, ameddig. S végül az idő kisatírozza arcunkat, onnan is. Meg sem kérdezve bennünket, pedig micsoda időket élünk, olykor. Végteleneket. Én például mindig ott maradok egy képben, a valós idő vonszol tovább, de visszanézve látom magam egy mohácsi házban, barátom édesanyjának főztjét kanalizva. És látom magam a festő műtermében, barátommal csodáljuk barátunk újabb csodáját; ott ülök most is, árnyékomként, bár rég másé az a szoba, és halványabbak ott az új színek. S mennyi darabra hullottam már eddig – válva kiegészíthetetlenné. Mindenki így van ezzel, őrizzük barátainkkal töltött óráinkat; ki nem részese emlékeknek, az a legcsorbább egész.

Versekről írok végre és végtére most, különös, furcsa sorokról, szavakról, szótagokról: Kovács József Hontalan immár eltéveszthetetlen életművéről. Nem könnyű. A forma, az eszköz mindig a régi maradt. Egyfajta automatikusnak tűnő gondolatszerkesztés; kitartott mellette, bár sokan bírálták emiatt, talán meg sem értve. Talán nem fogva fel azt: szilánkos csontvégben mutatni meg nemcsak a zuhanást, de a kettétört iramlást is, a valahai futás örömet – mennyire nehéz. A költő, aki e versek mögött él, minden pillanatban az idő teljességét látja meg és láttatni próbálja olvasóival; sáros gyöngyökként, rozsdás láncszemekként vagy épp fénylő napcseppekként simulnak össze képeiben a metaforahalmazok.

Ütnek. Fájnak. Nem akarnak megszéldíteni senkit; mert van, ami már végképp nem az elűzött szelíd vadak dolga.

A költőé annyi csak, hogy elvégezze másodpercenként a leltárt. És naponként, és évenként, és életenként, mert mindegyikből mindig egy új kezdődik; valami elvesz, valami új terem; hát le kell írni, mindent, ami volt, ami van. De azzal, hogy mi lesz,

nem foglalkozni, mert az – úgysem lesz. A költő tehát széttekint, és rögzíti azt, amit érez: az érzelmek árnyékát, a tükröződések, az idegfodrozódások hullámhegyeit és a hullámalagutak földanyasóhaját. A forma tehát, hogy megneveztessék az egyik vállalt mester: József Attiláé, a szabad ötletek jegyzékének sodró árama; érzelmi asszociációk hópehelykavargása és vízcseppfüggőnye; a legteljesebb, legőszintébb kitárulkozások egyike. Mert meg lehet tenni, persze, fegyelmezett ritmusokban, ütemre s mértékre szabott versekben, ám ott a szabály sokszor torpanásra késztet; de itt a sírás és siratás

egyetlen törvénye az őszinteség. Ami, és ez egy kicsit Kovács József Hontalan trükkje is, csupán egyetlen döntésünktől függ; ha vállaltuk, hogy nem húzzuk át a szót, nem harapjuk ketté a mondatot, s nem keresünk artikuláltabb, jól fésültebb kifejezést – akkor már csak egyet tehetünk.

Írjuk, elvégezzük a leltárt.

Itt egy Haza. Színei vannak, és fénytörései; fel-feldobott kövei és malomkövei; bilincsszerei, hűvös pillantásai, elfordított tekintetei, széles vállainkon megtámaszkodó vállvonogatásai. Mégis – csak Egy van. S minden itt és ebből fakad. A költő életműve – a Haza a mélyben stációk éles és pontos felmutatásai. Mondom: szigorral, önmaga felé; a választott zabolátlan forma fegyelmezett megtartásával. Miként a *Nyelvtangó* volt, s miként az előzőek s a végső akkordok. Mai könnycsepp, régi fájdalom. Mindig minden addiginál keserűbb szókimondás. Őszinte, nem keresgél, s ez azért fontos, mert a remény egy kicsit mindig tompít szavainkon; az első gondolattöredék még a bizalomból, a szeretetből fakad, s így a fájdalmat is áthatja a fohász sóhaja – míg el nem fogy, végképp, a levegő. Amikor igen, akkor a szavak szakadnak a mellkasból, a szív mellől, kizúdulnak, már nincs fohász, csak a régi keserűség új keménysége: „katonatemető / bronzalmakezesztgalamb / rómainak / koponyákon tank gurul / szögessróf / húsodba akad”. S hogy van-e kisebb fájdalom? Kiseb-e, mondjátok, ha „csak” ennyi: „gáztombola / a szegények kályhája / máglya”. Igen, sorjázta a kötetek, s a költő egyre őszinte, őszintébb, mint addig bármikor, mert már csak vágyta, de nem várta a szelíd megnyugvás, az otthonra találás belső békéjét. Csak a nincs van, mindörökké talán.

Mélyről, nagyon mélyről érkeznek Kovács József Hontalan szófohászai; préselődnek hozzánk és egymáshoz, mint angyali olvasón a gyöngyök, rózsafüzér-csillagboltozat alatt születve meg. Írja s mondja, írta s mondta, de mégis, újra

s újra belevési régi és új olvasói homlokboltozata mögé a sorossorssorokat, egyre keserűbben, egyre nagyobb fájdalommal pörölve – a mégis-szeretetért.

Halljátok hát meg – amíg meg nem haltok. S éltek, még azon is túl. Ahogy Kovács József Hontalan tette ezt létezésemben, utolsó vagabund gesztusával. Már nagybetegként élt, bár túl a műtéteken, mikor föl hívtam őt, félve kicsit, mert nehéz híreket hallottam felőle, azt is, hogy a beszéd is nehezebbre esik. Talán így volt, de örömmel szólt a telefonba, valóban suttozva, hörögve, alig érthetően fűzve a mondatot, de hessentette odébb a betegségről szóló szövegeket; kell egy írás vagy vers, suttozta, antológiát szerkesztünk Szentgyörgyi István születésnapjára, egy hónap múlva lesz, kötetet akarjuk köszönteni, darálta, s lelkemre kötötte, írjam a belevalót, gyorsan. Megtettem, még örömmel is, no, gyógyul, mégis, de pár hét múltán jött a hír: elment.

En, feküdvén akkor is kórházi ágyon, csöndben fogadtam ezt, megrendültségeinken akkor már túlestünk, hisz mondta ő már korábban, hogy innen már nem jövök ki, s mondtam én is, a magam kórterméből neki, ugyanezt. És csönd, és haláltalan gyász, mert amíg a versei itt maradnak, addig ő sem megy el, hiszem ezt mindenkiről a költészet köztársaságában – ám a tél közepén megérkezett a kötet. Benne az ő utolsó versei, s a magam írása Szentgyörgyiről. A könyv, mely pár napig, néhány hétig még bizonyára itt marasztalt, hiszen a te instrukcióid alapján szerkeszthette Köveskúti Péter, s jegyezhetted kiadóként újra csak Kosztics István. Megjött hát a Könyved, epitáfiumod, a *Prémium Budapest Bringa*, lapjai „*fölrobbantott kőlapok*”, lapjai hamisított édenek gránátalmái, és az igazsághoz éppen elegendő „*kevés széthullott Keresztmaradék*”. Akkor, aznap, elsirattalak, Jóska... Hiszen, lám, itt a bizonyíték: *akarják*, hogy köztünk maradj. Hiába, mint írtad, „*szamurájkard éle a számon*” s a számon – a vers élesebb marad. Hát legyen *úgy*. Tudom, így őrzik meg mások is emléked. Tudom, megőrzik majd mások is emléked. „*a végtelent őrzi így az Isten / amíg a madár a cet hátán reszket / az ember szabadon élheti sorsát / ameddig ilyen hajókon megpihenhet*”. Jó pihenést, *hontalan* Hontalan barátom.

Tamási Orosz János

A szövegközi grafikák alkotója: Szentandrassy István (első, második és negyedik) és Kunhegyesi Ferenc (harmadik és ötödik rajz)

Choli Daróczi József

(1939–2018)

Férfiként: halálraítélt.
Megfogni neszeit az éjszakának.
Zuhanni, zuhanni mint a kő!
Arcom csontján a rés,
Hiányod miatt tátong.
Szememet feléd fordítom,
Lepergett húsomból kikelt
Szirmokat szórok nyomodba,
Mert most tudom,
Most már tudom,
Hogy múltamba belevesztél.
Befagy a szám,
Megpüffedt ajkaim között
Holdarcod ívét hordom,
Magamba beépítelek.
Sírgödör szélébe kapaszkodó
Fű hajad selyme fáj.

Fialovszky Magdolna fényképfelvétele

Choli Daróczi József: Fáj

Rostás-Farkas György

Choli Daróczi Józsefre emlékezve

Átmenet

Nem búcsúzom, emlékezzetek:
volt itt valaki köztetek.
Próbáltam így is, úgy is
néha sikerült, néha nem.
Kiszámíthatatlanok az emberek,
de mit tehetek?
Egy átutazó csak szétnéz,
majd integet.
Bezárul egy korszak,
a függöny legördül,

csak főpróba volt.
Az élet még nem ért véget.
Itt elkezdődött,
ott folytatódik.
Semmit nem tudtam meg,
csak ismerkedtem idelent.
Majd Odaátról üzenek.

Choli Daróczi Józseffel a hetvenes évek elején találkoztam Csepelen, a szülei házában, a dombon. Egy tudós barátunk azt mondta, hogy nektek találkoznotok kell. Már hallottunk egymásról, meg olvastunk is egyet-mást... Így hát szedelőzködtem és elmentem Csepelre Cholihoz.

Mintha ezer éve ismertük volna, úgy üdvözlöttük egymást, mint az ősi időkben, amikor még az utak vándorai voltunk. Azonnal mutatta a verseit, a fordításait, amin éppen dolgozott. Én is viszonztam, elővettem a zakómból az én verseimet. Így töltöttük az időt, verseket olvasva. Attól a perctől kezdve nem szakadtunk el egymástól, hívtuk, vártuk, kerestük egymást.

Sokat beszéltünk arról is, hogyan lehetne a cigányságnak polgárjogot nyernie e hazában. Nemsokára összegyűltünk, mint szabadságharcosok egy „szabad” hazában. Hamarosan csatlakozott a testvérem, Ruva Farkas Pál, a Hollandiából hazatért Péli Tamás, Lakatos Menyhért, az akkor már ismert író, majd Daróczi Ági, a szép és tehetséges cigány lány, aki szavalóversenyt nyert és az ország kedvencévé vált, aztán Kovács Jóska, az indiai kinézetű mohácsi cigány fiú. Hosszú-hosszú ideig velünk volt a nagy tudású Karsai Ervin tanár úr is. Együtt jártuk a világot, hogy becsületet és elismerést szerezzünk a cigányoknak. Elkezdtük szervezni a cigányklubokat, konferenciákat. Choli mindenhol ott volt.

Sokszor elmentem hozzá a „Lila iskolába”, ahol fiatal pedagógusként kezdte tanítói-tanári pályafutását. Ez az iskola lett a fiatal roma értelmiség egyik főhadiszállása. Egyre több fiatal csatlakozott hozzánk. A minisztériumba is bejárásunk volt, s követeltük, már Lakatos Menyhérttel is az élen, a cigányság kulturális intézményeit.

Choli mindig az első között volt, nagy tekintélynek örvendett, itthon és külföldön is tisztelték, szerették. Verseit és műfordításait közölték a meghatározó irodalmi lapok, és hamarosan megjelentek az első irodalmi antológiák (*Fekete korall 1–2*), a saját kötetek, és a nevéhez fűződő első cigány sajtótermék, a Rom Som is. *(Az önkormányzati támogatással kiadott füzet sajnos nem sokáig élt, a hatalom úgy döntött, mint később is annyiszor, hogy nincs szükség cigány újságra.)*

Choli, ahogyan én is, bekapcsolódott a szárnyát bontogató roma önkormányzati törekvésekbe, mert elhittük, hogy mi is teljes joggal felemelhetjük a szavunkat a cigányság társadalmi egyenjogúságáért, önrendelkezéséért. Ideig-óráig úgy tűnt, erre lehetőségünk is nyílik, de visszatekintve az idők távlatából, ezt a harcot is elveszítettük. A hatalom árnyéka megosztotta sorainkat és ellenségeskedést szült a cigányok között.

A tanítást Choli soha nem adta fel. Halálig tanította a cigányság kultúráját, nyelvét, és nem középiskolás fokon! Mindannyian nagyon büszkék voltunk az

első romológiai tanszékre, amely többek között az ő közreműködésével jött létre a Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskolán, Bencze Lóránt professzor támogató segítségével és Várnagy Elemér, valamint Karsai Ervin professzorok részvételével. A főiskola azonban egy szerencsétlen tűzeset áldozatául esett, s a tanszék sem indult újra, csak jóval később Pécssett, immár Choli nélkül. Ő azonban továbbra is kivette a részét a romani nyelv tanításából a Rigó utcában és más fórumokon is. Az utolsó időkben a roma szakkollégiumokban tanította a fiatalokat, akik nagy szeretettel és megbecsüléssel övezték „Choli bácsit”.

Az én Choli Komám – merthogy keresztkomák is voltunk, Lakatos Ankával, Lakatos Menyhért lányával együtt én kereszteltem Choli egyik lányát – nem volt könnyű természetű ember. Egyenes és szókimondó beszédét néha zokon vették, de ő jobban szeretett kertelés nélkül szólni. Ebben talán igaza is volt.

Ízig-vérig cigány ember volt, magyar öntudattal és európai műveltséggel. Távozása pótolhatatlan űrt hagy maga után, nem lesz soha több Choli bácsi... De verseiben, műveiben mindig találkozhatunk vele és tanulhatunk tőle, amíg világ a világ.

Móritz Mátyás

Kercák

Choli Daróczi József emlékére

Hiányoddal kézen fogva, a ködbe nézve mereven,
nagyságod és fontosságod, pár kusza sorom élteti;
hiába is csípett nyakon, a gaz és tolvaj mereben,
és zárta le a két szemed, a hálgyos étreji.

A beléd szúrt tüskéket én, fel-felsziszegve viselem,
látva ahogy utoljára tekintett a szemed vissza;
a fekete feneketlenségbe, beleszédül a piselem,
legyen neked könnyű a föld, legyen kényelmes a kissa.

A számomra minden sorod, ihletet és rangot adó,
most, mikor az ügetésed, próbálom újra hallani;
dübörög alattam a föld, és mélyük csak a handako,
úgy bugyog fel belőlem az üvöltés, akár a pani.

Sziklák alá rejtetted a kincsed, akár Monte Cristo,
amiért sok irigy író majd, hajba kap, és csingarel;
láncait csörgeti felém, fenyegetően a klisto,
talán éppen azt gondolva, legközelebb engem kap el.

Levélként, virágsziromként hulltál, és váltál le a fáról,
 hogy ne tudj csókot temetni, és hogy ne tudj álmot dobni;
 míg a szivárvány színe is, megfakul, törik, és kályol,
 úgy sír utánad a múzsa, az a sokszor hűtlen romni.

A hiányod elsüketít, és a hiányod eltakar,
 és úgy hiányzol, hogy tudom: mindig, mindig velem leszel;
 minden magyarázat üres, minden magyarázat magar,
 de Te jól tudod már, hogy az a Jó Isten, hol is besel.

Hiába adnám már neked, végzetem, sorsom, és hitem,
 mint valami boszorkányos varázsló, mint valami striga;
 kavarog és kavarog csak, a végzet és a tamlipen,
 míg sötét napnak, és véres holdnak áll fölénk a briga.

Arcomon most a döbbenet formálódik, és a torz vigyor,
 nézve, hogy hová vezethet, a sors vonatának, vassíne;
 míg koponyámon a vaspánt, sötét glóriaként kikigyol,
 és az emléked megérlel, és sokoldalúvá óstrine.

Állok csak a hiányodnak közepén, akár egy torzó,
 magam előtt vályoggödröd, és lenyúzott bőrdöd látom;
 úgy szívja véretem a szó, mint egy vámpír, mint egy mojzo,
 most, mikor minden színtelen színt, magába szív a kokálom.

Előttünk az érthetlent, bárcsak a szavad feltárná,
 most, mikor a hiányodat, testvéreimmel siratom;
 a feszületszegektől és a paráztól ég a pálmá,
 a gyász, villanydrót sövényére hajtva, megbélyegzett csikatom.

Lábjegyzet:

kerca: gyertya, viaszgyertya
 mereben: halál
 étreji: sors
 piselem: fejem
 kissa: fejpárna
 handako: árok
 pani:víz
 csingarel: verekedik
 klisto: csendőre
 kályol: feketedik
 romni: asszony
 magar: ösztövé, sovány, vékony

besel: lakik
 striga: varázsló, boszorkány
 tamlipen: sötétség
 briga: gyász
 kikigyol: szorul
 óstrine: köszörül
 mojzo: bőregér, a denevér tréfás neve.
 A német Ledermaus szó tükörfordítása.
 kokáló: csont
 pálmá: tenyér
 csikat: homlok

Naptánc

Sebeők János hatvanéves

Sebeők János sok-sok éve nem publikál. Eddig utolsó írása – jelentős hallgatás után – a műhelyünk kiadásában megjelent *Önlexikon*-gyűjteménybe adott harmadik személyben kristályosított vallomás volt; záró mondatai:

Sebeők János 2009-ben bejelentette, hogy celebként abbahagyja, s ehhez az elhatározásához máig hű. Képernyős megjelenése azóta sem volt. Ma már nem tekinti magát közszereplőnek. 2012 végén rovatával is felhagyott. Csönd van körülötte. Nyilatkozni nem hajlandó, így fogalmunk sincs arról, hogy visszatér-e még az alkotó munkához, vagy életművét már most befejezettnek kell tekintenünk.

Szerkesztő barátunk az indulás óta velünk van, tartjuk most is a kapcsolatot. Hinni szeretnénk – folytatja kutató-alkotó munkáját. Szívből kívánjuk.

Az idén húszéves Napút első számába írt útnak indító esszéjével – a lapszám első írásával köszöntjük a júliusban hatvanéves író, az „igenis” megszülető kivételes alkotás – *A lényeg enciklopédiája* – érlelő szerzőjét. Legyen az esztendő óta befelé tartó út eredménye az oly várt kiteljesítő összegezés – hinni reméljük. (A szerkesztőség)

A Nap útja az égen. Búrával fedni le a cukrot szokás úgy, miként a sík Földet a fél éggömb fedi. Fejkörzés, helybenfutás. Pekinget reggelente megszállják az úgymond egészségesek. Tornáznak mind. A Nap látszólagos útja az égen, óh... Nem is oly rég a Föld parancsolt még neki. Kelj föl, és járj! – mondta. Feküdj le, és aludj! Katonaság. Drill. A kört azóta sem négyyszögesítették, a kocka mégis mekkorát fordult. Ma már nem táncoltatható meg a Nap. Nem táncol úgy, ahogy mi fütyülünk neki. Egy fatimai Napcsoda kell ahhoz, hogy táncra keljen, amúgy a Föld szolgálja. Körülötte kering. Akár egyiptomi Napkultusz is kisülhetett volna a jó öreg lengyelből, neve Kopernikusz. Hogy mégsem így lett, arról Newton, Darwin és Hubble tehet. Centrum Áruházak. Irány: a centrum. A robbanás epicentruma. Szívem közepe. Közepütt. A kultusz középre igazodik. Newton a vonatkoztatási rendszereket, Darwin az élővilágot, Hubble a belátható Kozmoszt fosztotta meg epicentrumától. Kopernikusz ezért aztán sohasem ért el Kairóba, de a sivatag sivatag maradt. Igazodni nincs többé hová.

Porszem ember, a sivatag te vagy. Az ember óriás lesz, állították szovjet tudományos ismeretterjesztők, Iljin–Segal, óriás porszem. Porszemek vagyunk, s mint a guanó, vastagon – egy öngyilkos sínfeszítőtől idéztem –, mint a guanó, vastagon, befedjük az oázist. Homokszemről énekel Balázs Fecó. Homokvihar dühöng a Planétán: ötmilliárd homokszem alatt nyög a dzsungel. A kisebbségi komplexus olykor így hat. Ember, vajon ki lehetsz, ha nálad kisebbségi komplexus és nagyzási hóbort egyképp hódításhoz vezet?

Mondják: az ember a természet része. S én úgy hallom, mintha azt mondták volna: az ember mindennek fölött. Protágorasz szerint az ember mindennek a mértéke. Mindennek mértéke az ember. Lenin szerint mindent az emberért. Emberarcú szocializmus Dubček szerint. Vajon része-e a természetnek az ember? „Növeli, ki elfödi a bajt.” Vajon nyugtatgathatjuk magunkat e szállóigeszerű közhellyel?

Ki tudja, mi az ember. Ki tudja, mi a természet. A nagy fogalmak, akár a fekete lyukak, mindent elnyelnek. Sokértelműségük semmiszerű, s a hétfátyoltánc, a belső naptánc e fogalmak körül vég nélkül folyik. Ahhoz, hogy pusztán jól csengés helyett jelentsenek is, némi konkrétummal kell megszenteltetni őket. Prüszkölnek, pfujolnak, köhögnek ilyenkor persze, hisz értelmetlenségük oda, én mégis vállalkozom rá. János evangélista – már csak a névrokonság okán is – majd segít. Ő írta: „Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige.” Szerintem az ember az, akinél van a tudat, s az ember a tudat. Ez lehetővé teszi, hogy egy biológiai faj, akinél a tudat, erre mint alibire hivatkozást tökéletes uralmat valósítson meg afölött, aminél nincs a tudat. Aminél nincs a tudat, az a természet.

Természet az, ami ember nélkül történni akar. A természet folyamatos ellenérdekeltség, és nem külső környezet. Ami a nem gondozott kertben, a be nem vetett parlagföldön történik, az a természet. És ez a természet mindinkább az ember uralma alá kerül. A kozmikus természet ugyanakkor ma is meghódíthatatlan. A természettörvények fölött ember nem uralkodhat, így értelmezve kétségtelenül a természet része. Hidrodinamika nélkül nincs bósi gát, molekuláris genetikai ismeretek nélkül nincs génmanipuláció. Természet helyett ezért szerintem célszerűbb bioszféráról beszélni. Valójában a bioszféra válik napról napra emberarcúbbá. Statisztikák kimutatták, hogy a Föld összes növényi biomasszájának kb. 40 százaléka ma már közvetlen emberi célt szolgál. A szárazföldek jelentős része közvetlenül vagy közvetve az emberi tevékenységnek van alárendelve, s a humanizáció kérlelhetetlen erővel folytatódik tovább.

A humán biológiai, ökológiai valósága nem más, mint ökoholocaut. Társadalmunk kozmikus profilja változatlan. A természet felé a társadalmilag szervezett ember fajgyűlölő rabszolgatartóként viselkedik. Fajgyűlölő, hisz lába nyomán fajok milliói pusztulnak ki – a mostani ökoszoák csak a dinoszauruszok kipusztulásához mérhető –, s rabszolgatartó, hisz a természetet ingyen dolgoztatja. Ki fizet a tehénnek a tejért, Mizo, Mizo? S a zöld színtesteknek ki fizet az oxigénért, fűre lépni tilos? S vajon ki fizet az őserdőnek a szabadalmaztatott génszekvenciáért?

Nemhogy az őserdőnek magának, de az őserdőben lakó törzseknek sem fizet az ember, s ember alatt most metaforikusan a hatalomra jutott ember értendő. Who Ownes Nature – ki birtokolja a természetet? – kérdezi a Time 1998. november 30-i száma. Jó kérdés. Én is ezt kérdezem. Addig, amíg a természet az ember birtoka, s nem rendelkezhet valamiképpen önmaga felett, s önrendelkező lévén nem lehet az ember méltó, egyenjogú partnere, nincs kiút a gazdasági válságból.

Célszalagot szakítani készül az emberiség. Az van ráírva erre a célszalagra, hogy 2000. Ideje volna e nagy szakítással együtt átlépni egy eddig soha át nem lépett határt: a fajhatárt. Fajunk határait. Az emberi világ határait. Az egoista, öncélú, narcisztikus humánus határait. S ha az ember mint afféle divinális jánosi allegória az, akinél a tudat van, s az ember a tudat, akkor nyilván e fordulat csak egy új tudat által kísérelhető s kísérhető meg.

Szent, teremő önkívületre van szükség. A szellem kreatív, szerzetesi forradalmára. Lemondásra és produktivitásra. A köldök nem lehet középpont többé, a sivatag nem lehet követendő cél. Nézzetek rám, s vegyetek rólam példát: itt áll előttetek a huszonegyedik századi, alázatos Laokoön, ki magára engedi – kígyók helyett – a liánokat, s nem kíván megküzdeni velük.

Zsávolya Zoltán

Prágai Tamás kritikusi öröksége I.

Az Irodalom és a Kritika pásztora

(1) Prágai Tamásnak eddig – életében és halálában – három önálló *kritikusi* kötete jelent meg.¹ Tisztán (irodalom)kritikai ezek között egy sincs, abban az értelemben legalábbis, hogy az adott összeállítás kizárólag könyvekről szóló bírálatokat tartalmazna. Az anglista képzettséggel rendelkező szerző kapcsán azonban feltétlenül meg kell említeni: a világszerte meglehetősen orientáló érvénnyel bíró angolszász felfogás a német *Literaturwissenschaft* vagy éppen – ssggell a magyar ‘irodalomtudomány’ szerinti hosszabb, tanulmányszámba menő, akár a könyv terjedelműre rúgó értekező munkákat is az úgynevezett *literary criticism* teljesítményei között tartja számon. Kézenfekvőnek látszik tehát, ha Prágai minden értekező, műértelmező munkájára tekintve szintén ilyen, kiterjesztett, a tudományosság értelmét és funkcióját is magában hordozó jelleggel használjuk a ‘kritikai’ fogalmát, éspedig egységesen. 2006-os munkája mármost teoretikus orientáltságú monográfia, amelynek egyes fejezetei önálló értekezésként szintén érvényesíthetők az olvasati használatban, a másik kettőben pedig a kritikák tanulmányokkal váltakoznak vagy helyenként maguk is tanulmányba tűnnek át, mégpedig (és a gyűjteményekben felsorakozó könyvbírálatokra, műelemzésekre, tanulmánykritikákra ez egyként jellemző) esszéisztikus tendenciát hordozva. Tehát egyéni „vallomásokkal”, szubjektív kiszólásokkal, képies, színes stílusbetétekkel nemritkán megtűzdelve, és általában mentesen a szaknyelvi, irodalomtudományos zsargon nehézkességétől. A 2016-os összeállításban formálisan jobban elkülönül egymástól az elméletibb jellegű, jobbára tanulmányyszerű írások és az inkább rövid, alkalmi ihletésű dolgozatok szövegcsoportja. E posztumusz kiadvány összességében nagyobb időperiódust ölel fel, egyes darabjainak keletkezését, külön célkitűzéseit s talán valamennyire felfogásbeli alakulását illetően is szórtabb, mint az első ilyen válogatás, ahol néhány év koncentrált könyvfigyelő, könyvértékelő munkájának java került összegyűjtésre egy meglehetősen egységes hatást keltő kötetben. S habár a két évvel ezelőtt megjelentetett *Krotáliát* alapján még maga Prágai gondolta el, állíthatta össze, az végtére is szükségképpen, a körülmények következtében vált igazából a szerző hátrahagyott műbírálatainak dokumentációs

¹ Prágai Tamás, *A teraszon vidám társaság. Tanulmányok a mai magyar költészetéről*, Parnaszus könyvek, Budapest, 2001 (Magasles sorozat I.); P. T., *Kivezetés a költészetből. Hogyan olvassunk kortárs verset*, Napút Kiadó, Budapest, 2010 (Kútfő Bibliotéka sorozat); P. T., *Vadkan krotáliával. Irodalmi kritikák és egyéb írások*, Parnaszus könyvek, Budapest, 2016 (Magasles sorozat XIV.).

keretév,² mindazon esetlegességeket ugyancsak hordozva, amelyek abból a tényből következnek, hogy éppenséggel milyen és mennyi értelmező kéziratot tartalmazott annak jelképesen vagy akár konkrétan felkutatható mappája, fiókja a távozás pillanatában... Ez a szerző késői éveiben, *utolsó évtizedében* (!) már csak ritkábban szólalt meg kritikusként, ha mégis, úgy speciális feladatok megoldására vállalkozott, valamennyire illúzióit vesztett szakembernek mutatkozott, és egyáltalában: figyelmét saját, igencsak megsűrűsödött szépirodalmi vállalkozásai kötötték le elsősorban. Ezzel szemben a *Terasz* egy induló, legalábbis a maga módszerességével még éppen csak elinduló vérbeli és ambiciózus kritikus, pontosabban kritikaíró, tanulmánnyal szintén rendszeresen jelentkező költő (és prózaíró) interpretáló futamait tartalmazza – hatalmas erudícióval, óriási elszántsággal, némi hivatástudattal és meglehetősen jóindulattal megírva minden esetben. A 2001-es megjelenésű könyv anyagával kapcsolatos általános benyomásunkat Martin Heidegger egy közkeletűvé vált fogalmának átalakításával, filológiai jellegű eltérítésével fogalmazhatjuk meg a legjobban: a *Terasz* Prágai Tamása mintha az Irodalom és a Kritika Pásztora lenne, mindenesetre a kortárs irodalom, mindenekelőtt a mai magyar líra pásztora a kritika elszánt, igencsak átgondolt művelésén keresztül. S úgy a pályatársak, mint ahogyan a saját maga számára nemkülönben.

(2) Feltűnő, hogy szépirodalmi és kritikai munkásságát, illetve ezen munkásság újabb, már feltétlenül módszeresebben megalapozott szakaszát Prágai lényegében egyszerre kezdi. Vagy bizonyos alkotói terület kötetes reprezentációjának, éppenséggel a legnevezetesebbnek tartható lírájának a kritikai formálisan még előtte is jár. A *Terasz* megjelenését jóformán debütáló regénye előzi meg csupán,³ s a nem is csak vékonyka értelmező gyűjteményt követő évben lát majd napvilágot első igazi verseskötete, a *Sötétvilágos*.⁴ Aligha vé-

² Vö. utószavunkkal a *Vadkan krotáliával* című kötetben: Zsávolya Zoltán, *Prágai Tamás kritikai hagyatéka* = Prágai 2016, 183-192.

³ P. T., *Inka utazás, vagyis Arnold Sobriewicz gentleman úti breviáriuma* (Masszi Könyvkiadó, Budapest, 2000). A lexikonok szokásosan tudnak egy 1993-as verseskötetről *Madarak útján* címmel (Kráter Kiadó, Budapest). Ez kétségtelen edicionális tény, ugyanakkor Prágai Tamás ezt a művét valójában csak munkássága előtörténetéhez számította hozzá, olyannyira, hogy esetenként kihagyta könyveinek felsorolásából.

⁴ Alcíme szerint: *Versek 1996–2001*, FISZ Könyvek, Budapest, 2002. – A különböző műfajú kötetek szinte bokor ágaihoz hasonlítható szétválása, egymásba nyúlása, majdhogynem 'összegabalyodása' azután akkor szűnik majd meg, akkor jut a kiegyensúlyozottság nyugvópontjára (lírai és elbeszélő kötetek ritmusszerű váltakozása), terelődik egyszersmind más útra, amikor szerzőnk ráérez a (kis)prózaírás rendszeres tevékenységének ízére. Az *Ellenőrök a hatoson* (2004) című novelláskötet darabjainak készülésétől kezdve a rövidebb prózai elbeszélés a mennyiségileg megalapozott „formalizmus” szintjén azt a szerepet veszi át ebben az írói műhelyben, amely helyet, teret addig az értekező esszé foglalt el nála a „lélegzetvétel”, a műfaji kiterjeszkedés szempontjából. (Nem célunk itt teljes bibliográfiát adni, már csak azért sem, mert a kritikai munkásságnak is csak a korai szakaszát tekintjük át, ezenfelül a mennyiségi mérlegelésben sem hiszünk, mégis megjegyezzük: míg az *Ellenőrök* mintegy 165 oldal terjedelmű prózákötet, a 3 évvel későbbi Pesti Kornél /Napkút, Budapest/ már 350 oldal terjedelemben rög... A kritikapróza esélyei radikálisan megcsappantak!)

letlen, hogy a kritikai figyelem szintén elsősorban a líra körül forog ebben az időben; úgy tetszik: a techné gyakorlati tudása összefogódzva jár nála a dolog elméleti áttekintésével, reflexív megragadásának szándékával, a megértés szenvedélyével. Miután pedig 1991-ben az ELTE TFK-n végez magyar–angol tanári szakon, magyarból egyetemi kiegészítő képzésen vesz részt Prágai a Pécsi Tudományegyetemen ’95–’98 között, majd egy esztendővel később doktori hallgatóként folytatja ugyanott tanulmányait.⁵ Pécs mindig is erős elméleti orientáltságú műhelynek számított, így semmi csodálkoznivaló nincs azon, ha ezúttal olyan hallgatóra lel Prágai Tamás személyében, aki emblematikusan alkalmazza a tanárok előírta teoretikus olvasmányok tanulságait, szemléletét és szempontjait, esetenként önállóan tájékozódva tovább. S aki ezen tevékenységét a PoLiSz (1996–98), majd 1999-től a Napút folyóirat szerkesztőjeként, tehát egyúttal amolyan házi kritikusaként magas szintű professzionalitással alkalmazza.⁶ A Somogy megyei Bárdudvarnokon való tartózkodás értelmiségi utópiájának (1997–2001) idejével jelentős mértékben egybeesően (és a 2001 körül kezdődő pázmándi elvonulást közvetlenül megelőzően) csaknem teljes egyidejűséggel zajlik tehát ekkortájt az MA-szintű és a PhD-tanulmányok megkövetelte intézményi „gyakornokoskodás”, valamint szellemi penzum előállítás/letudása (tanulmány- és kritikairás, műelemzés-készítés); a *Teraszon...* kötetben szóba kerülő (könyv)művek közül nem nagyon akad a kritikus munkába vétel számára tárgy, amely mint publikáció a pécsi tanulmányokat megelőző időszak előttről származna.⁷ Alapos okkal feltételezve, hogy a vérbeli kritikus, aki tehát – mint fentebb egyszer már leírtuk – műbírálati megszólalásainak gyakorisága, intenzitása és elszántsága, valamint módszeressége következtében nyilvánvalóan az irodalom Pásztorának tekinti magát a Kritika művelése által, nos, kicsi hibaeséllyel feltételezhetjük, hogy ez az ember, Prágai Tamás viszonylag hamar, kvázi szinte ‘azonnal’ reagálva az általa eseménynek tekintett verseskötetekre még a megjelenés évében vagy legkésőbb a következő naptári évben publikálja *vonatkozó* könyvkritikáját.⁸ A *Teraszon...* lapjain önállóan, vagyis külön, szinguláris bírálatban tárgyalt verseskönyvek megjelenési év szerinti darabszám-statisztikája mármost (1997: 2; 1998: 10; 1999: 6; 2000: 2) azt valószínűsíti, hogy 1998–99 fordulóján lehetett csúcsra járattva az első kritikus kötet anyagának megalkotása, amely folyamat már 1999 második felére túllendülhetett önmaga mennyiségi zenitjén, 2000-ben erős visszaesést

⁵ 2005 táján megvédett disszertációja képezi majd az alapját a *Kivezetés a költészetből* című, elméleti művének.

⁶ Idővel más folyóiratoknál folytatja szerkesztői tevékenységét Prágai Tamás, de a mi célunk most csak a „korai” periódus bemutatása.

⁷ Az önállóan és jóformán „önmagukért” vizsgálat alá vont verseskötetek közül Péntek Imre *Kényszer & képzetekje* és Zudor János *Filmzene* című munkája 1995-ös megjelenésű, de már a régiségi „rekorder”, Hizsnay Zoltántól *A stigma krátere* (1994) csupán kettős kritika második, vagyis érezhetően kiegészítő, viszonyító jellegű párdarabjaként szerepeltetett publikáció.

⁸ Jelen írásunk teljes véglegesítésekor majd a Napút folyóirat repertóriuma fogja segíteni munkánkat; Prágai kritikáinak, tanulmányainak nagy része itt jelent meg, itteni szerkesztői mivoltára az előszóban hivatkozik is – azonban műbíráló tevékenysége a vizsgált periódusban sem korlátozódik kizárólag erre a lapra.

mutathatott, míg 2001 közepére – ez körülbelül a könyv sajtó alá rendezésének időszaka – mint olyan meg is szűnt... (A szabályosabb vagy 'kifejezetten' kritikai írások mellett tanulmányai, esszéi, műelemzése, értékelései nem mindig kerültek előzetesen publikálásra, így keletkezésük, alkalomhoz kötésük nem feltétlenül olyan könnyű, mint – lesz majd – a szerkesztői feladatteljesítésként is 'gyártott' könyvbírálatok esetében. És az előbbiekből mindazonáltal ugyancsak szép számmal akad az összesen 28 írást tartalmazó *Teraszon...* kötetben.)

Nyilvánvaló: Prágainak ezen kötet nyomdába adása után keletkező értekező munkái ebbe a kötetbe már nem kerülhetnek be, legfeljebb egy másikba... Csakhogy a következő értekezői összeállítás sem nem követi olyan gyorsan az elsőt, mint amilyen heveny készítési eljárásban az első kritikai gyűjtemény elkészült és összeállt, sem nem lesz aztán a mozaikosan szóródó kisebb értelmező írások egybesöprése. Ennek színterévé majd csak a harmadik, már posztumusz kritikai összeállítás válik, *egyrészt*, másrészt, persze, határozott művészetbölcseleti érdeklődés fegyverzetével és vértetével felruházott elméleti vagy elméleti réteget is tartalmazó munkákat ugyancsak tartalmazó tanulmánykötet ez egyúttal. Ám az szintén figyelemre méltó, hogy az esetlegesen egybegyűjthető kisebb kritikai dolgozatok mennyisége jelentősen lecsökken egyáltalán! Prágai immár nem akar annyira kritikus lenni... Mint már mondtuk: egyszerre erőteljesen ráérez a (kis)prózaírás ízére, amiről novellásköteteinek sora tanúskodik, már 2004-től indulóan. Ugyanakkor ezzel párhuzamban a költőiséget is emblematikusan műveli, s már 2005-ben új verseskönyve jelenik meg, az *Ellenanyag*. Ugyanebben az esztendőben komoly állami elismerésben részesül. Emlékeink szerint ezen időszakban igen megfontoltá, a korábbinál jóval visszahúzódozóbbá válik, nyilván a megnövekedettnek érzett méltóság és az azzal járó felelősség következtében. Ámbár az is lehet, hogy csak az újabb, ezúttal Pázmándra történő elvonulás végrehajtása köti le rengeteg erejét, figyelmét, illetve tartja sokat távol Budapestről. Mindenesetre a 2004–2007 közötti irányítási ciklusban a Magyar Írószövetség elnökségének tagja, s nagyjából ugyanekkor dolgozik a Kortárs szerkesztőségében. Tájékozódásába végül aztán visszaúszik az a műfaj, amellyel prózaírói munkásságát – legalábbis az önálló könyv szintjén – kezdte: a regény... Igazán munkaigényes szépirodalmi terjedelmek mozgatása kezdi foglalkoztatni és lekötöni Prágait.

Alighanem ez a kegyelemdőfés, legalábbis a végső csapás a kritikusság, legalábbis egy emblematikusnak látható kritikusság számára; a kilencvenes évek második felének, az ezredfordulós esztendőnek intézményi, elfoglaltsági, egzisztenciális késztetései és a hatalmas íráskészség ambicionális motorja soha többet nem mozdítják már abba az irányba és olyan erővel az életmű alakulását, hogy az akkori kritikai tűzijátékra akár csak távolról is emlékeztető műértelmező aktivitást fejtsen ki a továbbiakban bármikor a szerző. Az első és a harmadik kritikai kötet anyaga szemléleti megközelítés, kidolgozásbeli megformáltság tekintetében messzemenő rokonságot mutat, azzal a lényegi különbséggel, hogy az utóbbi nemcsak nem olyan intenzív-koncentrált munkafolyamat eredménye, mint az első volt, hanem időarányosan – az átfogóan vett keletkezési-merítési periódus viszonylatában – sokkal hézagosabban megfigyelhető/azonosítható megszólalások, jelentkezések dokumentálódnak benne. Tulajdonképpen önmagában óriási veszteségnek tekinthető, hogy az író Prágai

egy idő után már nem akart többé lényegileg kritikus (is) lenni; az értelmezői véna rangbelinek látszó alárendelése a 'szépíróinak', majd döntő elhalványítása, csaknem felszámolása ugyanakkor egyúttal a hagyományos hierarchikus műfajfelfogás hívének, valamennyire foglyának mutatja szerzőnket. Ebben a felfogásban pedig az értelmező műfajok feltétlenül kevésbé értékesek, mint a fikciós-belletrisztikaiak, művelésük tehát másodlagos, vagy tulajdonképpen akár: szükségtelen...

A harmadik kötet anyagát tanulmányyszerűen jellemeztük fent már említett utószavunkban, a másodikkal jelen írásunk később elkészülő felében fogunk módszeresen foglalkozni, míg az első anyagába *most* pillantunk bele közelebbről és konkrétan. (A *teraszon...* című kritika- és tanulmánygyűjtemény nem kizárólag önmagában érdekel bennünket; a kilencvenes évek kritikai Prágai-publikációi szórványosságának tudatában, egyelőre külön filológiai feltárás elvégzése nélkül, sokban inkább forrás-együttesként fordulunk ma ehhez a gyűjteményhez a „korai” műértelmezések lehetőség szerinti, viszonylag teljesebb áttekintése érdekében; tudjuk, legalábbis feltételezzük: a vonatkozó anyag a 2001-es könyvben közreadottnál valójában jóval gazdagabb. Magának a módszeres és meglehetősen egységes szemléletűnek látszó „pécsi korszaknak” az anyaga is, de a még korábbi éveket szintén beszámítva még inkább: Prágai Tamás 1990-től kezdett publikálni, s a vers és a széppróza mellett mindjárt tanulmányyszerű írásokat is.)

(3) Nem célunk amolyan megkésett, másfél-két évtized távlatából visszatekintő könyvbírálat készítése *A teraszon vidám társaság* című kötetről, azonban érdemes észrevételezni felépítését, meglehetősen kézenfekvőnek tűnő szerkesztési elvét. Legalábbis annyira: nagy vonalakban, ahogyan és amennyire mindazonáltal – minden alapvető kötetlenség, mozaikosság mellett is – ki-rajzolódni látszik. Eszerint feltétlenül a készítés (az egyes írások mint végső összesség előállítása, külön-külön való megjelentetése) időszakában, a gyűjteményként való publikálás pillanatában legnagyobb tekintélyű és/vagy idősebb alkotók egyes versgyűjteményeiről szóló szinguláris kötetkritikák csoportja nyitja Prágai könyvét (a Tandori Dezső – Oravecz Imre – Bertók László – Kárpáti Kamil sorba rendezve), végét, amolyan 'hátsó tartópillérét' pedig a kötetben közel 30 nyomtatott oldalra rúgó átfogó, tagolt és igen alapos nagytanulmány alkotja a „kilencvenes évek »fiatal lírájáról«” (*Komolyhon tartomány illesztékei*). Ez utóbbi közvetlen és egyben szemléleti támasztékait az új költészetnek a szerző által lényegesnek vélt önálló alkotói köteteiről szóló szinguláris kritikái képezik, melyek sorát Lackfi János 1998-ban napvilágot látott *Illesztékek* című verseskönyvének kritkusi munkába vétele nyitja.⁹ Ügymond 'középtájt'

⁹ Ezen a ponton aligha hagyhatjuk figyelmen kívül és alighanem jelképes érvényűnek kell tartanunk, hogy az elvileg a „magyar fiatal líra” kilencvenes évekbeli teljességét áttekintő és főbb tendenciáiban jellemző tanulmány címében technikai-funkcionális szintre emelkedik Lackfi János egyik, korábban ugyancsak kötetcímmé emelt kulcskifejezése. (Az „illesztékei” mármint egy önmagában szintén idézetként felhasznált régebbi program-elemzés feliratához kapcsolódik Prágai Tamás évtized-analízáló értekezésében; Weér Ivó [Szirmay Ágnes] „Komolyhon tartomány a mi kamránk”. *Nemzedéki introspekcio a mai versekben szereplő*

– egyebek mellett, amennyire itt bármi is igazán definiálható – kevésbé elismert alkotások és életművek nagyobb fokú elfogadtatásáért tett lépések (pl. Restár Sándor, Sebők Éva vagy Timár György), sajátos tematikák (Mezei András és Kuczka Péter lírai holokausz-tárgyalása), egy-egy felvidéki és vajdasági kettős kritika (Csehy Zoltán – Hizsnyai Zoltán, Szűts Zoltán – Böndör Pál), radikálisan filozófiai esszékritikák (Jász Attila két egymást követő kötetéről is), alkotótárs addigi teljes „életművét”, azaz 2 verseskötvet + 1 reprezentatív antológiásze-replést (!) áttekintő pályakép (Szentmártoni Jánosról szólva) vagy egy kifejezett *ifjú-költészeti* (az új költészetben belül ifjú!) alblokk (jeligés pályázatot kiértékelő 'jelentésen'¹⁰ kezdve Varró Dániel pályakezdő kötetéről szóló áttekintő kritikán keresztül egészen a „Fiatal költők Somogyban” alcímű munkáig) helyezkednek el. Mindezen felül (előtt és után) egy bölcséleti általánosságokig emelkedő *Elő-szó* nyitja (egyben címszerűen magyarázza) és egy kötetben először 1974-ben megjelent munkát figyelme középpontjába állító műelemzés/műértelmezés (Orbán Ottó *A távlat* című verséről) zárja; a két írás együtt: *keretezi* a könyvet. S virtuálisan feltétlenül a kötet erőterében említhetjük azokat az írásokat, amelyek anyagával, egyes darabjaival nagyjából egy időben keletkeztek, de nem kerültek bele. Csak azokat sorolva, amelyek említésre kerülnek lapjain: a Szentmártoni Jánost tárgyaló pályakép a vizsgált szerző második kötetével kapcsolatban említ egy korábbi saját elemzést („*Tengerről jó majd halálom...*”, Napút, 1999/1.), mint amire támaszkodhat az aktuális munka, és egy hosszú passzust majdnem szó szerint át is vesz belőle az új írás. Illetve Szűts Zoltán első könyvét ismertetve-értékelve nyer körvonalazódást így a kitekintés, a más, immár „idősebbnek” számító alkotóra való vonatkoztatás: „A rövidebb versekkel indító kötet második ciklusában felbukkannak azok a hosszabb szövegek, melyek egy lassan divatosnak nevezhető verstípus jellegzetes példányainak tekinthetők; e típus egy darabjával (*Nyugalmunk érdekében*) már foglalkoztam Téreyről szóló írásomban (PoLíSz, 1998. május, 38. megjelenés).” (81) Tehát az egyik szerzővel foglalkozó írás esetében előmunkát a kötetéről korábban külön készített könyvbírálat, míg a másik munkájával is foglalkozik kritika, ezenfelül pedig az évtized-áttekintésben szintén bőségesen tárgyaltatik az általa és társai által képviselt helyiérték.

Azonban nem ő, hanem feltétlenül Jász Attila jár a legjobban *A teraszon...* kötet lapjain, és nemcsak mennyiségileg, mint az az első pillantásra látszik. Neki ugyan két egymást követő kötetéről is készít egy-egy külön könyvkritikát Prágai Tamás, azonban nem annyira az írások és a kritikai nekibuzdulások száma az igazán lényeges itt, hanem az, hogy e szinguláris kötetbírálatok mindegyike esszéisztikus-filozófiai hangoltságú, azaz hermeneutikájában, megértési el-szántságában, szenvedélyében: személyes-egzisztenciális (együttal). Mint ilyen pedig talán a legjellemzőbben mutatja meg Prágainak, a kritikusnak a módsze-rét, működési módját – amikor a leginkább Kritikus: azaz a maga fogalmai sze-

utalásokról és hatásokról címmel készített fél évtizeddel megelőzőleg összefoglalást egy ak-kori „legújabb magyar irodalmi” tanulmánygyűjtemény számára. *Csípesszel a lángot*, Nappali Ház, Budapest, 1994, 39–50.)

¹⁰ Mivel az olvasó számára titok marad a szereplő „szerzők” jeligéjének feloldása, így az is meg-eshet: egyes maszkok mögött nem fiatal alkotók állnak.

rinti igazi teoretikus műbíráló, egyszersmind forma szerint már nem kritikus... A szemléleti, alkati szimpátia és – ekkor még – törekvésbeli rokonság feltehető érzete, amely a vizsgált alkotó világával a kritikust (a kritikát készítő íróvársat) összefűzi, a következő, tulajdonképpen megdöbbenő értelmezés-nyitányhoz vezeti szerzőnket:

Az írás előtti tétovaság és tehetetlenség idejét nem nyújthatom tovább. Jász Attila *Jelzések könyve* című kötetéről kell írnom. [...] De azt hiszem, a három részből álló gazdag szövegvilág egységesen ötsoros versekből álló első ciklusának felölelése is meghaladja erőmet; egyetlen versre irányítom figyelmemet, hogy meg tudjak felelni a feladatnak. [...] Figyelmemet erre a versre irányítom, de ha sikerül egyetlen kép vagy kifejezés [...] megközelítésmódját fölvezetnem, elégedett leszek. De miként lehet egy összefüggő, önmagába forduló és önmagát értelmező szövegvilág egyetlen elemét megközelíteni? Lehet-e egyről szólni ott, ahol „összetapadt formákat” tapintunk? És mik is ezek az összetapadt formák?! (87)

A már ekkor birtokolt értelmezői apparátus és eleve meglévő érzékeny figyelem, megkapó szakmai elkötelezettség fényében mindenképpen túlzó ez a(z imitált) „kétségbeesés”. Egyfajta egzisztenciálfundamentalista beállítottság – amely a kritikus-pályatársi vagy pályatársi-kritikai létezésre céloz – viszonylatában azonban már nem. A kérdésfeltevés aprólékossága, mérhetetlenül analitikus széttagolása a látszólagos egyszerűsítés (egyetlenegy szöveg-atom kiválasztásának gesztusa) ellenére is a saját feladat mérhetetlen megnehezítését eredményezi. De csak azért, vagy nem utolsósorban azért, hogy a saját írói képességek felvillanthatóvá, azaz beforgathatóvá váljanak a hermeneutikai gyakorlat elvégzése közben. Mintegy alkotóilag segítve az interpretáció komplex műveletének végrehajtását.

Nem csupán Jász Attila verseinek, versalkotásának is metaforája a tenger. A szavak kiáradása a papíron folyamok, vizek, tengerek hullámozásának mintázatát ölti magára; ahogy a víz fatörzset, halat, lomot sodor, elnyel és ismét felszínre vet, úgy sodorja ez a versalkotási mód azokat a képeket, melyeket jeleknek nevez. [...] Meg kell tehát értenem, hogy mi az a tenger, és milyen elrendezésben mutatja föl a tárgyakat, milyen elrendezésben teríti őket a partra, teszi láthatóvá. (87–88)

A tenger „megértése” mármint korántsem földrajzi vagy élettani értelemben történik Prágai Tamásnál, noha – egyebek mellett – éppenséggel ezek a diszciplínák sem zártnak ki az általános tudományos tájékozódás horizontjából, spektrumából. A bölcseletet tudományfilozófiai vezér-diszciplínaként értve legalábbis biztosan nem. Habár azért mégiscsak a bölcseleté lesz erre felé a főszerep az elméletileg fundált tájékozódás keretei között. Ezen szemlélet szerint jut el odáig a szerző, hogy *itt* nem lehet szervezőerő a véletlen, annál törvényszerűbb, szabálykövetőbb elv rendezi alakzatokba a tárgyakat, képeket: valamiféle „szoros mintázattá” – a vizsgált lírai világban. Csak vajon miben áll az így kirajzolódó „mellérendelésnek a természete”? Mi is a felbukkanó, működő-

désbe fogó princípium? – A kritika ezen a ponton a vívódás belső párbeszédét idéző dilemmázás gondolataiként leplezi le az előbbi kérdéseket, amennyiben az interpretátor egyszerre szinte naplószerűen rögzíti munka-gondját: „Éles, ha nem sarkalatos problémával állok szemben. Jegyzeteim között ez a megfogalmazás áll: képalkotásának ősiségéről írni. [...] föl kell vázolnom, milyen is az a szövegvilág, amelybe Jász Attila költészete beágyazódik, milyen szövegeken keresztül közelíthető meg, milyen szövegalkotó elvet elevenít fel, milyen szöveg(ek)et olvas újra.” (88) És eddig jutva gondolatmenetében a műbíráló most már nem csupán azt hozza az olvasó tudomására, hogy megközelítési javaslata szerint a zen-buddhizmus vallási-filozófiai felfogásrendszerének szemléleti bekapcsolása lehet eligazító, hanem arról is beszámol, neki személyesen milyen véletlenszerű olvasmány és olvasási szituáció segített az ‘értelmezési probléma’ megoldásában. (A módszertani gond kezelésében tudniillik, amelynek eredménye az a belátás, illetve alapvető értelmezési ajánlat, miszerint Jász tájékozódása keleties teljességigénnyel fordul/t a „földhöz”, azaz egyfajta egészelvű mellérendelés egyenrangúsító gesztusához.)

Fromm és Suzuki könyvét Krakkóban olvastam ’87-ben egy bérelt lakásban, és most Jász Attila miatt vettem ismét kézbe. Megerősített a felismerésben, hogy a keleti emberről szóló fejezetekben nem csak a keleti emberről van szó. Karácsony Sándor is keleti hagyományról beszél, amikor mellérendelő észjárásról ír; de ez sem csupán a keleti hagyomány dolga. Fölvállalhatjuk, hogy népdalaink természeti képeinek viszonya mellérendelő státuszú, de ez nem pusztán magyar, nem is pusztán keleti sajátosság. (89–90)

Hanem általános emberi, világkulturális, világirodalmi... – sugallja Prágai Tamás. *Világfilozófiai*, tehetjük hozzá, hiszen Martin Heidegger neve (és egyik kulcs-fogalma, a „kénél-lét”, az eredetiben *Vorhandensein*) is leíródik a könyvbírálatban, amelynek szerzője végül is következetesen tartja magát ahhoz a kezdeti elhatározáshoz, hogy közvetlenül csak kevés verssel, jelesül egyetleneggyel foglalkozik értelmező munkájában. Azzal azonban annál alaposabban, a tanulmány, sőt az egzisztenciálissá, személyessé váló esszé színes-ségével, erőteljességével! Hozzá tartozik ehhez a fajta esszéizmushoz, hogy a szakirodalom, pontosabban annak kitüntetett alkotói nem (feltétlenül) konkrét műveik, könyveik, szövegkiadásaiak-fordításaiak pontos megadásával kerülnek meghivatkozásra, hanem gyakran „csak” távolabbi, általánosabb utalások révén, alakjuk-arcéluk felidézésével, amolyan műveltségi folklórelemekként. Ez a publicisztikai, közvetítő, felidéző kulturális attitűd alighanem a közírási funkció vállalásának szerénységére és feladatvégzésére utal.¹¹ Így válhat lehetővé, hogy amikor a kötetben szomszédos kritikában Jász Attila következő, a szomszédos

¹¹ Szándékos funkció-elkülönítés lehet ez; a kritika műfajában nem minden folyóirat konvenciója szerint juthat hely a jegyzetelésnek; s Prágai kifejezetten tanulmányként készített írásaiban derekasan jegyzetel, noha egyéni alkalmazási stílusban, nem teljesen az MTA szabályzata szerint. S mint korábban is említettük már: értekezői passzusai sokszor nem éppen a jegyzetelési technika, hanem a gondolati elmélyültség, az érvelési passzusok elmélyültsége alapján ismerhetők fel.

esztendőben megjelent Szicília-könyvét veszi munkába, akkor utazásos kötet-ről lévén szó, a különféle átmenetek szerzői megjelenítéseit, alkalmazásait, felfogásait számba véve – egymás után azonosítani és *értelmezni* véve – magának a hermeneutikának a történelmi genezisével, rekonstrukciójával építi egybe tárgyalását. Tárgyalását, diskurzusát, amely először is öt-hét (konnotatív) jelentését tárja fel az „átmenet” szónak a műben, majd az alkotó/megszóláló személyiség rögzíthetlensége felől magyarázza alapvetően (mármint Jász szövegvilágában) a képlékenységre hagyatkozó és a képlékenységet magát létesítő írásmódot... Mindezt követően lényegében a filozófiai beállítottságot azonosítja be vizsgált szerzőjénél, amelyet ő „íz-ig-vérig irodalmár szemléletnek” nevez (95), és talán ez az attitűd lehet az, ami alapján a saját részéről is olyan nagy sikerrel jöhet létre ez esetben az olvasat, az értelmezés. S ha afféle ráadásként még egy „különös csattanót” is észrevételez a végén, illetve a *Miért Szicília?* című kötet körkörös szerkesztettségére, önmagába visszatérő szövegiségére hívja fel a figyelmet, az már (megint) inkább a kritikus írói vénájának megvillantását jelenti: amennyiben kezdet és befejezés egybeér az értelmezett munkában, úgy az interpretátor sem akar lemaradni – és nem is marad le! – az olvasónak nyújtott teljességélmény érzékeltetésében. A teljesség egyáltaláni nyújtása, létesítése terén... Írói eszközökkel.

Habár legalább bizonyos fokig mindig és mindenkinél óhatatlanul szembe kerül egymással a két indíttatás, Prágai Tamás kezén viszonylag harmonikusan dolgozik együtt, simul párhuzamba szépírói és kritikai (azaz tulajdonképpen irodalomelméleti) véna. Főleg azért, mert a fikcionális, illetve színes-képies stílusú, saját személyiségét folyvást életesen is odarakó író mindig ott áll (őrt) az aktuálisan, adott pillanatban műértelmező vállalkozást végrehajtó 'ikerpárja' mellett, de nem utolsósorban azért is, mert a teória inkább a(z élet)filozófia, az általánosabb-tágasabb bölcsélet orientációját vagy annak feltétlen szimpátiáját jelenti számára, mintsem a szoros olvasások textuális aprólékosságát vagy valamelyik ideológiáját. Ennek az eszménynek és gyakorlatnak szintén az egyik Jász Attila-kritikában található megfogalmazás adja szemléleti zálogát: az „én teljességének mozgósítására” összpontosítva jut el Prágai „ahhoz a paradoxonhoz, amelybe” szerinte „az irodalomértés sodródott, és amely köztes terében létezni kénytelen: a szakszerű, szövegre irányuló értelmezés keveseket érintő-illető körei mellett föl vállalja a hermeneutikai létértés önértelmező, ezért egzisztenciális köreit is, ezért kilóg a szaktudományok közül”. (90) Az ekként felfogott irodalmárság feltétlenül az íráság része, és ez a kritikailag is pallérozott, műbíró, műelemző írói attitűd pontosan azért tudja a belletrisztikai Irodalom 'pásztorá' mellett még a Kritika 'igazgatójává' is tenni alanyát, mert önmagában, saját, belátó jellegű elméleti műveleti területén is annyira biztosan, otthonosan mozog, „Nem tudom – kérdezi ez a hang –, Rózsa Endre kései fordulatára, írásmódváltására [...] fölfigyelt-e a műbírálat” (?). Nem fakad „tájékozatlanságból” ez az érdeklődés, sokkal inkább intésként értékelhető: *fel kellene figyelnie!* Hiszen Varró Dániel esetében például két (korábbi) reprezentatív pályatársi kritika elhatározott, célirányos kiértékelése, kifejezetten polemikus felhasználása adja Prágainak a közvetlen kiindulópontot, hogy elkészítse a sajátját, egy harmadik, formálisan 'megkéselt' műbírálatot. Tehát az irodalom mellett a szakirodalomról is *tájékozódik* kritikusként is! S hasonló kitekintés,

reflexióbegyűjtés nagyon sok kritikájában előfordul. Valamint az is, hogy egy x. kötetről szólva a korábbiakra is kitér, de sosem szolgai mechanikussággal, éppen csak arányosan, funkcionálisan. *Legköltőibb*, legvirtuózabb kritika-típusa a mindenkori 2-3. kötetről szóló, amelyben szervesen figyelembe veszi a mindenkori 1-2. kötetet... (Ennél magasabb kötetszám esetén már mindenképpen tanulmány lenne szükséges, míg ennél a mennyiségnél alkalmazható még a könyvbírálat gyorstüzelésű műfaja, amelyből sokat el lehet készíteni ugyanannyi energiabefektetéssel, minél több alkotót, bontakozó életművet pásztázva...)

Prágai Tamás sem a túl határozott, sem pedig a túlságosan szétfolyó kritika létezésében nem volt érdekelt, az egyensúlyt valahol középen kereste. Mint elvileg mindenki persze, de ő a tanítandó módig elmenően sikerrel. Ez kritikái alkatának üzenete, öröksége.

„Olyan közegben, ahol a kritika szempontja túlon túl erős és túlon túl egy-nemű, könnyű, sőt: túl könnyű költőnek lenni; az elmélet maga előtt gyűri az irodalmat. Erről a szimptomáról eladható költemények roppant mennyisége árulkodik. Annál nehezebb azonban *verset írni*.” [...] „Gyenge lábon álló elmélet esetében viszont – mindent szabad. Vákuumban lehet óbégatni – de minek. Az önismeret alapja a reflexió, ha elmarad, az irodalmi biomassza eszeveszett burjánzásnak indul, és hamarosan átcsap a túrés- és torokhatáron.” (43)

A megoldás tehát a belletrisztikailag és reflexíve *egységes* irodalom mértéktartása.

Mértéke. És. Tartása.

Prágai Tamás, örökös szerkesztőnk júliusban töltötte volna be ötvenedik életévét.

Fiatalon eltávozott társunk emlékét s életművét műhelyünk köteletségének érzi őrizni, ápolni. Elsőkötetes szerzők számára Cédrus-műhelyünk létrehozta a Prágai Tamás-díjat (négyen birtokosai eddig), most az évfordulón pedig a jeles kortárs Tamás kritikusi munkásságának elemzésével tisztelget... Ezt a feltáró-összegező munkát folytatni szeretnénk.

Zsávolya Zoltánt pedig – köszöntjük félévszázados jubileumán. (A szerkesztőség)

E számunk szerzői

- Bakonyi Péter** (1949) – író, költő, újságíró, szociológus, Budapest
- Balázs Géza** (1959) – nyelvész, néprajzkutató, egyetemi tanár, Budapest
- Balázs Kitti** (1993) – festőművész, Budapest
- Bálint Péter** (1958) – egyetemi tanár, Debrecen
- Balogh Tibor** (1975) – grafikus és festőművész, Budapest
- Bari Janó** (1955) – festőművész, Vác
- Békés Bence** (1969) – munkatárs, Budapest
- Bencsik Gábor** (1954) – történész, újságíró, Budapest
- Benkő Ildikó** (1966) – költő, tanár, Budapest
- Bereznay András** (1948) – történész, kartográfus, London (Anglia)
- Choli Daróczi József** (1939-2018) – költő, író, népművelő
- Csepregi Botond** (1976) – szociológus, újságíró; Budapest
- David Beeri** ld. Pongor Beri Károly
- Fialovszky Magdolna** (1951) – tanár, szerkesztő-riporter, Kiskunlacháza/Budapest
- Gyügyi Ödön** (1955) – grafikus „grafirkász”, Budapest
- Hász Erzsébet** (1955) – pszichiáter orvos, Salzburg/Budapest
- Illés Barbara BOBA** (1977) – szociológus, művészpedagógus, képzőművész, Budapest
- Iván Andrea** (1970) – tanár, műfordító, Budapest
- Jónás Judit** (1964) – színművész, Budapest
- Jónás Tamás** (1973) – költő, Budapest
- Junghaus Timea** (1975) – művészettörténész, kurátor, Budapest/Berlin
- Káli-Horváth Kálmán** (1975) – igazgató, Budapest
- Kállai András** (1982) – szobrászművész, festőművész, Budapest
- Kardos Ferenc** (1964) – könyvtáros, romológus, Nagykanizsa
- Kathy-Horváth Lajos** (1952) – hegedűművész, zeneszerző, Budapest
- Kicsi Sándor András** (1957) – nyelvész, esszéíró, Budapest
- Kocsis Csaba** (1959) – népművelő, énekmondó, Berettyóújfalú
- B. Kovács István** (1953) – muzeológus (görmörológus), Rimaszombat (Szlovákia)
- Kovács József Hontalan** (1950–2017) – költő
- Kökény-Kovács Ildikó** – mérnök, Budapest
- Kunhegyesi Ferenc** (1970) – táncos, grafikus, festő, Kiskőrös
- Lakatos Menyhért** (1926-2007) – író
- Landauer Attila** (1972) – nyelvész, kisebbségkutató; Budapest
- Molnár István Gábor** (1974) – operatőr, Budapest
- Móritz Mátyás** (1981) – író, Budapest
- Nagy Pál** (1962) – történész; Miskolc
- Nemere István** (1944) – író, Nyíregyháza
- Németh Attila** (1968) – költő, Nagyborzsöny
- Oláh Mara Omara** (1945) – festőművész és „képíró”, Monor
- Oláh Norbert** (1990) – festőművész, Budapest
- Oláh Tamás** (1944) – pszichológus, újságíró, költő, Budapest
- Orsós Teréz** (1956) – festőművész, Komló
- Pálóczy Krisztina** (1973) – főmuzeológus, Budapest
- Pongor Beri Károly** (David Beeri) (1951) – grafikus, festőművész, Nyírbételek
- Ráczné Kalányos Gyöngyi** (1965) – festőművész, Pécs
- Rojkó Annamária** (1962) – újságíró, szerkesztő, Budapest

üldözte helyettem, miért őt akarta megbüntetni, amikor én vallottam be, hogy nem ő lőtte fejbe a kavicssal. Ma már érteném, és félnék, szégyelleném megérteni.

Nem tudom, mi lett a sorsa Csokinak. Él-e, hal-e, vizesárokba fulladt-e, részegen, mint Dugó, a másik gyermekkori barátom, öngyilkos lett-e, mint egy harmadik, vagy az unokájával keresi békés kertjében a fű között a papsajtokat. Én már nem, az emlékeim még keresik Csokit.

A másik szó jelentésének megismeréséről majd máskor, talán, ha, s ha lesz miért.

Zalán Tibor

Rostás-Farkas György (1949) – költő, újságíró, Kiskunlacháza

Ifj. Rostás Farkas György (1985) – újságíró, Budapest

Ruva Farkas Pál (1952) – író, költő, szociológus, Dunavarsány

Sárándi József (1945) – költő, író, újságíró, Leányvár

Sárközi László (1969) – költő, Budapest

Sebeők János (1958) – író, Budapest

Suhai Pál (1945) – költő, tanár, Budapest

Szabad György (1924-2015)

Száráz Miklós György (1958) – író, Budapest

Szentandrassy István (1957) – festőművész, Budapest

Szuhay Péter (1954) – antropológus, Tök

Szűk Balázs (1960) – tanár, Debrecen

Töttös Gábor (1954) – helytörténész, író, főiskolai docens, Szekszárd

Vadász Gábor (1984) – színész, Budakeszi

Váradi Áron (2002) – középiskolai tanuló, Miskolc

Zalán Tibor (1954) – költő, író, drámaíró, Budapest

Zsávolya Zoltán (1968) – író, irodalmár, Budapest

Aj, romale...

„A cigányok megjelenését nem lehet egyetlen nagy csoport egyetlen időpontban történt bevándorlásaként, vagyis egy kvázi honfoglalásként elképzelni. Valójában kis csoportok egymástól független, időben elnyúló, de sok szempontból hasonló okú mozgásáról van szó. Ha ennek a kezdetét akarjuk megjelölni, akkor azt mondhatjuk, hogy a cigányok a 14. század végén jelentek meg először Magyarországon, néhány évtizeddel később, mint a Balkánon.” (Nagy Pál)

„Cigány és nem cigány népesség csak akkor él egymás mellett viszonylag rendezetten – már-már azt írtam, felhőtlenül –, ha senki nem erőltet semmit, ha a tanulás, összeszokás ösztönös, ha lényegében mindenki élhet tovább a maga törvényei, szokásai, hagyományai szerint. Igen, a cigány is.” (Szász Miklós György)

„A legnagyobb kételyként merül föl számomra, hogy emlékezhettek-e az ő »egyszemélyes« repertoárja alapján egy nem is egészen koherens Kárpát-medencei és balkáni cigány mesehagyományra, mely időben és térben egyszerre sok, több beszédmódot, arcot, maszkot, tapasztalatot és szituatív létértelmezést foglal magában?” (Bálint Péter)

„Én pedig teát és zsíros kenyeret szolgáltam föl, mert mesebelien szegények voltunk, de békében, vidáman éltünk, senki nem panaszkodott. Nagyon hálás vagyok a cigányoknak, mert sokat tanultam tőlük, és nagyon jól éreztem magam közöttük.” (Hász Erzsébet)

„Van abban valami jelképes, hogy az elveszettnek hitt magyar hósepi-ka eddig ismert legteljesebb szöveglenyomatát egy cigány származású nemzettársunk őrizte meg, s adta vissza nekünk. Elgondolkodtató, hogy az erőszaknak, megvetésnek és üldöztetésnek kitett cigány közösségek tagjai milyen szépen, már-már meghatóan vallják meg a magyar hazához való viszonyukat.” (B. Kovács István)

Ára: 1200 Ft. Előfizetés: 6000 Ft.

Előfizethető személyesen valamennyi postán és a kézbesítőknél, a Magyar Posta Zrt.

(1) 303-3440-es faxszámán, a hirlapelofizetes@posta.hu e-mail-címen, valamint a szerkesztőségben.

A Napút elérhető az interneten: <http://www.naputonline.hu>

Számlaszám: OTP 11713005-20381185

A folyóirat támogatói:

